

Znaczenie dekretu *Intelleximus* (X 5.32.1)
w procesie recepcji prawa rzymskiego
w XIII-wiecznej kanonistyce

Piotr Alexandrowicz

**Znaczenie dekretu
Intelleximus (X 5.32.1)
w procesie recepcji prawa rzymskiego
w XIII-wiecznej kanonistyce**

Poznań–Kraków 2018

Copyright © by Piotr Alexandrowicz, 2018
by Wydawnictwo «scriptum», 2018

Recenzja naukowa
ks. prof. Ginter Dzierżon

Przygotowanie do druku, dtp, projekt okładki
Tomasz Sekunda

Wydanie I

ISBN 978-83-65432-92-6

Wydawnictwo «scriptum»
Tomasz Sekunda
tel. 604 532 898
e-mail: scriptum@wydawnictwoscriptum.pl

www.wydawnictwoscriptum.pl

*Cioci, kuzynce mojego Dziadka,
Doktor Halinie Wardyńskiej*

Spis treści

Wykaz skrótów _____	11
Wstęp _____	13
Rozdział 1	
Powstanie dekretu <i>Intelleximus</i> _____	21
1.1. Okoliczności powstania dekretu _____	23
1.2. Egzegeza dekretu _____	29
1.3. Istotne problemy prawne zawarte w dekretale _____	37
1.4. Podsumowanie _____	45
Rozdział 2	
Proces recepcji dekretu <i>Intelleximus</i> w zbiorach prawnych _____	47
2.1. Miejsce dekretu <i>Intelleximus</i> w <i>Compilatio secunda</i> _____	48
2.2. Interpretacja dekretu <i>Intelleximus</i> przed wydaniem <i>Liber Extra</i> _____	52
2.3. Dekret <i>Intelleximus</i> w <i>Liber Extra</i> papieża Grzegorza IX _____	62
2.4. Podsumowanie _____	66

Rozdział 3

Komentarze dekretalistów do c. <i>Intelleximus</i> _____	69
3.1. Komentarze pomijające kwestię relacji między prawem kanonicznym a prawem rzymskim _____	70
3.1.1. Goffredus de Trano. <i>Summa</i> _____	70
3.1.2. Innocentius IV. <i>Apparatus</i> _____	72
3.1.3. Hostiensis. <i>Summa aurea</i> _____	73
3.2. Komentarze uwzględniające kwestię relacji między prawem kanonicznym a prawem rzymskim _____	74
3.2.1. Bernardus Parmensis. <i>Glossa ordinaria</i> _____	74
3.2.1.1. Egzegeza tekstu _____	74
3.2.1.2. Wnioski _____	86
3.2.2. Bernardus Parmensis. <i>Casus longi</i> _____	88
3.2.2.1. Egzegeza tekstu _____	88
3.2.2.2. Wnioski _____	94
3.2.3. Hostiensis. <i>Lectura</i> _____	96
3.2.3.1. Egzegeza tekstu _____	96
3.2.3.2. Wnioski _____	116
3.2.4. Bernardus de Montemirato. <i>Lectura</i> _____	118
3.2.4.1. Egzegeza tekstu _____	118
3.2.4.2. Wnioski _____	126
3.3. Przykładowe późniejsze komentarze _____	128
3.3.1. Johannes Andreae. <i>Novella</i> _____	129
3.3.2. Nicolaus de Tudeschis. <i>Lectura</i> _____	130
3.4. Podsumowanie _____	131
Zakończenie _____	135
Podziękowania _____	141
Aneks. Teksty źródłowe _____	143
C. <i>Intelleximus</i> (X 5.32.1) _____	143
Tancredus. <i>Apparatus ad Compilatio secunda</i> _____	145
Bernardus Parmensis. <i>Glossa ordinaria</i> _____	146
Bernardus Parmensis. <i>Casus longi</i> _____	147
Hostiensis. <i>Lectura</i> _____	148
Bernardus de Montemirato. <i>Lectura</i> _____	150

Źródła _____	151
Prawo rzymskie _____	151
Prawo kanoniczne _____	151
Literatura _____	153
Summary _____	161
1. Introduction _____	161
2. The decretal <i>Intelleximus</i> _____	162
3. The decretal <i>Intelleximus</i> from <i>compilationes antique</i> to <i>Decretals</i> of Gregory IX _____	164
4. The thirteenth century canon law jurisprudence and c. <i>Intelleximus</i> _____	165
4.1. Bernard of Parma. <i>Glossa ordinaria</i> _____	166
4.2. Bernard of Parma. <i>Casus longi</i> _____	167
4.3. Henry of Susa. <i>Lectura</i> _____	168
4.4. Bernard of Montemirato. <i>Lectura</i> _____	170
5. Conclusions _____	171

Wykaz skrótów

1Comp.	<i>Compilatio prima</i>
3Comp.	<i>Compilatio tertia</i>
c.	<i>canon</i>
C.	<i>Codex Justinianus</i>
coll.	<i>collatio</i>
d.	<i>distinctio</i>
D.	<i>Digesta Justiniani</i>
C.1, q.1, c.1	<i>Decretum Gratiani, causa prima, quaestio prima, capitulum primum</i>
d.a.	<i>dictum ante</i>
d.p.	<i>dictum post</i>
D.1, c.1	<i>Decretum Gratiani, distinctio prima, capitulum primum</i>
ed.	<i>editio</i>
fol.	<i>folio</i>
gl.	<i>glossa</i>
kol.	<i>kolumna</i>
KPK	<i>Kodeks Prawa Kanonicznego</i>
l.	<i>lex</i>

<i>Nov.</i>	<i>Novellae Justiniani</i>
num.	<i>numerus</i>
P.A.	Piotr Alexandrowicz (dopisek autora)
pr	<i>principium</i>
przyp.	przypis
r	<i>recto</i>
v	<i>verso</i>
v.	<i>verbum</i>
WH	numer w repertorium Walthera Holtzmann
X	<i>Liber Extra</i>

Wstęp

Prawo kanoniczne od samego początku swego istnienia funkcjonowało w świecie rządzonym przez prawo rzymskie¹. Stąd też badając jego historię nie sposób pominąć wpływ prawa rzymskiego na kształt prawa kanonicznego. W przeszłości w nauce wiele uwagi poświęcono historii relacji między obydwojma porządkami prawnymi. Również współczesna literatura dotycząca tej kwestii jest bardzo obfita². Z tego względu niniejszemu opracowaniu przyświeca idea możliwie pogłębionego studium szczegółowego zagadnienia dotyczącego

¹ Zob. np. H.E. FEINE, *Vom Vortleben des römischen Rechts in der Kirche*, Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung 52(1956), s. 1–24; J. GAUDEMET, *La formation du droit séculier et du droit de l'Église aux IVe et Ve siècles*, Paris 1957.

² Zob. np. G. GOTTSCHALK, *Über den Einfluss des Römischen Rechts auf das kanonische Rechts resp. das kanonische Rechtsbuch*, Mannheim 1866; E. CORTESE, *Théologie, droit canonique et droit romain. Aux origines du droit savant (XIe–XIIe s.)*, w: *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 146/1(2002), s. 57–74; J. PORTEMER, *Recherches sur les Differentiae juris civilis et canonici au temps du droit classique de l'Église*, Paris 1946; P. LEGENDRE, *La pénétration du droit romain dans le droit canonique classique de Gratien à Innocent IV (1140–1254)*, Paris 1964.

historii tych relacji, choć z zastrzeżeniem, że jest to ledwie wycinek szerszej problematyki.

Inspiracją do podjęcia badań nad dekretem *Intelleximus* (X 5.32.1)³, czyli pochodzącym z końca XII w. listem papieża Lucjusza III, były opracowania autorstwa A. Dębińskiego, a w szczególności jego monografia *Kościół i prawo rzymskie* (Lublin 2007)⁴. W swoich pracach podjął on wątek znaczenia papieskiego dekretu w kwestii uznania prawa rzymskiego za źródło uzupełniające prawa kanonicznego⁵. Według A. Dębińskiego, dekret ten – jak to określił – *w literaturze jest traktowany jako postanowienie o recepcji prawa rzymskiego przez Kościół*⁶ oraz *formalnie przyznał prawu rzymskiemu rolę uzupełniającą*⁷. Wydaje się, że mniej kategorycznie stosunek Kościoła do prawa rzymskiego ujął H. Insadowski. W jego opinii od dekretu *Intelleximus* w prawie kościelnym stosowanie zasad prawa rzymskiego

³ Stosowane w pracy wyrażenie „dekret *Intelleximus*” co do zasady odnosi się do historii dekretu przed jego umieszczeniem w *Dekretach*, zaś sformułowanie „c. *Intelleximus*” wskazuje na późniejszy okres jego historii, od umieszczenia go w *Dekretach*.

⁴ A. DĘBIŃSKI, *Kościół i prawo rzymskie*, Lublin 2007. Sam autor zwrócił uwagę (TAMŻE, s. 11), że jego zamierzeniem „jest zainspirowanie do szczegółowych badań wpływów prawa rzymskiego na poszczególne gałęzie prawa Kościoła w historii relacji obu porządków prawnych”.

⁵ TENŻE, *Zastosowanie prawa rzymskiego według dekretu Intelleximus papieża Lucjusza III*, w: *Ecclesia et status*. Księga jubileuszowa z okazji 40-lecia pracy naukowej profesora Józefa Krukowskiego, red. A. Dębiński, K. Orzeszyna, M. Sitarz, Lublin 2004, s. 332–340; TENŻE, *Kościół...*, dz. cyt., s. 87–94; TENŻE, *Prawo rzymskie – fons suppletorius prawa kanonicznego*, w: *Finis legis Christus*. Księga pamiątkowa dedykowana Ks. Prof. Wojciechowi Góralskiemu z okazji 70-tej rocznicy urodzin, red. J. Wroceński, J. Krajczyński, t. 2, Warszawa 2009, s. 1015–1018.

⁶ TENŻE, *Czy Kościół żyje prawem rzymskim?*, w: *Studia Historycznoprawne*. Tom poświęcony pamięci prof. Edwarda Szymoszka, red. A. Konieczny, Wrocław 2008, s. 65.

⁷ TENŻE, *Kościół...*, dz. cyt., s. 93.

odbywało się *w drodze specjalnej ustawy papieskiej*⁸. Oba poglądy łączy jednak postrzeganie papieskiego listu z perspektywy pozytywnoprawnej i abstrahowanie od faktycznej recepcji prawa rzymskiego, są więc w istocie bardzo do siebie zbliżone, a jedynie inaczej wyrażają tę samą myśl⁹. Tak jednoznaczne ujęcie waloru tego dokumentu jako swoistego punktu zwrotnego jest jednak dyskusyjne, zwłaszcza w świetle niezwykle złożonej historii obojga porządków prawnych. Z tego powodu jednym z celów niniejszego opracowania ma być weryfikacja przywołanej tezy. Podobną wątpliwość co do przełomowego znaczenia dekretu *Intelleximus* wyraził M. Burtowy w recenzji książki A. Dębińskiego¹⁰, zaś pozostali recenzenci tej publikacji podzielili wyżej scharakteryzowane stanowisko jej autora¹¹.

Z refleksji nad zasadnością takiego stanowiska wynika pytanie badawcze postawione w niniejszej pracy, mianowicie kwestia roli dekretu *Intelleximus* w recepcji prawa rzymskiego w kanonicznym po-

⁸ H. INSADOWSKI, *Prawo rzymskie jako źródło prawa kanonicznego*, w: *Księga pamiątkowa ku czci bpa M.L. Fulmana*, cz. 1, Lublin 1939, s. 112.

⁹ Analogiczną kwestią było pytanie o ustawową podstawę obowiązywania prawa rzymskiego w średniowieczu.

¹⁰ M. BURTOWY, *Refleksje po lekturze książki A. Dębińskiego Church and Roman Law*, *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio G. Ius* 59/1(2012), s. 126: „Powstaje w związku z tym pytanie, czy fakt umieszczenia *Intelleximus* w rozdziale dotyczącym *operis novi nuntiatio* w sytuacji, gdy został wyróżniony w ułożonym przez Rajmunda z Pennafort zbiorze rozdział poświęcony regułom prawa, a ponadto kilkadziesiąt lat wcześniej podobną ogólną regułę sformułował Gracjan, nie deprecjonuje wartości dekretu jako źródła reguły przewidującej rolę *fontis suppletorii* prawu rzymskiemu. Trudno to ustalić ze względu na brak analiz relacji obu systemów prawnych w okresie obowiązywania Dekretów Grzegorza IX i uzupełniających ten zbiór kolekcji kanonicznych, tworzących potem *Corpus Iuris Canonici*”. Naprzeciw temu brakowi wychodzi niniejsze opracowanie.

¹¹ L. ADAMOWICZ, *Roczniki Nauk Prawnych* 2/17(2007), s. 227–229; J. GRĘZLIKOWSKI, *Ateneum Kapłańskie* 3/151(2008), s. 582–585; A. KOŚC, *Państwo i Prawo* 4(2008), s. 129–131; M. KURYŁOWICZ, *Zeszyty Prawnicze UKSW* 8/1(2008), s. 369–372; P. SADOWSKI, *Opolskie Studia Administracyjno-Prawne* 5(2008), s. 389–393; B. SIŁEK, *Czasopismo Prawno-Historyczne* 60/1(2008), s. 307–310.

rzędu prawnym. Ze względu na postrzeganie w literaturze promulgacji tego aktu prawnego jako istotnego wydarzenia w historii prawa od samego momentu jego wydania, zakres czasowy źródeł badanych w pracy został ograniczony do XIII w. Wydaje się bowiem, iż w ten sposób możliwa staje się weryfikacja tezy o jego przełomowej roli¹². Poprzez analizę i interpretację tekstów źródłowych wskazanego okresu można ocenić, czy ten dokument papieski faktycznie miał znaczenie w procesie recepcji prawa rzymskiego w prawie kościelnym.

Teksty źródłowe, o których mowa, to fragmenty pism kanonistów, komentarze do *Dekretów*, w których występują wyjaśnienia do c. *Intelleximus*. Dekret papieski nie dotyczył bowiem bezpośrednio teoretycznej konstrukcji stosowania prawa rzymskiego, ale był przykładem jego użycia w sytuacji zaistnienia konkretnej luki prawnej. Na marginesie wydanego rozstrzygnięcia papież Lucjusz III sformułował ogólną zasadę dotyczącą funkcjonowania prawa rzymskiego na forum kościelnym. Pytanie, jakie postawiono względem pism kanonistów, odnosiło się do tego, czy rzeczywiście w swoich komentarzach do tego dekretu świadomie podjęli oni wątek związany z recepcją prawa rzymskiego, czy też skupili się jedynie na wyjaśnieniu działania na forum kościelnym zastosowanej w sprawie rzymskiej instytucji *novi operis nuntiatio*, czyli sprzeciwu z powodu wznoszenia nowej budowli. Zainteresowanie kanonistów tym tekstem wskazuje, że dekret ten przyczynił się do recepcji prawa rzymskiego w prawie kanonicznym, ponieważ ich pisma bezpośrednio oddziaływały na kształt prawa kościelnego.

Kanonistyka w XIII w. była bardzo dynamicznie rozwijającą się nauką, uprawianą przez wybitnych prawników, a co za tym idzie, obfitującą w ich różnorodne dzieła. W ramach pracy analizie poddane zostały tylko wybrane teksty. Kryterium doboru było ich wydanie

¹² G.I. ARELLA, *Nuntiatio novi operis in ecclesiastical legislation*, Romae 1959, s. 65.

drukiem w dobie wczesnonowożytnej, co świadczyło o największym ich wpływie na jurysprudencję. Zasadniczy trzon pracy utworzyły zatem analizy i interpretacje fragmentów wybranych dzieł kanonistów komentujących papieskie dekretały, powstałych w XIII w. i wydanych drukiem w XV–XVII w.

W skład korpusu opracowania weszły trzy rozdziały. W *Rozdziale 1* została ukazana geneza rozstrzygnięcia wydanego przez papieża Lucjusza III pod koniec XII w., okoliczności wydania dekretu oraz istotne problemy prawne występujące w tym dokumencie. Rozważania te stanowiły jedynie kontekst do dalszych badań. *Rozdział 2* został poświęcony kwestii procesu recepcji dekretu *Intelleximus* w takich zbiorach prawnych jak *Compilatio secunda* i *Liber Extra* papieża Grzegorza IX. Istotną kwestię w tej części monografii stanowiła próba uchwycenia postrzegania waloru tego dokumentu we wczesnych komentarzach do dekretu *Intelleximus*, przy czym dla realizacji tego zamierzenia wyjątkowo zostały wykorzystane źródła rękopiśmienne. W szczególności została omówiona glosa Tancreda do *Compilatio secunda*, która uchodzi za najbardziej cenną, ponieważ silnie wpłynęła na tekst *Glossa ordinaria* do *Dekretów*. Wreszcie, w *Rozdziale 3* dokonano interpretacji kilku XIII-wiecznych tekstów źródłowych odnoszących się do c. *Intelleximus*. Wśród nich znalazły się trzy pozycje, w których nie podjęto kwestii recepcji prawa rzymskiego, oraz cztery teksty, w których wątek ten rozważono. Ponadto, na zakończenie tego rozdziału tytułem przykładu przedstawiono dwa późniejsze komentarze do c. *Intelleximus*, a w różnych miejscach pracy zostały zawarte uwagi dotyczące roli tego dekretu także w innych pismach kanonistów, np. w komentarzach do *Dekretu*.

Teksty źródłowe przywoływane w pracy co do zasady zostały podane w oryginale w przypisach dolnych, a w tekście głównym posługiwano się ich parafrazą. Tekst dekretu *Intelleximus* został zamieszczony na początku *Rozdziału 1*, w tabeli w *Rozdziale 3* oraz w *Anek-*

sie. Pozostałe podstawowe teksty poddane analizie, czyli fragmenty XIII-wiecznych glos i komentarzy do X 5.32.1 uwzględniające kwestię relacji między prawem kanonicznym a prawem rzymskim, zostały w całości podane w załączonym *Aneksie*, a ponadto były cytowane w przypisach dolnych na przestrzeni całej pracy. Pisownia tekstów źródłowych, przede wszystkim zaczerpniętych ze starodruków, została ujednoczona; w cytatach z *Dekretu* Gracjana oraz z *Dekretalów* zachowano pisownię łacińską XIX-wiecznego edytora.

W realizacji tematu badawczego zastosowano trzy metody, mianowicie: historyczno-prawną, egzegetyczno-prawną oraz analityczno-syntetyczną. Pierwsza z nich została wykorzystana w prezentacji okoliczności towarzyszących wydaniu dekretu *Intelleximus* oraz w części opisowej dotyczącej kontekstu powstania analizowanych komentarzy do tego dekretu. Druga metoda znalazła z kolei zastosowanie przy analizie łacińskich średniowiecznych tekstów źródłowych, ich egzegezie oraz interpretacji. Metoda analityczno-syntetyczna pełniła zaś rolę posiłkową przy konstrukcji podsumowań do poszczególnych rozdziałów oraz w redakcji wniosków wypływających z egzegezy poszczególnych pozycji dekretalistów.

Na zakończenie można wskazać, iż literaturze polskiej poza opracowaniami A. Dębińskiego oraz cytowanym artykułem H. Insadowskiego podjęty w pracy problem nie był dotąd szerzej omawiany. Z kolei w literaturze obcojęzycznej autorzy zajmujący się tematyką relacji między prawem kanonicznym a prawem rzymskim często odwoływali się do c. *Intelleximus* (np. A. Van Hove, G. Le Bras, C. Munier, O. Cassola), ale przeważnie były to tylko krótkie komentarze bądź też marginalne odesłania do tematu, który zajął pozycję kluczową w niniejszym opracowaniu. Wyjątek stanowiła praca doktorska G.I. Arelli, która traktowała o *novi operis nuntiatio* w prawie kanonicznym. Opublikowany fragment rozprawy¹³ został poświęcony prawu dekret-

¹³ G.I. ARELLA, dz. cyt.

tałowemu i przedstawia wielką wartość z punktu widzenia niniejszego opracowania, ale i w nim brak szerszego omówienia XIII-wiecznych komentarzy do c. *Intelleximus*. Zatem wydaje się, że podjęte w pracy zagadnienie zostało po raz pierwszy poddane tak szczegółowym badaniom.

Rozdział 1

Powstanie dekretu *Intelleximus*

W drugiej połowie XII w. znacznie rozwinęła się starożytna praktyka rozstrzygania spraw przez papieża w drodze wysyłania specjalnych listów. Pisma te, zwane dekretami, były wydawane przez papieską kancelarię przede wszystkim w celu rozstrzygnięcia wątpliwości prawnych zgłoszonych wobec biskupa Rzymu. Takie wątpliwości dotyczyć mogły wszelkich spraw związanych z życiem Kościoła; były one formułowane w listach adresowanych do papieża, zawierających konkretne pytania i prośby. Tym sposobem papież sprawował władzę, mocą autorytetu rozstrzygając kwestie wątpliwe i wskazując na odpowiedni sposób postępowania, często przy tym odwołując się do prawa rzymskiego¹. Ogromna liczba wydanych dekretów sprawiła, że stały się one kołem zamachowym rozwoju kanonicznego porządku prawnego i kanonistyki. Korzystając ze skompilowanego przez Gracjana zbioru dawnych praw, kanoniści zaczęli skupiać uwagę na wkomponowywaniu nowego prawa w ramy kanonicznej tradycji. W ich przed-

¹ A. GAUTHIER, *Roman Law and its Contribution to the Development of Canon Law*, Ottawa 1996, s. 9.

siewzięciach badawczych szczególnym obiektem zainteresowania stały się nowe źródła prawa, jakimi były papieskie dekretały: kanoniści porządkowali je i komentowali.

Dekretał ze swej natury był decyzją indywidualną i konkretną. Przydatność takiego rozstrzygnięcia dla prawa w ogólności mogła wydawać się ograniczona. Kanoniści poddawali jednak dekretały wykładni, a ich analizy przyczyniały się do rozwoju kanonistyki. Dlatego też dekretał, trafiając na uczelnię, gdzie zaczynał jakby drugie życie w ówczesnym obiegu naukowym, rozpoczynał swoje właściwe oddziaływanie na prawo Kościoła i jurysprudencję.

Ze względu na znaczne nasilenie praktyki wydawania dekretalów w II połowie XII w. oraz wzrost znaczenia, jakie komentowanie i zbieranie dekretalów miało dla rozwoju prawa kościelnego i kanonistyki – czas od końca XII w. w historii prawa kanonicznego określany jest mianem okresu dekretalistów². Jednym z takich wpływowych papieskich listów był dekretał Lucjusza III, który stanowi zasadniczy przedmiot zainteresowania w niniejszym opracowaniu.

W kolejnych punktach zostały podjęte następujące wątki tematyczne: omówienie okoliczności powstania tego aktu prawnego, egzegeza i interpretacja tekstu, oraz wyjaśnienie istotnych problemów prawnych występujących w dekretale³. Tekst dekretалу został w całości przywołany trzykrotnie: poniżej, w *Rozdziale 3* oraz w *Aneksie*.

² Zob. K. PENNINGTON, *The Decretalists 1190–1234*, w: *The History of Medieval Canon Law in the Classical Period, 1140–1234: From Gratian to the Decretals of Pope Gregory IX*, red. W. Hartmann, K. Pennington, Washington 2008, s. 293–295.

³ X 5.32.1. Tekst źródłowy cytuję wg edycji Friedberga. Inny wariant tekstu jest dostępny w *Antiquae collectiones Decretalium*, ed. A. Agustinus, apud Petrum Rob. et Ioannem a Villanova, Ilerdae 1576, fol. 111r–111v (różnice między wariantami są niewielkie i nie wpływają na interpretację tekstu, np. *mandamus – respondemus*). Pozostałe cytaty z *Dekretalów* podane zostały również według edycji Friedberga, ale pominięto w nich pisane kursywą fragmenty usunięte przez Rajmunda podczas przygotowywania zbioru.

Lucius III. Paduano Episcopo.

Intelleximus ex literis tuis, quod, quum causa, quae vertitur inter dilectos filios nostros, priorem S. Cypriani de Venetia et clericos de Rodigio super capella, quae in praeiudicium baptismalis ecclesiae de Costa ab eisdem clericis est constructa, sicut nobis eiusdem prioris relatio demonstravit, fraternitati tuae a sede apostolica delegata fuisset + fine canonico terminanda, partibus ad tuam praesentiam convocatis, per testes sufficienter tibi innotuit, quod praefata ecclesia de Rodigo eandem capellam post appellationem ad nos factam, et denunciationem novi operis aedificare coeperat, et ob hoc praefatus prior in iudicio postulabat, quicquid in saepe dicta capella post appellationem ad nos factam, et post denunciationem novi operis factum fuerat, penitus demoliri. Super quo discretioni tuae dubium videbatur, utrum ad haec canonico procedi posset iudicio, [et], quum nihil de nunciatione novi operis sit in canonibus definitum, duxisti sedem apostolicam consulendam. Quia vero, sicut humanae leges non dedignantur sacros canones imitari, ita et sacrorum statuta canonum priorum principum constitutionibus adiuvantur, fraternitati tuae praesentibus literis mandamus, quatenus diligenter considerans, quod post denunciationem novi operis, sive iure sive iniuria aliquid construatur, de legalibus debet constitutionibus demoliri. Et quia nulla ecclesia in praeiudicium est alterius construenda, adscitis tibi viris prudentibus negotium ipsum, secundum legum et canonum statuta appellatione remota non differas terminare. Nam quum te credamus in utroque iure peritum: securius duximus, causam per tuam sollicitudinem terminari qui per dicta partium et terminos et fines locorum plenius poteris cognoscere veritatem, quam aliquid a nobis ignorantibus qualitatem negotii definir⁴.

1.1. Okoliczności powstania dekretu

Dekret *Intelleximus* był papieskim listem, który zawierał odpowiedź na pytanie skierowane do biskupa Rzymu przez biskupa Padwy, o czym świadczy wskazanie adresata w papieskim dokumen-

⁴ X 5.32.1. Tłumaczenie na język polski zostało przedstawione w: A. DĘBIŃSKI, *Kościół...*, dz. cyt., s. 87–88.

cie⁵. W znacznej części literatury przedmiotu podkreśla się, iż nie jest znana dokładna data sporządzenia pisma, dlatego też jako przybliżony czas jego powstania wskazuje się okres pontyfikatu papieża Lucjusza III, przypadający na lata 1181-1185⁶. Biskup padewski wystosował pismo do papieża relacjonując proces, który został mu powierzony do rozstrzygnięcia przez Stolicę Apostolską. Spór toczył się między przeorem klasztoru św. Cypriana w Wenecji a duchownymi z Rodigo, zaś dotyczył wybudowanej kaplicy. Kaplicę wzniesli wspomniani duchowni, ale uczynili to ze szkodą dla kościoła chrzcielnego z Costa⁷. Zdaje się zatem, że kościół w Costa powiązany był z przeorem klasztoru św. Cypriana, bowiem właśnie ów przełożony był stroną tego sporu. Ze względu na charakter sprawy została ona przekazana do rozstrzygnięcia na drodze kanonicznej biskupowi Padwy, jako sędziemu delegowanemu, po wniesieniu apelacji przez duchownych z Rodigo⁸.

Znacznie więcej niż z treści samego dekretu można się dowiedzieć na temat okoliczności sprawy przedstawionej papieżowi do rozstrzygnięcia z innych źródeł wykorzystanych w opracowaniu G.I. Arelli⁹. Przede wszystkim zebrane przez niego informacje po-

⁵ Por. A. DĘBIŃSKI, *Zastosowanie...*, art. cyt., s. 332.

⁶ W takim okresie umieszczono jego powstanie m.in. w *Regesta pontificum romanorum: ab condita ecclesia ad annum post Christum natum MCXCVIII*, ed. P. Jaffé, t. 2, Lipsiae 1888, nr 15189 (9673), s. 474.

⁷ O lokalizacji Rodigo i Costy zob. A. DĘBIŃSKI, *Kościół...*, dz. cyt., s. 89, przyp. 288.

⁸ O delegowaniu sędziego zob. np. W. URUSZCZAK, *Kilka uwag o instytucji sędziego delegowanego w prawie kanonicznym w XII-XIII wieku*, w: *Finis legis Christus. Księga pamiątkowa dedykowana księdzu profesorowi Wojciechowi Góralskiemu z okazji siedemdziesiątej rocznicy urodzin*, t. 1, red. J. Wroceński, J. Krajczyński, Warszawa 2009, s. 821-829.

⁹ G.I. Arella w swojej pracy skorzystał z trudno dostępnych edycji źródłowych prezentujących np. dokumenty dotyczące historii dawnej diecezji w Torcello. Ze względu na charakter niniejszego opracowania zostały tu przedstawione tylko najistotniejsze ustalenia zawarte w jego pracy.

twierdząc powyżej odtworzone zręby stanu faktycznego w tej sprawie, uzupełniając je o dane dotyczące lokalizacji oraz nazewnictwa wspomnianych w niej miejsc i kościołów oraz szczegóły dotyczące wcześniejszych wydarzeń, które doprowadziły do sporu. Kościół w Costa był własnością klasztoru św. Cypriana na wyspie Murano na weneckiej lagunie (przeniesionego z wyspy Torcello kilkadziesiąt lat wcześniej), przy czym klasztor ten w XII w. był przeoratem podległym opactwu benedyktyńskiemu położonemu niedaleko dzisiejszego miasta Rovigo. Benedyktyni od św. Cypriana w zamian za to, że zobowiązali się wybudować nowy kościół w 1162 r., mieli prawo do stosownej dziesięciny oraz do chrzczenia mieszkańców Costa¹⁰. Kościół św. Jana został wybudowany w 1166 r., ale już w r. 1179 kanonicy z kościoła kolegialnego w Rodigo nabyli ziemię w Costa i także postanowili wznieść tam kościół parafialny. Spotkało się to z natychmiastową reakcją benedyktyńskiego mnicha, który rezydował w Costa, mianowicie złożył on sprzeciw wobec archidiecezji Rodigo w związku z groźącym naruszeniem praw należnych obu wspomnianym klasztorom¹¹. Duchowni z Rodigo zignorowali jednak wniesiony sprzeciw i kontynuowali prace, dlatego też przeor klasztoru św. Cypriana, Isnardus, postanowił przedstawić całą sprawę papieżowi, co było względnie łatwe, ponieważ papież mieszkał podówczas w Weronie. Lucjusz III zdecydował w 1184 r., że nie będzie osobiście rozstrzygał sprawy i przekazał ją biskupowi Padwy, Gerardowi¹². Ów wezwał strony na wiosnę następnego roku i w czerwcu 1185 r. przyjął ich zeznania, z których wynikało m.in. to, że mnisi dla obrony swoich

¹⁰ G.I. ARELLA, dz. cyt., s. 21–22.

¹¹ TAMŻE, s. 22.

¹² Biskupem Padwy był wtedy Gerardo Da Marostica Offreducci (zob. M. BOLZONELLA, *Offreducci, Gerardo da Marostica*, w: *Dizionario biografico degli Italiani*, red. R. Romanelli, t. 79, Roma 2013, s. 166–167). W przypadku tego dekretu inicjał imienia biskupa podany został tylko w *Collectio Erlangensis* (zob. WH 579; W. HOLTZMANN, *Kanonistische Ergänzungen zur Italia Pontificia*, Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken 38(1958), nr 153, s. 120).

praw wykorzystać chcieli rzymską instytucję *novi operis nuntiatio*¹³. Biskup Gerard uznał jednak, że zastosowanie na forum kościelnym prawa rzymskiego w tym zakresie byłoby na tyle precedensowe, że należało poradzić się w tej sprawie papieża. Odpowiedź papieża na jego pytanie zawierał właśnie dekretal *Intelleximus*, na podstawie którego 24 sierpnia 1185 r. biskup wydał wyrok uznając zasadność stanowiska mnichów i nakazując duchownym z Rodigo zburzenie nowej budowli¹⁴. Papieski dekretal powstał zatem między czerwcem a 23 sierpnia 1185 r., kiedy to biskup ponownie otworzył proces¹⁵.

Dzięki zachowanym zeznaniom procesowym wiadomo, że rzymska instytucja została w praktyce wykorzystana bardzo wiernie: z zeznań świadków wynikało np. to, że sprzeciw został wniesiony przez mnichów poprzez wrzucenie trzech kamieni na miejsce budowy, co było jedną z rzymskich metod jego złożenia¹⁶. Ponadto, na podstawie zeznań świadków widać również, że biskup dążył do ustalenia, jaki zakres nowej budowli powstał po wniesieniu sprzeciwu, bowiem w wyroku nakazał – zgodnie z prawem rzymskim – wyburzenie tylko tej części, która została wybudowana wbrew sprzeciwowi¹⁷. Tak szczegółowe odtworzenie stanu faktycznego autorstwa G.I. Arelli jest w pełni zgodne z fragmentarycznym opisem sprawy zawartym w dekretale, ale pozwala także uzupełnić go o wiele dodatkowych informacji.

Proces dotyczył zatem problemu z zakresu ochrony prawa własności. Własność była uprawnieniem o charakterze fundamentalnym dla rzymskiego prawa prywatnego, stąd też poza podstawowymi środkami jej ochrony, takimi jak skarga wydobywcza czy skarga negatoryjna, rozwinęły się szczególne instytucje dostępne w określonych przez

¹³ G.I. ARELLA, dz. cyt., s. 23–24.

¹⁴ TAMŻE, s. 24.

¹⁵ TAMŻE, s. 53–54.

¹⁶ TAMŻE, s. 52–53.

¹⁷ TAMŻE, s. 54.

prawo przypadkach¹⁸. Pośród środków ochrony dostępnych stronom w stosunkach sąsiedzkich znalazł się także sprzeciw z powodu wznoszenia nowej budowli. Prawo dotyczące tej instytucji zostało zebrane w szczególności w *Digestach*, będących częścią kompilacji justyniańskiej z VI w. (*D. 39.1 – De operis novi nuntiatione*)¹⁹. Jurysprudencja określiła trzy rodzaje przyczyn, które mogły uzasadniać wniesienie sprzeciwu: nowa budowla mogła naruszać naturę, tj. prawo własności, mogła godzić w prawa publiczne dotyczące zabudowy albo mogła występować przeciw uprawnieniom wynikającym ze służebności (*D. 39.1.5.9*)²⁰. Sprzeciw wносиła zatem uprawniona osoba przeciwko sąsiadowi prowadzącemu prace budowlane, które mogły zagrozić jej korzystaniu z prawa własności²¹. Wznoszący budowlę mógł żądać uchylecia sprzeciwu wobec nowej budowli (*remissio nuntiationis*) albo złożyć zabezpieczenie (*D. 39.1.8.4*)²². Zabezpieczenie przybierało formę stypulacji, dzięki której interesy obu stron były zagwarantowane: wznoszący budowlę mógł kontynuować swoją pracę, ale jeżeli sprzeciw okazał się uzasadniony, sankcją było wyburzenie tego, co wybudowano po jego wniesieniu (*D. 39.1.21.1*). Jeżeli jednak po wniesieniu sprzeciwu nie nastąpiło żądane zachowanie ze strony wznoszącego, pretor na wniosek sprzeciwiającego się wydawał interdikt o usunięcie budowli i przywrócenie rzeczy do stanu poprzedniego (*D. 39.1.20.1*). Wnoszący sprzeciw musiał natomiast udowodnić, że przysługuje mu prawo zakazania wznoszenia budowli²³. Ponadto

¹⁸ Por. A. DĘBIŃSKI, *Kościół...*, dz. cyt., s. 92.

¹⁹ Szerzej o *novi operis nuntiatio* zob. np.: G. SANTUCCI, *Operis novi nuntiatio iuris publici tuendi gratia*, Padova 2001.

²⁰ Por. T. GIARO w W. DAJCZAK, T. GIARO, F. LONGCHAMPS DE BÉRIER, *Prawo rzymskie. U podstaw prawa prywatnego*, Warszawa 2014², s. 396.

²¹ Por. W. ROZWADOWSKI, *Operis novi nuntiatio*, w: *Prawo rzymskie. Słownik encyklopedyczny*, red. W. Wołodkiewicz, Warszawa 1986, s. 110.

²² Por. M. ZABŁOCKA w W. WOŁODKIEWICZ, M. ZABŁOCKA, *Prawo rzymskie. Instytucje*, Warszawa 2014⁶, s. 158.

²³ Por. P. ŚWIĘCICKA, *Rzymskie prawo prywatne*, Warszawa 2011, s. 251.

obowiązywała zasada, w myśl której, jeżeli budujący skutecznie starał się o uchylenie zakazu, zakazującemu pozostawało skorzystanie z przysługującej mu w takiej sytuacji skargi²⁴.

W sprawie, którą miał rozstrzygnąć biskup Padwy, zachodziły okoliczności, które w świetle prawa rzymskiego były podstawą do wydania zakazu budowy²⁵. Nie były ukazane wyczerpująco w dekretale, ale zostały odtworzone przez G.I. Arellę. W procesie strona, której groziło wyrządzenie szkody, podniosła, że już wcześniej wystąpiła ze sprzeciwem wobec wznoszonej kaplicy. Żądanie przeora było radykalne, bowiem zgodnie z prawem rzymskim oczekiwał on zburzenia kaplicy w oparciu o wniesiony wcześniej sprzeciw. Żądanie to motywował głównie tym, że między stronami toczył się już od jakiegoś czasu spór (była wniesiona apelacja) i został złożony sprzeciw (*denuntiatio*), ale pomimo tego strona wnosząca budowlę nie zaprzestała budowy. Warto podkreślić, iż w prawie rzymskim złamanie zakazu wznoszenia budowli było obwarowane surową sankcją zburzenia tego budynku. W prezentowanej sprawie domagano się podjęcia takiego właśnie działania. Można jednak uznać, że była to sankcja o skutkach bardzo daleko idących, a przecież w tym przypadku miała być wymierzona w budowaną kaplicę. Obok precedensowego charakteru tej sprawy wydaje się, że właśnie rozmiar sankcji związanej z konsekwentnym zastosowaniem rzymskiej instytucji, mógł być czynnikiem, który skłonił biskupa Padwy do sformułowania wątpliwości i skierowania pytania do papieża. Ostatecznie zaś, jak zostało już wskazane, sankcja ta faktycznie została wymierzona przeciw stronie naruszającej sprzeciw wobec wznoszonej budowli.

²⁴ Por. M. ZABŁOCKA w W. WOŁODKIEWICZ, M. ZABŁOCKA, dz. cyt., s. 158.

²⁵ Analogiczną sprawę przedstawiono w A. GOURON, *Denonciation de nouvel oeuvre et pratique meridionale*, w: A. Gouron, *Pionniers du droit occidental au Moyen Âge*, Burlington 2006, XVII, s. 401–414.

1.2. Egzegeza dekretu

Tytuł dekretu pochodzi zgodnie z tradycją kościelną od jego pierwszych słów, w tym przypadku jest to słowo *intelleximus*²⁶. Tekst źródłowy zawiera wiele sformułowań charakterystycznych dla tego typu aktów prawnych. Zaliczyć można do nich zwracanie się do adresata w drugiej osobie, a także wyeksponowanie braterstwa łączącego go z biskupem Rzymu (*fraternitati tuae delegat*). Papież natomiast – a zapewne raczej kancelaria papieska w imieniu biskupa Rzymu – wypowiadał się w pierwszej osobie liczby mnogiej (*intelleximus, nobis, credamus, duximus*, itd.). Podobnie w pasterski sposób odnosił się do stron toczących spór, nazywając je *dilecti filii nostri*.

Struktura dokumentu papieskiego nie jest złożona. W jego pierwszej części – będącej w zasadzie jednym rozbudowanym zdaniem – zostały ukazane okoliczności wnoszonej sprawy, co służyło zobrazowaniu wiedzy Stolicy Apostolskiej o danym przypadku oraz porządkowało przedstawiany wywód. Fragment ten jest użyteczny szczególnie z punktu widzenia dalszych losów dekretu, bowiem dawał on możliwość – choćby powierzchownego – wniknięcia w stan faktyczny sprawy.

Część drugą poprzedza stanowiące łącznik krótkie zdanie wyrażające określoną wątpliwość, która skłoniła biskupa padewskiego do skierowania zapytania do papieża. Sama zaś druga część zawiera interpretację zaistniałej sytuacji oraz daje rozwiązanie prawne, które adresat listu miał zastosować w praktyce. W skład tej części weszły trzy wielokrotnie złożone zdania, rozpoczynające się od charakterystycznych zwrotów łączących: *quia vero, et quia, nam quam*.

Od strony formalnej w papieskim dokumencie został ukazany przebieg dotychczasowego postępowania w sprawie. W tekście

²⁶ Nie tylko ten dekret rozpoczął się od tego czasownika (zob. X 1.14.12; 2.1.7; 2.10.1; 5.10.2; 5.16.6); w ramach pracy określenia „dekret *Intelleximus*” bądź „c. *Intelleximus*” zawsze odnoszą się do X 5.32.1.

przedstawiono, co było istotą sporu, jakie strony toczyły go między sobą, kto był sędzią w tej sprawie z mandatu Stolicy Apostolskiej, jakie środki procesowe wykorzystano (apelacja, sprzeciw). Ponadto, został określony dalszy tryb postępowania, który powinien zastosować biskup Padwy. Mianowicie powinno ono zmierzać do niezawisłego rozstrzygnięcia sprawy. Stolica Apostolska nie narzuciła w tym wypadku swojego rozwiązania, a jedynie zaproponowała dalszy sposób procedowania w toczącym się procesie. Funkcjonalne podobieństwo tej formy rozstrzygnięcia wątpliwości do rzymskiego postępowania reskryptowego wskazuje na elastyczność takiego postępowania, tj. rozstrzygnięcia spraw przez papieża za pomocą dekretów²⁷. W tym kontekście warto przywołać opinię A. Dębińskiego, który stwierdził, że występujący w dokumencie papieskim termin *mandamus* można interpretować w kategoriach jednoznacznego nakazu postępowania zgodnie z wydanymi normami²⁸, przy czym normy te wymagały dostosowania do rozstrzyganej sprawy.

Wiele uwag Stolicy Apostolskiej zawartych w analizowanym dokumencie wskazuje na jej praktyczne podejście do prowadzonej sprawy. Znajduje to wyraz, po pierwsze, w fakcie, że sprawa została skierowana do rozstrzygnięcia biskupowi padewskiemu ze względu na to, iż jego siedziba znajdowała się w pobliżu spornej kaplicy (łatwiej było mu więc przeprowadzić pewne czynności procesowe, takie jak zwołanie stron i przesłuchanie świadków). Po drugie, papież zaznaczył, że decyzja w sprawie winna zostać podjęta po wysłuchaniu rady roztropnych mężów, ale też po zastosowaniu obowiązujących wówczas ustaw i kanonów. Wyznaczono nadto tryb postępowania w toczonej sprawie, polegający na nakazie oddalenia przez biskupa apelacji, aby tym sposobem przejść do rozstrzygnięcia sprawy.

²⁷ Zob. np. P. ŚWIĘCICKA, dz. cyt., s. 47.

²⁸ Por. A. DĘBIŃSKI, *Kościół...*, dz. cyt., s. 91, przyp. 291: „Zastosowany w tekście dekretu łąciński termin *mandamus* (nakazujemy) wskazywał na preceptywny charakter dekretu, co odróżniało tę formę dokumentu od innych pism papieskich”.

Wreszcie, w ostatnim zdaniu dekretu, wyczerpująco zostały wyjaśnione motywacje, które kierowały papieżem w podjęciu decyzji co do powierzenia ostatecznego zakończenia sprawy biskupowi Padwy. Według przyjętych ustaleń, biskup padewski był postrzegany jako *in utroque iure peritus*. Jego kompetencje miały być gwarancją rzetelnego rozstrzygnięcia przezeń sprawy. Takie rozwiązanie wynikało też z innego powodu, mianowicie biskup miał lepsze warunki do zajęcia się sprawą, ponieważ urzędował w pobliżu miejsca zamieszkania stron oraz położenia rzeczonyj budowli. Według słów papieża, mógł on *plenius cognoscere veritatem* aniżeli Stolica Apostolska, która nie znała bezpośrednio przedmiotu sprawy²⁹.

W omawianym dekretale szczegółowo wskazano także na trzy uwarunkowania, które były łatwiej osiągalne przez padewskiego hierarchę. Zaliczono do nich: oświadczenia stron (*dicta partium*), znaki bądź też terminy (*termini* – w sensie całokształtu stosunków własnościowych albo temporalnych w sprawie³⁰) oraz granice terytorialne miejsc (*finis locorum*). Wydaje się, że faktycznie te okoliczności sprawy łatwiej było dobrze poznać biskupowi niedalekiej diecezji aniżeli odległemu od Padwy biskupowi Rzymu. Zbierając razem dowody, które można uznać za związane z powierzeniem rozstrzygnięcia kazusu biskupowi padewskiemu, wyraźnie widać, że Stolica Apostolska w tym dekretale podeszła do prowadzonego procesu bardzo praktycznie.

Kwestię o fundamentalnym znaczeniu w papieskim dokumencie stanowiło wyrażenie wątpliwości prawnej oraz jej wyjaśnienie przez Stolicę Apostolską. Było to istotne ze względu na charakter tej formy korespondencji z papieżem, która zasadała się właśnie na sformułowaniu pytania prawnego do papieża. Co zresztą ciekawe, wątpliwość biskupa padewskiego powstała dopiero przy zakończeniu sprawy, dla

²⁹ Por. TENŻE, *Zastosowanie...*, art. cyt., s. 333.

³⁰ Por. TENŻE, *Kościół...*, dz. cyt., s. 88.

kórej – według jego rozeznania – brakowało rozstrzygnięcia w kanonach³¹. Prawo kanoniczne nie określało wówczas, jak postępować w przypadku sprzeciwu właściciela przeciw wznoszeniu nowej budowli. A zatem w funkcjonującym wówczas systemie prawnym pojawiła się luka. W związku z tym biskup spytał papieża, czy jest możliwe w tej sprawie rozstrzygnięcie zgodne z prawem kanonicznym (*utrum ad haec canonico procedi posset iudicio*)?³²

Można uznać, że takie postawienie sprawy było wyrazem zarówno świadomości biskupa co do występowania luki w prawie kanonicznym, jak i jego potencjalnej otwartości na zapożyczanie rozwiązań z innych porządków prawnych. Wymaga podkreślenia, iż w tym kontekście nie przywołano *explicite* prawa rzymskiego, aczkolwiek wydaje się, że dla piszącego i adresata było oczywiste, że właśnie o wykorzystanie rozwiązań funkcjonujących w tym systemie prawnym pośrednio pytał biskup³³. Prawo rzymskie było już wówczas symbolem prawa uczonego, a glosatorzy zaczęli komentować teksty rzymskie w sposób użyteczny dla rozwiązywania kwestii praktycznych. Pytanie postawione przez biskupa można więc sprowadzić do tego, czy zastosowanie w tej konkretnej sprawie regulacji prawa rzymskiego byłoby rozstrzygnięciem zgodnym z prawem kanonicznym?

Nie można przy tym stracić z pola widzenia, że poza kwestią kluczową, wiążącą się z zastosowaniem prawa rzymskiego, w tak postawionym pytaniu na drugim planie pojawiła się również obawa związana z następstwami jurydycznymi uzupełnienia luki. Konsekwencją niezastosowania się do zakazu dalszego wznoszenia budowli był bo-

³¹ Por. TAMŻE, s. 90.

³² Por. TENŻE, *Zastosowanie...*, art. cyt., s. 335.

³³ Do prawa rzymskiego odwoływano się bowiem stosując różne formuły językowe. Niekiedy brak odesłania do konkretnych norm prawa rzymskiego prowadził do komplikacji w ustalaniu, o jakie faktycznie normy chodziło ustawodawcy; zob. np. Ł. KORPOROWICZ, *Rzymskie inspiracje kanonu 39 (Saepe contigit) IV Soboru Laterańskiego*, *Łódzkie Studia Teologiczne* 25/2(2016), s. 96–100.

wiem nakaz jej zburzenia. Z aspektu pragmatycznego była to sankcja dotkliwa, a w dodatku w omawianym procesie wymierzona w nowo wybudowaną kaplicę, co naturalnie mogło prowadzić do powstania u sędziego dodatkowych wątpliwości związanych z rozstrzygnięciem sprawy.

W odpowiedzi na tak wyrażoną wątpliwość *Stolica Apostolska* najpierw sformułowała słynne zdanie o wzajemnych relacjach ustaw i kanonów, które nawzajem się wspomagają i uzupełniają, o następującej treści: *Sicut humanae leges non dedignantur sacros canones imitari, ita et sacrorum statuta canonum priorum principum constitutionibus adiuvantur*³⁴. Zdaniem A. Dębińskiego takie ujęcie wspomnianych relacji z perspektywy późniejszej recepcji było największym *novum* zawartym w tym dekrecie. Wydaje się jednak, że nowość w tej formule stanowiła tylko jej druga część, a nawet ona nie była zapewne zamierzona jako postulat rewolucjonizujący podejście prawa kanonicznego do recepcji prawa rzymskiego. Dla papieża Lucjusza III była to raczej ogólna formuła, wstęp, który poprzedzał wydane w dalszym fragmencie rozstrzygnięcie, a nie systemowa reguła interpretacyjna spetyfikowana przez dekretalistów w późniejszym czasie³⁵.

Świadczy o tym także odtwórczy charakter tego zdania: w opinii m.in. G.I. Arelli oraz G. Le Brasa, w sformułowaniu przywołanej maksymy papieskiej kancelaria wykorzystała fragment justyniańskiej noweli: *sacras et divinas regulas, quas etiam nostrae sequi non dedignantur leges*³⁶. Wspomniana nowela dotyczyła zakresu kompetencji sądowych biskupów, regulując kwestię jurysdykcji spraw karnych osób duchownych w sytuacji, gdy wiązały się z nimi upomnienia kościelne. W myśl przyjętych ustaleń, miały one być rozpatrywane przez

³⁴ X 5.32.1.

³⁵ Por. A. DĘBIŃSKI, *Zastosowanie...*, art. cyt., s. 335.

³⁶ *Nov.* 83.1. Zob. G.I. ARELLA, dz. cyt., s. 65; G. LE BRAS, *Théologie et Droit Romain dans l'œuvre d'Henri de Suse*, w: *Etudes historiques à la mémoire de Noel Didier*, red. G. Le Bras, Paris 1960, s. 199, przyp. 26.

biskupa bez udziału sędziów świeckich. Cesarz nakazał, by winnych dotknęła kara kościelna wymierzona według świętych i boskich zasad, za którymi także cesarskie prawa nie wzbraniały się podążać. Z tego można wnioskować, iż prawo rzymskie nie wzbraniało się w pewnych sytuacjach stosować prawa kanonicznego.

Ponadto, z badań przeprowadzonych przez C. Muniera wynika, iż ten fragment justyniańskiej konstytucji często był wykorzystywany już przez dekretystów, choć niektórzy z nich mocno sprzeciwiali się wykorzystywaniu prawa rzymskiego. C. Munier wykazał, że jako pierwszy poślukował się nim Stefan z Tournai w swojej *Summie*³⁷. Utrzymywał on, iż stało się ono szczególnym obiektem zainteresowania kanonistów interpretujących początek D. 10, bowiem w tej dystynkcji określono stosunek zachodzący między oboma porządkami prawnymi. Otóż według zawartego w *Dekrecie dictum* konstytucje cesarzy nie dominowały nad konstytucjami kościelnymi, ale musiały być z nimi zgodne³⁸. Skoro zaś sam cesarz przyznał, że prawo świeckie szło za wzorem zasad kanonicznych, to oczywistym było, że z punktu widzenia hierarchii systemowej to prawo Kościoła stało wyżej³⁹. W tym miejscu należy dodać, iż ten aspekt relacji między obojgiem praw doktrynalnie był i jest jednak kwestią mocno dyskusyjną, by nie rzec – polityczną⁴⁰.

³⁷ STEPHANUS TORNACENSIS, *Die summa über das Decretum Gratiani*, ed. J.F. von Schulte, Giesen 1891, ad D.10, s. 19: „Unde et Iustinianus ait: Leges nostrae non dedignantur imitari sacros canones”. Zob. C. MUNIER, *Droit canonique et droit romain d’après Gratien et les décrétistes*, w: *Etudes d’histoire du droit canonique, dédiées à Gabriel Le Bras*, t. 2, Paris 1965, s. 949; P. LANDAU, *Ius commune und ius proprium aus der Sicht des klassischen kanonischen Rechts*, w: tegoż, *Europäische Rechtsgeschichte und kanonisches Recht im Mittelalter: Ausgewählte Aufsätze aus den Jahren 1967 bis 2006 mit Addenda des Autors und Register versehen*, Badenweiler 2013, s. 312.

³⁸ D.10, d.a.c.1: „Constitutiones uero principum ecclesiasticis constitutionibus non preminent, sed obsecuntur”.

³⁹ Por. C. MUNIER, art. cyt., s. 949.

⁴⁰ Wydaje się, że w dobie średniowiecza spór ten był natury nawet politycznej z tego względu, że wyższa pozycja jednego z praw miała realny wpływ na całoksz-

Warto odnotować, że Lucjusz III cytował z *Nov.* 83.1 wykorzystał także w innym liście, który dotyczył kwestii sądzenia duchownych na forum kościelnym⁴¹. Jak pisał A. van Hove, argument Stolicy Apostolskiej w cytowanym fragmencie dekretu *Intelleximus* oparty został na analogii następującego typu: podobnie jak świeckie prawo nie wzbraniało się iść za wzorem świętych kanonów, tak postanowienia świętych kanonów były wspierane konstytucjami dawnych cesarzy. Możliwość wykorzystania prawa świeckiego dla uzupełnienia luki w prawie kanonicznym została oparta na analogicznej otwartości prawa rzymskiego na normy kościelne, wyrażonej przynajmniej w końcowym etapie rozwoju prawa rzymskiego. W świetle ówczesnej doktryny nie było wątpliwości co do tego, że pod określeniami *humanae leges et priorum principum constitutiones* kryło się właśnie prawo rzymskie utrwalone w justyniańskiej kompilacji⁴².

Formuła zaproponowana przez Lucjusza III niosła ze sobą nowość w zakresie formy, w jakiej ujęła rozpoznaną już wcześniej problematykę relacji między obojgiem praw. Jej podstawą było zatem wykorzystanie znanego cytatu z prawa rzymskiego oraz istniejącej już doktryny porządkującej hierarchię między różnymi prawami. Jednoznacznie ujął to H. Insadowski: *dawna praktyka stosowania w nie-*

tał stosunków prawnych między papieżem a cesarstwem. Oceniając te relacje ze współczesnej perspektywy można ograniczyć się do naukowej próby obiektywizacji tego sporu, ale nawet dziś nie ma w tym względzie jednomyślności między badaczami; zob. np. polemikę: A. WINROTH, *The Teaching of Law in the Twelfth Century*, w: *Law and Learning in the Middle Ages: Proceedings of the Second Carlsberg Academy Conference on Medieval Legal History 2005*, red. H. Vogt, M. Münster-Swendsen, Copenhagen 2006, s. 41–62; A. GOURON, *Le droit romain a-t-il été la "servante" du droit canonique?*, *Initium, Revista catalana d'història del dret* 12(2007), s. 231–243.

⁴¹ X 2.1.8: „Quum imperator dicat quod etiam leges eorum non dedignantur sacros canones imitari, in quibus generaliter traditur, ut de omni crimine clericus debeat coram ecclesiastico iudice conveniri, non debet in hac parte canonibus ex aliqua consuetudine praeiudicium generari”. Zob. A. VAN HOVE, *Prolegomena ad codicem iuris canonici*, Mechliniae-Romae 1945², s. 461.

⁴² Por. A. DĘBIŃSKI, *Zastosowanie...*, art. cyt., s. 336.

których wypadkach zasad prawa rzymskiego w forum kościelnym została usankcjonowana przez papieża Lucjusza III w drodze ustawodawczej⁴³, choć wydaje się, że bardziej adekwatne byłoby uznanie, że w ten sposób praktyka stosowania prawa rzymskiego została przez papieża po prostu potwierdzona.

W ramach analizy dekretu *Intelleximus* osobną uwagę poświęcić warto także treści ustanowionej w niej normy. Głównym celem wydania papieskiego dokumentu było ostatecznie rozstrzygnięcie sprawy opisanej przez biskupa padewskiego. Papież polecił biskupowi: *quod post denunciationem novi operis, sive iure sive iniuria aliquid construatur, de legalibus debet constitutionibus demoliri*⁴⁴. Formułując tę zasadę nie wskazano konkretnego tekstu źródłowego z obszaru prawa rzymskiego. Nie budziło jednak wątpliwości, że wyrażona w nim norma opierała się na rozwiązaniu pochodzącym z kompilacji justyniańskiej przede wszystkim ze względu na zastosowane terminy, które odpowiadały technicznym terminom prawa rzymskiego. Otóż papież uznał, że na podstawie ustaw (*de legalibus constitutionibus*) powinno zostać zburzone to, co po doniesieniu o nowej budowie zostało wzniesione, i to niezależnie od tego, czy zostało zbudowane zgodnie z prawem, czy też nie (por. *D. 39.1.1pr*). Norma rozwiewająca wątpliwość biskupa została potwierdzona w kolejnym zdaniu, w którym wprost wskazano, że na szkodę jednego kościoła żaden inny nie powinien być wznoszony. Tego typu uogólnienie reguły rozstrzygającej konflikt wartości było charakterystyczną cechą prawoznawstwa późnego średniowiecza. Dodatkowa formuła mogła też służyć właśnie rozwianiu wątpliwości wiążących się z zastosowaniem tak surowego w danym przypadku postanowienia prawa rzymskiego, jakim było zburzenie wzniesionej kaplicy. Po ustanowieniu normy podano wzmiankowane już wyżej wytyczne Stolicy Apostolskiej dotyczące jej aplikacji.

⁴³ H. INSADOWSKI, art. cyt., s. 115.

⁴⁴ X 5.32.1.

Ostatecznie zatem Stolica Apostolska sformułowała zasadę zaczerpniętą z prawa rzymskiego, zlecając rozstrzygnięcie sprawy sędziemu delegowanemu. Dekret *Intelleximus* stanowił zatem dobry przykład tego, jak w elastyczny i efektywny sposób, oparty na słuszności, papieństwo oddziaływało na poziomie centralnym na stosowanie prawa kanonicznego w warunkach lokalnych w rozstrzyganiu spraw precedensowych.

1.3. Istotne problemy prawne zawarte w dekretale

W toku interpretacji dekretu *Intelleximus* wyłaniają się kwestie mające znaczenie dla określenia relacji między prawem kanonicznym a prawem rzymskim. W tekście źródłowym da się zidentyfikować przynajmniej kilka tego rodzaju wątków. Niektóre z nich zostały podjęte w późniejszych komentarzach kanonistów, stąd warto je uwypuklić.

Na pierwszy plan wysuwa się określenie luki w prawie kanonicznym⁴⁵. Współcześnie prawodawca kościelny ujął ten problem w jednym kanonie *Kodeksu Prawa Kanonicznego*, definiując samą lukę prawną (choć samo określenie *lacuna iuris* w kanonie się nie pojawiło) oraz sposób jej uzupełnienia (kan. 19 KPK)⁴⁶. Obecnie sposób uzupełnienia luki prawnej regulowany jest więc kanonem, który z punktu widzenia prawa kościelnego jest ustawą. Poprzez regulację prawną sytuacji luki prawnej współczesny kościelny prawodawca sta-

⁴⁵ G.I. ARELLA, dz. cyt., s. 65.

⁴⁶ Zob. np. W. ONCLIN, *Les lacunes de la loi en droit canonique*, w: *Le problème des lacunes en droit*, red. C. Perelman, Bruxelles 1968, s. 181–195; R. SOBAŃSKI, *Metodologia prawa kanonicznego*, Warszawa 2009, s. 139–145; E. McDONOUGH, *The Lacuna Canon*, *Review for Religious* 67/2(2008), s. 209–214; L. UJHÁZI, *Possibilities of the Solution of lacuna legis in the Law of the Catholic Church (can. 19.)*, *Jogelméleti Szemle* 4(2012), s. 176–192; P. ALEXANDROWICZ, *Powszechna i stała opinia uczonych (kan. 19KPK) – nauka prawa jako środek uzupełniania luk w prawie kanonicznym*, *Prawo i Kościół* 5(2013), s. 79–83.

rał się zagwarantować zupełność systemu prawa, dla którego kodeks jest narzędziem⁴⁷. Każda luka w prawie, postrzegana z perspektywy pozytywnoprawnej świadczyłaby o niedostatkach systemowych, dlatego też rzeczony kanon miał zaradzić takiemu niebezpieczeństwu. Zgoła odmiennie natomiast rzecz wyglądała w średniowieczu.

W prawie kościelnym pierwszym kodeksem był promulgowany w 1917 r. *Kodeks pio-benedyktyński*. Od początku prawa kanonicznego aż do tej daty system źródeł wyglądał zupełnie odmiennie, a więc inaczej także poszukiwano rozwiązań tego samego problemu, czyli kwestii luki prawnej. Kanoniści mieli wiele narzędzi do zaradzenia takiej sytuacji, a najważniejsze z nich zostały w XX w. skodyfikowane, m.in. były to *analogia legis* i *analogia iuris*. Prawo kanoniczne przed kodyfikacją było z natury rzeczy bardziej otwarte na czerpanie rozwiązań z innych porządków prawnych w przypadku luki prawnej. Pośród tych porządków specjalne miejsce zajmowało prawo rzymskie.

Z wątpliwości dotyczącej uzupełnienia luki w prawie zrodziło się pytanie biskupa padewskiego wyrażone w dekretale *Intelleximus*. Jak wskazał H. Insadowski, przy próbie rozwiązania niniejszej sprawy w prawie kanonicznym można było zastosować rzymską *novi operis nuntiatio* dopiero wtedy, kiedy uznano, że brakowało stosownych przepisów kościelnych⁴⁸. W dyskutowanym przypadku świadectwem takiego określenia było sformułowanie przedstawione przez Stolicę Apostolską, wedle którego biskup Padwy postanowił zasięgnąć opinii biskupa Rzymu, ponieważ w kanonach brak było rozstrzygnięcia dotyczącego sprzeciwu wobec wznoszenia nowej budowli. Była to za-

⁴⁷ Zob. F. LONGCHAMPS DE BÉRIER, *Wobec dekodyfikacji: tradycja romanistyczna i prawo kanoniczne*, w: *Studia Historycznoprawne...*, dz. cyt., s. 183–188; P. ALEXANDROWICZ, *Prawo kanoniczne – dekodyfikacja od zarania kodyfikacji*, w: *Dekodyfikacja prawa prywatnego. Szkice do portretu*, red. F. Longchamps de Bérier, Warszawa 2017, s. 229; K. ŚWIERGOSZ, *Dekodyfikacyjna rola kościelnych ustaw szczegółowych*, w: *Dekodyfikacja prawa...*, dz. cyt., s. 233–246.

⁴⁸ Por. H. INSADOWSKI, art. cyt., s. 115.

tem istotna, a zarazem pragmatyczna przesłanka usprawiedliwiająca wykorzystanie normy pochodzącej z innego porządku prawnego. Mając na uwadze kwestię stosunku prawa kanonicznego do prawa rzymskiego, warto pamiętać o tym, że sięganie do ustaw rzymskich cesarzy nie miało według Stolicy Apostolskiej charakteru rutynowej praktyki, ale było nadzwyczajnym środkiem umożliwiającym rozwiązanie powstałej sytuacji. Takie stanowisko oficjalne nie przekreślało oczywiście bardzo częstego korzystania choćby z rzymskiej terminologii, które przecież miało miejsce w prawie kanonicznym już od starożytności.

Samo wykazanie wystąpienia luki prawnej, a także odnalezienie możliwych do zastosowania przepisów w innym porządku prawnym nie determinowało jeszcze automatycznie ich wykorzystania. Decydujące bowiem znaczenie dla możliwości zastosowania prawa rzymskiego w konkretnej sytuacji miała przesłanka uprzednia, wyrażająca się w systemowym pytaniu tego typu: czy można w danym przypadku postępować w sądzie według zasad kanonicznych? Bardziej precyzyjnie: czy zastosowanie prawa rzymskiego nie sprzeciwia się generalnym pryncypiom prawa kanonicznego (*utrum ad haec canonico procedi posset iudicio*⁴⁹)? Oczywiście w wypełnieniu luki prawnej można było wykorzystać tylko normy, które nie były sprzeczne z założeniami kanonicznego porządku prawnego. Popierając to twierdzenie, nie można też abstrahować od faktu, że prawo kanoniczne często odmienne od prawa rzymskiego rozwiązywało różnorodne kwestie. Stąd też w stosowaniu prawa ocena zgodności normy świeckiej z pryncypiami kanonicznymi miała duże znaczenie⁵⁰. Trafnie spostrzegł J. Portemer, iż charakter relacji między normami prawa rzymskiego a normami prawa kanonicznego mógł być bardzo zróżnicowany, poczynając od zgodności, a na sprzeczności kończąc. Stąd też jednym z celów doko-

⁴⁹ X 5.32.1.

⁵⁰ Por. J. PORTEMER, dz. cyt., s. 47.

nywanej wówczas przez kanonistów wykładni prawa było ustalanie tych relacji oraz określenie ich wpływu na stosowanie prawa⁵¹.

W analizowanym dekrete *Intelleximus* papież Lucjusz III w hipotezie, która stanowiła przedmiot jego zainteresowania, opowiadając się wyraźnie za korzystaniem w określonym kazusie z prawa rzymskiego na forum kanonicznym, jednocześnie nakazał, aby w każdej takiej sytuacji zachowane zostało to, co stanowiły kanony⁵². W końcowej części dokumentu podkreślił bowiem wyraźnie, że rozstrzygnięcie w sprawie, które miał wydać biskup Padwy, winno być podjęte *secundum legum et canonum statuta*⁵³. Niewątpliwie zbadanie zgodności stosowanej pomocniczo normy z zasadami prawa kanonicznego było warunkiem *sine qua non* jej wykorzystania. Warto też dodać, że w pewnych obszarach prawo kanoniczne częściej i łatwiej korzystało z prawa rzymskiego niż z w przypadku pozostałych⁵⁴. Tak było m.in. w prawie rzeczowym oraz w prawie procesowym⁵⁵.

Powyższe zapatrywania dobrze lokują się w ramach myśli, którą wyraził A. Gouron, iż w okresie późnego średniowiecza w sprawach, w których wystąpiła luka prawna, rozpatrywanych zarówno na forum świeckim jak i na forum kościelnym, sędziowie korzystali odpo-

⁵¹ Por. TAMŻE, s. 47; A. VAN HOVE, dz. cyt., s. 461.

⁵² Por. O. ROBLEDA, *El derecho romano en la Iglesia*, w: *Ius populi Dei: miscellanea in honorem Raimundi Bidagor*, t. 1, Roma 1972, s. 20.

⁵³ X 5.32.1. Można również uznać, że to właśnie te słowa zdecydowały o roli prawa rzymskiego jako pomocniczego źródła norm; tak B. KURTSCHIED, *De utriusque iuris studio saec. XIII*, w: *Acta Congressus Iuridici Internationalis VII saeculo a Decretalibus Gregorii IX et XIV a Codice Iustiniano promulgatis. Romae 12–17 Novembris 1934*, t. 2, Romae 1935, s. 335.

⁵⁴ Zob. J. GAUDEMET, *L'apport du droit romain aux institutions ecclésiastiques (XIe-XIIe s.)*, w: *Chiesa diritto e ordinamento della 'societas Christiana' nei secoli XI e XII: Atti della nona Settimana internazionale di studio, Mendola: 28 agosto – 2 settembre 1983*, Milano 1986, s. 189–197.

⁵⁵ Por. O. CASSOLA, *La recezione del diritto civile nel diritto canonico*, Roma 1969², s. 35.

wiednio z kanonów oraz ustaw świeckich w celu jej uzupełnienia⁵⁶. W praktyce szło więc nade wszystko o znalezienie prawa możliwego do zastosowania.

Kluczowym dla recepcji prawa rzymskiego sformułowaniem zawartym w dekrecie *Intelleximus*, było zdanie uwydatniające relację wzajemnego sprzężenia opartego na analogii. Jak zauważył J. Gaudemet, istotna dla papieskiej odpowiedzi była wzajemność tej relacji: tak jak prawodawcy świeccy powinni posilkować się kanonami, podobnie ustawodawcy kościelni powinni się posilkować się w stosowaniu prawa ustawami świeckimi⁵⁷. Pierwszy człon tej zasady został oddany przez A. Dębińskiego w następujących słowach: *prawa ludzkie nie powinny wzbraniać się naśladowania świętych kanonów*⁵⁸. Możliwe było bowiem wystąpienie luk prawnych nie tylko w prawie kanonicznym, ale w równej mierze w prawie świeckim. W takiej sytuacji mogłoby więc okazać się pożytecznym wykorzystanie prawa kanonicznego w celu konstrukcji regulacji obszarów, które w prawie świeckim odrywały niewielką rolę, bądź też dopiero zyskiwały na znaczeniu. Lucjusz III wyraził więc w tym zdaniu życzenie, by prawo świeckie przyjęło postawę równie otwartą, co prawo kanoniczne, aby współpraca między tymi dwoma porządkami prawa odbywała się w jeszcze większej harmonii.

Dalej papież, określając drugi fragment tej zasady, dodał: *i postanowienia świętych kanonów doznają wsparcia ze strony postanowień dawnych władców*⁵⁹. Analizując ten tekst należy zauważyć, iż wpraw-

⁵⁶ Por. A. GOURON, *Denonciation...*, art. cyt., s. 405. Autor cytuje tam omawiany przezeń tekst źródłowy: „Sic enim in canonibus et legibus continetur quod, appellatione interposita, sive ea recepta fuerit sive non, medio tempore nichil novari oportet et cetera”.

⁵⁷ X 5.32.1: „(...) sicut *humanae* leges non dedignantur sacros canones imitari, ita et sacrorum statuta canonum *priorum* principum constitutionibus adiuvantur (...)”; por. J. GAUDEMET, *L'apport...*, art. cyt., s. 179.

⁵⁸ A. DĘBIŃSKI, *Kościół...*, dz. cyt., s. 88.

⁵⁹ TAMŻE.

dzie nie wspomina on w tym zdaniu o luce prawnej, jednak z kontekstu całego pisma wynika, że to właśnie w takiej sytuacji kanony potrzebowały wsparcia innego prawa. Treść drugiego zdania wynikała zapewne z obserwacji praktyki Kościoła, który szeroko korzystał z rozwiązań prawa rzymskiego. Zestawione zdania charakteryzuje równoważność wyrażająca się w okolicznościach tego rodzaju, że żaden porządek prawny nie był w tym układzie podporządkowany drugiemu. Taka relacja zwiększała ich wzajemne oddziaływanie, a otwarte postawienie sprawy stwarzało szerokie możliwości w stosowaniu prawa, co dobrze ilustruje omawiany dekret.

Jednostkowe rozstrzygnięcie papieża w sprawie kościoła z Rodigo stało się bodźcem do sformułowania założeń generalnych w tej materii w kształtującym się wówczas systemie prawnym. Taki sposób podejścia do problemu stał się obiektem żywego zainteresowania w późniejszych dyskusjach kanonistów⁶⁰. Warto zauważyć, że komentatorzy w namyśle nad c. *Intelleximus* w kontekście wszystkich tekstów prawnokanonicznych, znacznie pogłębili refleksję nad wątkami tylko zasygnalizowanymi w dekretale, wprowadzając szereg rozróżnień szczegółowych oraz reguł, które pozwalały na skuteczne wykorzystywanie prawa rzymskiego w prawie kanonicznym oraz ustalenie hierarchii obojga praw. Można uznać, że od czasu wydania dekretalu przez Lucjusza III prawo rzymskie zostało faktycznie potwierdzone jako źródło pomocnicze prawa kanonicznego⁶¹, a korzystanie zeń dokonywało się mocą szczególnej ustawy papieskiej⁶², ale, jak wskaza-

⁶⁰ Oczywiście znaczenie dla zyskania sławy przez ten właśnie tekst miało wiele czynników, choćby to, że był to dokument papieski a nie lokalny. Por. A. GOURON, *Denonciation...*, art. cyt., s. 414.

⁶¹ Por. O. CASSOLA, dz. cyt., s. 31. Warto nadmienić, że w XIII-wiecznych komentarzach do c. *Intelleximus* sformułowanie *fons suppletorius* nie było stosowane.

⁶² Por. H. INSADOWSKI, art. cyt., s. 112; A. DĘBIŃSKI, *Ecclesia vivit lege romana. Znaczenie prawa rzymskiego dla rozwoju prawa Kościoła łacińskiego*, w: *Starożytna kodyfikacje prawa*, red. A. Dębiński, Lublin 2000, s. 143; TENŻE, *Czy Kościół...*, art. cyt., s. 64.

no we *Wstępie*, takie sformułowania pomijają znaczenie, jakie nadały temu tekstowi komentarze XIII-wiecznych kanonistów, dzięki którym faktycznie dekret *Intelleximus* zaczął pełnić tego typu funkcje.

Kolejną poruszoną w dokumencie kwestią był problem kompetencji biskupa padewskiego, któremu papież zlecił rozstrzygnięcie sprawy, uznając go za biegłego w tej materii ze względu na ukończone studia prawnicze i – co za tym idzie – sędziego adekwatnego do zawilości sprawy⁶³. Sprawa została początkowo skierowana do rozstrzygnięcia przez niego na drodze kanonicznej, co potwierdzało ogólną kompetencję biskupa do sprawowania władzy sądowniczej. Wiadomo, że biskupowi Gerardowi aż siedmiu papieży podczas jego długiego urzędowania na stolicy biskupiej wielokrotnie delegowało do rozstrzygnięcia sprawy sporne⁶⁴. Warto dodać, że właśnie okoliczność powierzenia biskupowi rozstrzygnięcia sprawy w sposób kanoniczny mogła skłonić go do zadania pytania o możliwość zastosowania w tym przypadku prawa rzymskiego, ponieważ wykraczało to poza wytyczone ramy kanonicznego zakończenia sprawy⁶⁵.

W zakończeniu listu wyeksponowano powody, które skłoniły Stolicę Apostolską do przekazania rozstrzygnięcia sprawy w ręce biskupa Padwy. Obok szeregu kwestii o znaczeniu praktycznym, związanych z dostępem do stron i miejsca położenia spornej budowli, wskazano, że wedle osądu Stolicy Apostolskiej biskup był biegły w obojgu prawach (*in utroque iure peritus*). Przy tym należy dodać, iż biegłość, o której mowa, w końcu XII wieku nie tyczyła się wszystkich biskupów. Nie wszyscy z nich byli przecież prawnikami, aczkolwiek rosnąca popularność studiów (w tym prawniczych) z pewnością promowała alumnów pierwszych uniwersytetów przy powierzaniu sakry biskupiej⁶⁶.

⁶³ POR. TENŻE, *Zastosowanie...*, art. cyt., s. 334.

⁶⁴ G.I. ARELLA, dz. cyt., s. 23.

⁶⁵ TAMŻE, s. 56.

⁶⁶ Warto dodać, że w Padwie uniwersytet powstał dopiero na początku XIII w.

Studia prawnicze w zakresie obojga praw oraz znaczenie ich znajomości dla praktyki prawa w tamtym okresie już same w sobie stanowią kolejne obszerne zagadnienie. Dość zauważyć, że w duchu późniejszej popularnej paremii *legista sine canonibus parum valet, canonista sine legibus nihil* prawnicy średniowieczni mieli świadomość przenikania się tych dwóch porządków i konieczności poznania i stosowania ich rozwiązań w praktyce prawniczej⁶⁷. Biegłość biskupa padewskiego w obojgu prawach w tej sytuacji stworzyła bardzo dobre warunki dla zastosowania rzymskich regulacji związanych z *novi operis nuntiatio*. Podkreślenie umiejętności prawniczych w zakresie obu praw jest również przykładem funkcjonowania prawa w średniowiecznej Europie. W ramach *ius commune* ukształtowana była rzeczywistość prawna zarówno świecka, jak i sakralna, przy czym różniczenie to jest anachroniczne. Był to jeden system prawa, na który składało się wiele połączonych elementów, choć rodziły się także między nimi różne napięcia⁶⁸. Jego początki dobrze widać w praktycznych konsekwencjach wydanego przez papieża rozstrzygnięcia, które było przejawem ciągłej ewolucji relacji między średniowiecznym prawem rzymskim a wczesną kanonistyką⁶⁹.

Wskazane powyżej wątki dotyczące relacji między prawem kanonicznym a prawem rzymskim pozwalają na dostrzeżenie potencjalnego wpływu dekretu na kształt tych relacji. Komentujący list Lucjusza III kanoniści podjęli te z nich, które cechowała oryginalność.

⁶⁷ Por. F. MERZBACHER, *Die Parömie "Legista sine canonibus parum valet, canonista sine legibus nihil"*, *Studia Gratiana* 13(1967), s. 273–282; A. VAN HOVE, dz. cyt., s. 526.

⁶⁸ Zob. np. H. COING, *Kanonisches Recht und Ius Commune*, w: *Proceedings of the Sixth International Congress of Medieval Canon Law*. Berkeley, California, 28 July–2 August 1980, red. S. Kuttner, K. Pennington, Città del Vaticano 1985, s. 507–512; A. LEFEBVRE-TEILLARD, *Le rôle des canonistes dans la formation d'un «droit commun» romano-canonique*, *Revue d'histoire des facultés de droit et de la science juridique* 28(2008), s. 224–226.

⁶⁹ P. ALEXANDROWICZ, *Powstanie Dekretu Gracjana jako przykład żywotności prawa rzymskiego*, *Adam Mickiewicz University Law Review* 3(2014), s. 21.

1.4. Podsumowanie

Konkludując, warto zauważyć, iż omawiany dokument papieski ze względu na przedmiot rozstrzyganej wątpliwości prawnej zawiera wiele odniesień do prawa rzymskiego. Poczynając od powstałej wątpliwości prawnej, która pozostawała w ścisłym związku z konkretną instytucją prawa rzymskiego, poprzez odwołanie do ogólnych założeń dotyczących relacji między kanonami a ustawami tego porządku prawnego oraz przez wyeksponowanie wymogu rozstrzygnięcia sprawy zgodnie z kanonami i ustawami świeckimi, aż po określenie kompetencji biskupa w obojgu prawach – prawo rzymskie w każdym elemencie spornej sprawy z Rodigo miało istotne znaczenie. Z tych względów treść dekretu *Intelleximus* można uznać za dowód istnienia w XII w. bliskich relacji między prawem kanonicznym a prawem rzymskim, a także świadectwo upowszechnienia znajomości prawa rzymskiego dzięki nowemu modelowi edukacji prawniczej, który działał w Bolonii od końca XI w. Już w czasie wydania tego dekretu, to jest w 1185 r., oba prawa tworzyły jeden system, później nazwany *ius commune*, który łączył w sobie różne regulacje i zasady, swoim zasięgiem obejmując całokształt życia w średniowiecznej Europie.

Rozdział 2

Proces recepcji dekretu *Intelleximus* w zbiorach prawnych

Nowe prawo tworzone przez kancelarię papieską kształtowało kanonistyczną jursprudencję, jeżeli zostało dostrzeżone przez prawników zbierających teksty źródłowe. Kluczowe zatem znaczenie miało zbieranie dekretów, a następnie interpretowanie ich przez kanonistów¹. Wiele dekretów, które zostały zawarte we wczesnych kompilacjach, trafiło następnie do kolejnych zbiorów, aż do *Dekretów* Grzegorza IX. Zbiór ten przez blisko 700 lat stanowił jedno z podstawowych źródeł norm w prawie kościelnym².

Zanim dekret *Intelleximus* stał się przedmiotem pogłębionych studiów kanonistów, został dostrzeżony przez pierwszych dekretalistów i był powtarzany w różnych kompilacjach. Pierwsze, skromne w rozmiarach glosy do dekretów dostępne są tylko w rękopisach. Dlatego poza omówieniem miejsca dekretu w zbiorach prawnych

¹ Szerzej: P. ERDÖ, *Storia della scienza del diritto canonico*, Roma 1999, s. 63-78.

² W. ABRAHAM, *Nowy Kodeks Prawa Kanonicznego*, Polonia Sacra 1(1918), s. 1.

poniżej przedstawiona została treść jednej z głoś opracowanych jeszcze przed wydaniem *Liber Extra* oraz przedstawiono inne wczesne przypadki odwoływania się do dekretu *Intelleximus*.

2.1. Miejsce dekretu *Intelleximus* w *Compilatio secunda*

W średniowiecznej rzeczywistości oddziaływanie dekretu zależało w znacznej mierze od tego, czy został on ujęty w kompilacji wraz z innymi tekstami źródłowym. W epoce kanonistyki klasycznej kolekcje dekretów były bowiem podstawowym narzędziem ich rozpowszechniania, a następnie stały się obiektem żywego zainteresowania kanonistów³.

W pierwszym rzędzie losy dekretu *Intelleximus* wiązać można z okresem powstawania kolekcji dekretów sporządzonych między *Dekretem* a *Compilationes antiquae*, który trwał mniej więcej od 1139 r. do 1189–1191 r.⁴. W tym czasie pierwsi kanoniści starali się porządkować dekretały według różnych kryteriów, zbierając materiał, który był dla nich dostępny⁵. Kolekcje te różniły się bardzo między sobą, przetrwały w wielu rękopisach rozsianych dzisiaj po całej Europie i poza nią. W tej początkowej fazie zbierania papieskich dokumentów widać liczne ograniczenia, z jakimi borykali się kanoniści, mając dostęp tylko do niektórych tekstów.

Dekret *Intelleximus*, wydany w 1185 r., został na pewno zawarty już w *Collectio Erlangensis*⁶, która należała do większej grupy kolek-

³ P. ERDÖ, dz. cyt., s. 63–78.

⁴ Ogólna charakterystyka tego okresu została kompleksowo przedstawiona w: C. DUGGAN, *Decretal Collections from Gratian's Decretum to the Compilationes antiquae. The Making of the New Case Law*, w: *The History...*, dz. cyt., s. 246–292.

⁵ P. ERDÖ, dz. cyt., s. 65–66.

⁶ W. HOLTZMANN, art. cyt., s. 120, nr 153; WH 579; o *Collectio Erlangensis* zob. C. DUGGAN *Decretal Collections...*, art. cyt., s. 281, przyp. 124.

cji dekretów zwanej *Collectiones Bambergenses*⁷. Zbiory dekretów z tej grupy powstawały zapewne w ostatnich 20 latach XII w. Później dekret *Intelleximus* został wykorzystany w kolekcji dekretów Alanusa Anglicusa, angielskiego kanonisty, nauczającego i piszącego w Bolonii w latach około 1190–1215⁸.

Kolejnym, umownym etapem w rozwoju historii źródeł prawa kanonicznego było pięć kompilacji dekretów papieskich sporządzonych między 1189 r. a 1226 r., przy czym warto pamiętać, że był to okres, w którym powstało także wiele innych kompilacji o mniejszym znaczeniu. Okres dekretalistów, bo tak nazywano kanonistów koncentrujących się w swoich pracach na analizowaniu dekretów⁹, datuje się od Bernarda z Pawii i jego *Breviarium extravagantium*. Przełomowym zaś momentem w tym okresie był rok 1234, wiążący się z wydaniem *Dekretów* Grzegorza IX¹⁰.

Historycy prawa mianem *quinque compilationes antiquae* określają pięć kompilacji sporządzonych przed *Liber Extra*. Wspomniana pierwsza kompilacja, czyli *Breviarium* Bernarda z około 1190 r.¹¹, była kolekcją tekstów znajdujących się poza *Dekretem*: zarówno prawa dawnego, które zostało przez Gracjana pominięte, jak i nowych listów papieskich, traktowanych jako *extravagantes*. Odróżniała się ona od dzieł poprzedników zastosowaną systematyką, wprowadzoną w celu lepszego przedstawienia zebranego prawa¹². Swoją kompilację Bernard, inspirowany lekturą justyniańskich *Digestów*, podzielił

⁷ Zob. np. P. LANDAU, *Die Entstehung der systematischen Dekretalensammlungen und die europäische Kanonistik des 12. Jahrhunderts*, Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Kanonistische Abteilung, 66(1979), s. 133–37.

⁸ E. FRIEDBERG, *De compilatione secunda*, w: *Quinque compilationes antiquae*, ed. E. Friedberg, Leipzig 1882, s. XXXI.

⁹ K. PENNINGTON, *The Decretalists...*, dz. cyt., s. 211–212.

¹⁰ P. ERDÖ, dz. cyt., s. 83.

¹¹ K. PENNINGTON, *Decretal Collections 1190–1234*, w: *The History*, dz. cyt., s. 295–296.

¹² TAMŻE.

na pięć ksiąg. Należy podkreślić, iż strukturyzacja, którą zaproponował Bernard, na setki lat określiła sposób porządkowania źródeł kanonicznych¹³. W ujęciu Bernarda poszczególne księgi kolekcji zostały nazwane następująco: *iudex*, *iudicium*, *clerus*, *connubia*, *crimen*. Warto jednak zauważyć, iż Bernard w swoim dziele nie umieścił dekretu *Intelleximus*. *Breviarium* bardzo szybko zostało rozpowszechnione i przyjęte w szkołach, stając się podstawowym punktem odniesienia dla kolejnych kompilatorów¹⁴. W opinii K. Penningtona po kompilacji Bernarda kanoniści pod koniec XII w. nie stworzyli już tak znaczących kompilacji, które byłyby równie usystematyzowane¹⁵.

Drugą z *Compilationes antiquae* według czasu powstania była *Compilatio tertia*, której autorem był Petrus Beneventanus. Powstała ona być może z polecenia samego papieża Innocentego III około 1209–1210 r., a z pewnością zyskała papieską aprobatę, ponieważ wysłał on ją do prawników w Bolonii. Od tego czasu wysyłanie zbiorów prawnych przez papieża na uczelnie stało się stałą praktyką, która określała ramy pracy kanonistów – skupiali się oni na komentowaniu zbiorów przesłanych przez papieża¹⁶. W kompilacji tej zawarte zostały dekretały Innocentego III, które Petrus zebrał korzystając z kompilacji poprzedników (Gilbertusa, Alanusa i Bernardusa Compostellanusa) oraz papieskich rejestrów¹⁷. W niej także nie znalazł miejsca dekret *Intelleximus* Lucjusza III.

Później od *Compilatio tertia* powstała *Compilatio secunda*, nazwana tak ze względu na to, że w zbiorze tym zebrano dekretały w większości sprzed okresu uwzględnionego w trzecim nominalnie zbiorze¹⁸. Według historyków prawa, sporządzenie tego zbioru było odpowie-

¹³ A. DĘBIŃSKI, *Kościół...*, dz. cyt., s. 118–119.

¹⁴ K. PENNINGTON, *Decretal...*, art. cyt., s. 297–300.

¹⁵ TAMŻE, s. 301.

¹⁶ TAMŻE, s. 311.

¹⁷ TAMŻE, s. 310.

¹⁸ TAMŻE, s. 312.

dzią na zapotrzebowanie w dostępie do dekretów z czasów sprzed pontyfikatu Innocentego III, które zostały pominięte w *Compilatio tertia*. Zbiór ten w głównej mierze opierał się na tzw. *Collectio Estensis*. Autorem *Compilatio secunda* sporządzonej około 1210–1212 r., był Johannes Galensis¹⁹, który podzielił ją na pięć ksiąg, według systematyzacji przyjętej przez Papiensisa²⁰. W jej skład weszło 106 tytułów, które zbierały 330 kanonów, z których 88 nie zostało powtórzonych w *Liber Extra*²¹. Galensis zebrał w niej kilka tekstów dawnego prawa, ale jej trzon stanowiły dekretały papieskie: siedem autorstwa Innocentego III, zaś pozostałe pochodziły od jego poprzedników: Aleksandra III, Lucjusza III, Urbana III, Klemensa III i Celestyna III²².

W *Compilatio secunda* znalazł się m.in. dekret *Intelleximus*, który został zaczerpnięty z kolekcji Alanusa. Galensis umieścił go kanonie 3 tytułu XXVI, poświęconego kościołom, które mają być wybudowane (*De ecclesiis edificandis*), w księdze III dotyczącej duchowieństwa (*Compilatio secunda*, 3.26.3)²³. Na marginesie warto dodać, iż w tytule tym zawarto pięć kanonów; oprócz dekretu Lucjusza III znalazły się w nim dekretały Aleksandra III, Klemensa III, Urbana III i Celestyna III. Dwa pierwsze z nich nie zostały powtórzone przez Rajmunda z Peñafort w jego zbiorze; dwa ostatnie natomiast trafiły do księgi III *Dekretów*, a dokładnie do tytułu *De ecclesiis aedificandis vel reparandis* (X 3.48.5; 3.48.6).

Kolejne kompilacje nie powtarzały dekretów zawartych w starszych zbiorach, zatem w kompilacjach czwartej i piątej nie zamieszczono ponownie omawianego listu papieskiego.

¹⁹ S. KUTTNER, *Repertorium der Kanonistik 1140–1234. Prodrömus Corporis Glossarum*, t. 1, Città del Vaticano 1937, s. 345–346, 355–356.

²⁰ K. PENNINGTON, *Decretal...*, art. cyt., s. 312.

²¹ E. FRIEDBERG, *De compilatione secunda*, dz. cyt., s. XXXVI.

²² TAMŻE, s. XXVII.

²³ JOHANNES GALENSIS, *Compilatio secunda*, w: *Quinque compilationes antiquae*, ed. E. Friedberg, Leipzig 1882, s. 89–90.

2.2. Interpretacja dekretu *Intelleximus* przed wydaniem *Liber Extra*

Warto na początku zwrócić uwagę, że kanonistyka rozwijała się w XIII w. nie tylko w oparciu o komentowanie dekretów, ale nadal powstawały i miały duże znaczenie prace kanonistów związane z *Dekretem*. W dalszej części niniejszego opracowania zostały zbadane komentarze do dekretu *Intelleximus*, ale świadomość jego przydatności dla refleksji kanonistów o stosunkach między obojgiem praw daje się także dostrzec w tekstach związanych bardziej z *Dekretem* niż z *Dekretami*, dlatego od nich wypadałoby rozpocząć omówienie zagadnienia pierwszych interpretacji tego dekretu. Poczynione w tym miejscu uwagi odnoszą się jednak zasadniczo tylko do tekstów wydanych drukiem, więc z natury rzeczy mają charakter bardzo ograniczony, bowiem okres pierwszych 20 lat interpretacji tego dekretu, liczony od daty jego wydania w r. 1185, wymagałby studiów nad rękopisami. Prawdopodobnie kanoniści nie od razu dostrzegli jego wartość dla kwestii relacji między obojgiem praw, czego dowodzić może brak odniesień do tego dekretu w komentarzach zawartych w *Summie* Huguccia do D.10, czyli dystynkcji poświęconej hierarchii praw, która powstała ok. 1188–1190 r.²⁴

Tytułem przykładu można wskazać dwa dzieła, które powstały około 25-30 lat po wydaniu dekretu *Intelleximus* i świadczą o tym, że był on już wtedy interpretowany w sposób, który został podjęty

²⁴ W komentarzu do pierwszych XX dystynkcji *Dekretu* Huguccio nie wykorzystał ani jednego dekretu Lucjusza III; zob. HUGUCCIO PISANUS, *Summa Decretorum*, t. 1: *Distinctiones I–XX*, red. O. Přerovský, Città del Vaticano 2006, s. 344–345. Jakkolwiek brak odniesień do tego dekretu w dziele, które powstało w tak krótkim okresie po powstaniu dekretu *Intelleximus* nie musi niczego dowodzić. Na temat stosunku dekretystów do prawa rzymskiego zob. np. C. MUNIER, art. cyt., s. 947–952; C. FRANZINI, *I rapporti tra il potere legislativo ecclesiastico e civile nella canonistica classica fino alla Glossa Ordinaria di Giovanni Teutonico*, Roma 1984, s. 28–30, 42–47, 57–67.

i znacznie rozwinięty w późniejszych komentarzach do dekretów. W czasie zbliżonym do powstania *Compilatio secunda*, ok. 1210–1215 r., spod pióra Damasusa Hungarusa²⁵, kanonisty węgierskiego pochodzenia, autora m.in. aparatów do konstytucji Soboru Laterańskiego IV i do dzieła *Arbor consanguinitatis*, wyszło dzieło zwane *Brocarda*. Podobnie jak *Brocardica* Azona pełniły rolę zbioru argumentów dla prawa świeckiego, *Brocarda* Damasusa były zbiorem kanonistycznych reguł prawnych i argumentów przemawiających za ich uznaniem bądź odrzuceniem²⁶. W regule 77, która głosiła, że ustawy świeckie nie mogą być przywoływane na forum kościelnym²⁷, dekret *Intelleximus* został przywołany jako jeden z kontrargumentów, czyli tekstów przemawiających przeciw takiej hipotezie²⁸. W *solutio* dla tej reguły, czyli w komentarzu do przedstawionej argumentacji, Damasus wskazał, że nie należy korzystać z ustaw cesarskich w sporach kościelnych, jeśli sprzeciwiałyby się kanonom, ale należy korzystać z ustaw cesarskich w pozostałych sprawach²⁹.

Drugi przykład stanowi aparat glos do *Dekretu* autorstwa Johanesa Teutonicusa, powstały ok. 1215 r.³⁰, który zdobył takie uznanie

²⁵ K. PENNINGTON, *The Decretalists...*, art. cyt., s. 232.

²⁶ P. ERDÖ, dz. cyt., s. 71–72.

²⁷ DAMASUS HUNGARUS, *Brocarda*, w: *Tractatuuum ex variis iuris interpretibus collectorum*, vol. 17, excudebat Georgius Regnault, Lugduni 1549, fol. 28v, num. 27: „Leges non esse allegandas in foro ecclesiastico”.

²⁸ Warto podkreślić, że edycje drukowane tego dzieła zawierają także późniejsze adnotacje innego kanonisty, Bartholomeusa Brixiensisa (zob. P. ERDÖ, dz. cyt., s. 72, przyp. 187), który po wydaniu *Dekretów* w 1234 r. dokonał przeglądu wielu starszych tekstów kanonistycznych, m.in. *Brocarda* Damasusa. Obecność odesłania do dekretu *Intelleximus* w rękopiśmiennej wersji *Brocarda*, która nie zawierała poprawek Brixiensisa, została potwierdzona w: DAMASUS HUNGARUS, *Brocarda*, Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, rękopis Borghese 261, fol. 49r.

²⁹ DAMASUS HUNGARUS, *Brocarda*, w: *Tractatuuum...*, dz. cyt., fol. 28v, num. 27: „Solutio: non est utendum legibus ubi canonibus contradicunt, alias utendum est ut *10.d. lege* [D.10, c.1]”. Tekst *solutio* w edycji drukowanej także nie różni się od tekstu rękopisu *Brocarda*.

³⁰ P. ERDÖ, dz. cyt., s. 48.

wśród kanonistów, że z czasem zyskał status *Glossa ordinaria* do *De-kretu*. Kanon *Si in adiutorium* (D.10, c.7) dopuszczał możliwość zastosowania ustaw cesarskich na korzyść Kościoła³¹. W glosie do tego kanonu Johannes podkreślił, że przesłaniem podstawowym tego kanonu było to, iż co do zasady nie należy przywoływać ustaw świeckich na forum kościelnym, chyba że brakuje dla danej sprawy stosownych kanonów, podobnie jak miało to miejsce w dekretale *Intelleximus*³². Ów kanon oraz omawiany dekretal stanowiły dla niego dwa dobre przykłady odstępstwa od ustalonej reguły.

Podsumowując przywołane dwa skromne przykłady, można wysunąć wniosek, że jeszcze przed powstaniem aparatów glos do *Com-pilatio secunda*, które zostały omówione poniżej, kanoniści odkryli potencjał papieskiego dekretalu i łączyli go z kwestią teoretyczną, jaką było stosowanie prawa rzymskiego na forum kościelnym³³.

³¹ D.10, c.7: „Si in adiutorium uestrum terreni imperii leges assumendas putatis, non reprehendimus (...)”. Więcej na temat tego kanonu zob. NIŻEJ, 3.2.1.1.

³² JOHANNES TEUTONICUS, *Glossa ordinaria*, w: *Decretum Gratiani*, Romae 1582, ad D.10, c.7, v. *si in adiutorium*, kol. 43: „Hoc ideo dicit, quia non sunt allegandae leges nisi in defectum canonum, ut *extra de novi operis nuntiatione intelleximus* [X 5.32.1]”. Tekst w *Editio Romana* odsyła oczywiście do *Liber Extra*, inaczej niż uczynił to oryginalnie Teutonicus. Podobnie jak w przypadku *Brocarda*, *Glossa ordinaria* Teutonicusa została później poprawiona przez Brixiensis, przy czym na końcu cytowanego fragmentu brak jakiegokolwiek dopisku wskazującego na innego autora, co jednak nie przesądza jednoznacznie o autorstwie Teutonicusa (zob. K. PENNINGTON, *The Decretalists...*, art. cyt., s. 234).

³³ Szersze zagadnienie obecności odniesień do dekretalu *Intelleximus* we wszystkich tekstach kanonistycznych XIII w. wykracza jednak poza zakresłony w pracy obszar badawczy, bowiem rzetelne zbadanie tej kwestii wymagałoby lektury wielu rękopisów z końca XII w. oraz z XIII w. Z pewnością poza komentarzami do dekretalu *Intelleximus* w glosach i komentarzach do kompilacji dekretalów, kanoniści w innych tekstach także odsyłali do niego w ramach rozważań dotyczących ogólnego zagadnienia relacji między obojgiem praw, ale raczej nie poświęcali mu wiele miejsca w tego typu opracowaniach. Służył on zapewne głównie jako dodatkowy punkt odniesienia i przykład, podobnie jak w przywołanych *Brocarda* Damasusa i *Glossa ordinaria* Teutonicusa, a to w komentarzach poświęconych wyjaśnieniu dokładnie tego dekretalu rozwinęła się doktryna poświęcona stosowaniu prawa rzymskiego na forum

Z faktu zamieszczenia dekretu *Intelleximus* w *Compilatio secunda* wynika twierdzenie o oddziaływaniu tego dokumentu na ówczesny kanoniczny porządek prawny. Owo oddziaływanie wymyka się co prawda jednoznacznej kategoryzacji, aczkolwiek można na jego temat wnioskować w oparciu o fakt głosowania dekretu, a więc poddawania dokumentu interpretacji przez średniowiecznych badaczy.

Jak wskazał S. Kuttner w swoim *Repertorium*, tak jak kompilacje tekstów źródłowych były opracowywane przez kanonistów³⁴, podobnie pisane były glosy i aparaty z nimi związane³⁵. Autorem aparatu do *Compilatio secunda* był Albertus, uczeń Alanusa. Poza tym najprawdopodobniej kilku innych kanonistów (Alanus, Vincentius, Laurentius, Johannes Galensis) napisało fragmentaryczne glosy do *Compilatio secunda* lub zbliżonych do niej pod względem zawartości kompilacji³⁶. Podstawowym jednak tekstem, który zachował się do dziś, jest glosa Tancreda z Bolonii, która stała się później podstawą *Glossa ordinaria*, czyli najważniejszej glosy do *Dekretów*, przy czym – jak zostało to wyjaśnione poniżej – w znacznej mierze jej autor, Tancred, wykorzystał wcześniejsze glosy własnego nauczyciela, Alanusa³⁷. Dzieło Tancreda być może rozszerzył o własny komentarz także wspomniany wyżej Damasus³⁸. Swoją aparat glos Tancred napisał prawdopodobnie ok. 1215 r., a następnie uzupełnił go ok. 1220 r.³⁹

Powstały zatem trzy podstawowe aparaty glos z wyjaśnieniami tekstu *Compilatio secunda*: Albertusa, Damasusa i Tancreda, które dostępne są tylko w rękopisach, skutkiem czego także współcześnie

kościelnym, jak zostało to wykazane w *Rozdziale 3*, co uzasadnia przyjęte w pracy kryteria doboru tekstów źródłowych.

³⁴ P. ERDÖ, dz. cyt., s. 66–69.

³⁵ S. KUTTNER, *Repertorium...*, dz. cyt., s. 345–354.

³⁶ TAMŻE, s. 345–346; K. PENNINGTON, *The Decretalists...*, art. cyt., s. 220–221.

³⁷ O Tancredzie i jego dziełach zob. L. CHEVAILLER, *Tancredus*, w: *Dictionnaire de droit canonique*, red. R. Naz, t. 7, Paris 1965, kol. 1146–1165.

³⁸ S. KUTTNER, *Repertorium...*, s. 346.

³⁹ TAMŻE; K. PENNINGTON, *The Decretalists...*, art. cyt., s. 238.

dostęp do nich jest ograniczony. W konsekwencji glosy Albertusa i Damasusa nie stały się przedmiotem analiz w niniejszym opracowaniu. Trzeci z wspomnianych aparatów, autorstwa Tancreda, został zdigitalizowany i jest dostępny w internetowych zasobach Biblioteki Watykańskiej⁴⁰. Ze względu na zakres pracy, czyli omówienie tekstów wydanych drukiem, zostanie on tylko krótko zaprezentowany, przy czym szersze odniesienia do tekstów źródłowych przywołanych przez Tancreda zostały zawarte w *Rozdziale 3*.

Wybitny średniowieczny kanonista jakim był Tancred opatrzył komentarzem w formie glosy marginalnej następujące słowa z dekretu *Intelleximus: baptismalis, appellationem* (przy drugim wystąpieniu), *demoliri, dedignantur, canonibus, constitutionibus* (przy drugim wystąpieniu), *adiuvantur, denuntiationem, iniuria, praeiudicium, utroque* oraz *locorum*. Glosy Tancreda miały zróżnicowany charakter; przeważnie zawierały one odwołania do innych tekstów pochodzących zarówno z prawa kanonicznego, jak i z prawa rzymskiego (w szczególności tych, które w jakiś sposób wiązały się z instytucją *novi operis nuntiatio*)⁴¹. Czasami autor glos odsyłał także do innych fragmentów swojego aparatu. Niektóre odesłania zawierały tylko krótkie wyjaśnienia terminów zastosowanych w kanonie. Kilka natomiast było

⁴⁰ TANCREDUS DE BONONIA, *Apparatus ad Compilatio secunda*, Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, rękopis Borghese 264, fol. 75r-107r.

⁴¹ Wypada zwrócić uwagę, że kanoniści średniowieczni zasadniczo nie oceniali wiarygodności źródeł prawa, z których korzystali komentując prawo, ale przyjmowali ich wartość według dostępnych im danych. Uznając zatem wartość argumentacyjną przytaczanych kanonów, które z ich perspektywy były wiarygodnym źródłem autorytetu, na przestrzeni niniejszego opracowania pominięta została kwestia weryfikacji autentyczności źródeł, z których korzystali kanoniści, ponieważ nie miała ona znaczenia dla ich wywodów. Jakkolwiek jest to zagadnienie ważkie w wielu obszarach prawa kanonicznego, w których szeroko korzystano ze sfałszowanych źródeł, zob. np. R. KOTECKI, *Res sacrae – res ecclesiasticae. Wokół kwestii kształtowania się prawnej koncepcji własności kościelnej we wcześniejszym średniowieczu (do końca XII w.)*, w: *Possessio ac iura in re – z dziejów prawa rzeczowego*, red. M. Mięka, W. Pęksa, K. Stolarski, Kraków 2012, s. 86–97.

niewiele bardziej rozbudowanych. Przykładem krótkiego, definicyjnego wyjaśnienia może być glosa do określenia kościoła jako *baptismali*⁴². Tancred wyjaśnił potencjalną wątpliwość typu: jaki był status przeora z Wenecji względem kościoła parafialnego w miejscowości Costa? Odpowiadając na to pytanie, wskazał, iż przeor posiadał jurysdykcję nad tym kościołem, co odpowiadało stanowi faktycznemu, choć nie wynikało wprost z tekstu dekretu. W glosie do słowa *demoliri* szeroko skomentował on praktyczne aspekty stosowania rzymskiej *novi operis nuntiatio*, odnosząc się wielokrotnie do tytułu I księgi XXXIX *Digestów*. Kilka jego objaśnień dotyczyło kwestii recepcji prawa rzymskiego w Kościele i to one zostały omówione poniżej.

Głosując słowo *dedignantur* Tancred nawiązał do C.2, q.3, d.p.c.7 i 1Comp. 2.1.8 (= X 2.1.8)⁴³, w których także wystąpił ten czasownik w podobnym kontekście, oraz do fragmentów *Noveli*, które zostały wykorzystane przez papieża do utworzenia nowej zasady (*Nov.* 83.1 i *Nov.* 131). Komentując słowo *canonibus* w związku z brakiem kanonów użytecznych dla rozstrzygnięcia sprawy, kanonista wskazał, że ówczesnie (tj. za jego czasów) w inny sposób można było już uzupełnić ten brak, gdyż dostępne były regulacje kościelne dotyczące tej kwestii, mianowicie 3Comp. 5.15 (= X 5.32.2)⁴⁴. Obie glosy kończyły wskazanie, że tekst w nich podany został zaczerpnięty z wcześniejszego aparatu autorstwa Alanusa do jego własnej kompilacji dekretów (*Collectio Alani*), a więc już tekst Tancreda był w pewnym zakresie

⁴² TANCRÉDUS DE BONONIA, *Apparatus...*, dz. cyt., ad 3.26.3, v. *baptismalis*, fol. 93r: „quae ad dictum priorem pertinent”.

⁴³ Warto w tym miejscu dodać, że w aparacie Tancreda sformułowania odsyłające do innych tekstów miały znaczenie wynikające z okresu powstawania tego dzieła. I tak: *supra* oznaczało *Dekret* i *Compilatio prima* (były powyżej *Compilatio secunda*), *infra* oznaczało *Compilatio tertia* (była poniżej *Compilatio secunda*), zaś *l* (*liber*) było oznaczeniem nie księgi jako części danego dzieła lecz całego dzieła.

⁴⁴ TANCRÉDUS DE BONONIA, *Apparatus...*, dz. cyt., ad 3.26.3, v. *canonibus*, fol. 93r: „Suple olim secus hodie”.

przykładem utrwalania sposobu interpretacji tego kanonu⁴⁵. Na marginesie warto dodać, że wiele wskazuje na to, iż faktycznie dekretal *Intelleximus* był pierwszym przypadkiem zastosowania *novi operis nuntiatio* na forum kościelnym, a powyższy komentarz Tancreda potwierdza taką obserwację⁴⁶.

Dalej, wyjaśniając znaczenie słowa *constitutionibus*, Tancred skonstatował, iż w sprawach Kościoła można przywoływać ustawy świeckie, a nawet należy na ich podstawie sądzić⁴⁷. Następnie – popierając to twierdzenie – przywołał on nie tylko te teksty, które dopuszczały już wcześniej taką ewentualność (D.10, c.7⁴⁸; C.11, q.3, c.70; C.33, q.2, c.3; D.54, c.9), ale odesłał również do tekstów, które eksponowały granice stosowalności ustaw świeckich na forum kanonicznym (C.33, q.2, c.6; C.32, q.4, c.4; C.2, q.6, c.18⁴⁹). Rozwijając ten wątek stanął na stanowisku, że w sprawach Kościoła należy używać ustaw świeckich tak jak kanonów. Powołując się na D.10, c.1 zastrzegł, że nie mogą się one sprzeciwiać kanonom. Dodał też, że podobnie traktowały kanony ustawy cesarskie i to stąd wzięła się taka zasada w prawie kanonicznym (*Nov.* 83.1)⁵⁰. Podał także jako przykład zgod-

⁴⁵ Praktyka wskazywania autorów innych aparatów cytowanych przez Tancreda była swoistym *novum* w kanonistyce; zob. K. PENNINGTON, *The Decretalists...*, art. cyt., s. 238.

⁴⁶ G.I. ARELLA, dz. cyt., s. 55–56.

⁴⁷ TANCREDUS DE BONONIA, *Apparatus...*, dz. cyt., ad 3.26.3, v. *constitutionibus*, fol. 93r: „Nota leges in causa ecclesiastica posse allegare et secundum eas debere iudicare (...)”.

⁴⁸ W glosie do tego właśnie kanonu o dekretale *Intelleximus* wspomniał Johannes Teutonicus.

⁴⁹ Identyfikacja ostatniego tekstu jest najbardziej wątpliwa, gdyż Tancred podał, że chodzi o „*supra 2 q.7 non ita*”. Zapewne była to omyłka pisarska, gdyż chodziło o fragment z *Dekretu*, ale kanon *Non ita* nie znajdował się w *quaestio 7* lecz w *quaestio 6*.

⁵⁰ TANCREDUS DE BONONIA, *Apparatus...*, dz. cyt., ad 3.26.3, v. *constitutionibus*, fol. 93r: „Solutio praecise dicendum est quod in causis ecclesiae indifferenter utendum est legibus sicut canonibus. Ut hic traditur nisi canones contradicant, quia tunc

nego działania ustaw i kanonów słowa Gracjana z *Dekretu*, w których jednakowo traktował on powinności prawa świeckiego i prawa kanonicznego w kontekście przywilejów⁵¹.

Wreszcie, w glosie do słowa *adiuvantur*, uwydatniając relację wzajemności porządków prawnych, Tancred krótko podsumował, że jeden system prawny wspiera drugi⁵², odsyłając przy tym do ustawy *De novo codice componendo*, poprzedzającej justyniański *Kodeks*. Wydaje się, iż twierdzenie to jest świadectwem otwartości kanonisty – wyrażonej w kilku glosach – w kwestii wzajemnej recepcji prawa świeckiego i kanonicznego.

Pozostałe glosy Tancreda, w których podniósł problem stosowania *novi operis nuntiatio* na forum kościelnym, dotyczyły innych kwestii z nim związanych, mianowicie: wymogu złożenia przysięgi przez wnoszącego sprzeciw, charakteru szkody wywołanej przez nową budowlę, a także oczekiwania biegiłości w oboju prawach od sędziego. Stąd też można przyjąć, że dla badanego oddziaływania omawianego dekretu mają one znaczenie pomniejsze.

Przywołane glosy Tancreda są świadectwem faktu, że stosunkowo wcześniej w rozważaniach dekretalistów na gruncie komentowania dekretu *Intelleximus* podjęto wątek recepcji prawa rzymskiego w kościelnym porządku prawnym, przy czym pierwsze uwagi o charakterze bardziej technicznym, tj. wyjaśnienie znaczenia słowa *dedignantur* oraz podanie nowego prawa przy słowie *canonibus*, zostały przezeń zaczerpnięte z jeszcze starszego aparatu Alanusa. W interpretacji dekretu kanoniści nie ograniczyli się wyłącznie do opisu

nisi est eis utendum (...) ratio querere quoniam leges non dedignantur sacros canones imitari (...)"

⁵¹ D.3, d.p.c.3: „Officium uero secularium siue ecclesiasticarum legum est, precipere quod necesse est fieri, prohibere quod malum est fieri; permittere uel licita, ut premium petere, uel quedam illicita, ut dare libellum repudii, ne fiant grauiora”.

⁵² TANCREDUS DE BONONIA, *Apparatus...*, dz. cyt., ad 3.26.3, v. *adiuvantur*, fol. 93r: „Et ita unum ius adiuuat alii”.

zastosowanej w nim regulacji rzymskiej. Swoją uwagę skupili także na słowach papieża odnoszących się do relacji między prawem rzymskim a kanonicznym, które wykorzystali do opisu stosunków między oboma prawami. Zdaniem J. Portemera, ówcześni papieże przejawiali dużą rezerwę w kwestii korzystania z regulacji prawa rzymskiego w systemie kanonicznym. Takiego stanowiska nie podzielali natomiast kanoniści⁵³, czego dobitnym przykładem jest zaprezentowana glosa Tancreda.

Intuicje Tancreda związane z interpretacją dekretu *Intelleximus* odcisnęły piętno na jurysprudenencji związanej z tym tekstem. *Glossa ordinaria* Bernarda z Parmy w zasadzie powtórzyła uwagi Tancreda i skorzystała z tych samych tekstów źródłowych. Na jej podstawie zostały też one omówione poniżej i to jej przyznano większe znaczenie ze względu na zakres jej oddziaływania na naukę prawa kanonicznego. Warto jednak mieć na uwadze, że Bernard nie dodał w zasadzie nic ponad to, co zaproponował już Tancred, choć nieco odmiennie uporządkował prezentowany materiał. Co więcej, można nawet powiedzieć, że jego glosa jest uboższa od aparatu Tancreda, ponieważ cztery z tekstów źródłowych przywołanych przez tego ostatniego nie zostały powtórzone w *Glossa ordinaria*.

Pierwszy z nich to inny kanon poświęcony *novi operis nuntiatio*, który Tancred zaczerpnął z *Compilatio tertia*, a który trafił później do *Dekretów* jako drugi kanon w tytule *De novi operis nunciacione* (X 5.32.2). Dla Tancreda był to przykład na to, że faktycznie wykorzystywano rzymską instytucję na forum Kościoła i pojawiła się już w tym obszarze autonomiczna regulacja kościelna. Dla późniejszych kanonistów kwestia ta była oczywista, poza tym omawiali oni c. *Intelleximus* w bezpośrednim sąsiedztwie pozostałych kanonów dotyczących tej instytucji, więc nie było potrzeby odsyłać do następnego kanonu w tym samym tytule.

⁵³ J. PORTEMER, dz. cyt., s. 47.

Pozostałe trzy kanony miały jednak większe znaczenie. Pierwszy z nich to C.11, q.3, c.70, który dla Tancreda był jednym z przykładów uzasadniających możliwość stosowania ustaw świeckich na forum kościelnym. Kanon ten precyzował szereg wymogów, jakie należało spełnić, by wyrok nie był wydany pod wpływem jakichkolwiek namiętności, niewiedzy czy też względu na osoby. Pośród tych wskazań ważne miejsce zawierało także rozdzielenie praw boskich i ludzkich, które było warunkiem wydania słusznego wyroku⁵⁴. Drugi tekst, również zaczerpnięty z *Dekretu*, był trzecim argumentem przeciw stosowaniu prawa świeckiego, a raczej wskazującym na granice takiej praktyki. Kanon ten stanowił, że w sprawach kościelnych godzi się oddalić sprawę przed jej zakończeniem przez apelację, jeżeli byłoby to konieczne. Podkreślono w nim, że było to rozwiązanie odmienne od tego stosowanego w sprawach świeckich⁵⁵. Dlatego też kanon ten stanowił dla Tancreda klarowny przykład rozbieżności między ustawami świeckimi a kanonami. Trzeci tekst został scharakteryzowany powyżej, a był to przykład potwierdzający zbieżność ustaw świeckich i kanonów w zakresie udzielania przywilejów (C.2, q.6, c.18).

Pytanie, dlaczego akurat te trzy kanony nie zostały powtórzone w *Glossa ordinaria*, wydaje się nie mieć prostej odpowiedzi. W każdym razie nie zainteresowały one Bernarda podczas opracowywania glosy, a przez to nie zostały także przekazane późniejszym kanonistom, a ich potencjalna wartość w konstruowaniu teorii o relacjach

⁵⁴ C.11, q.3, c.70: „Summopere precauendum est ut rectores ecclesiae et qui publica iudicia exercent, in dictandis sententiis nullatenus leuitate aut furore ducti sint precipites, sed causis prius diligenter uentilatis, cum res, que ignorabatur, pleniter ad notitiam uenerit, diuina tunc et humana lex resoluatur, et secundum quod ibi constitutum est, remota personarum acceptione, diffinitiuam proferatur sententia”.

⁵⁵ C.2, q.6, c.18: „Non ita in ecclesiasticis agendum est negotiis, sicut in secularibus. Nam et in secularibus postquam legibus uocatus quisque uenerit et in foro decernere ceperit, non licet ei ante peractam causam recedere. In ecclesiasticis uero dicta causa recedere licet, si necesse fuerit aut si se uiderit pregrauari”.

między obojgiem praw na marginesie rozważań o dekretale *Intelleximus* nie została wykorzystana.

Kończąc ustalenia dotyczące wczesnych interpretacji dekretale *Intelleximus*, warto zauważyć, że na podstawie przeprowadzonych badań można uznać, iż kanoniści zaczęli go wykorzystywać w rozważaniach dotyczących relacji między obojgiem praw najpóźniej około 1210 r. W taki sposób, głosując swoją kompilację dekretale, interpretował go Alanus, który działał w Bolonii w latach 1190–1210, oraz Damasus, który odesłał do niego w *Brocarda* powstałych ok. 1210–1215 r., a także niewiele później, bo ok. 1215 r., Johannes Teutonicus w swoim aparacie glos do *Dekretu*. Jeszcze zanim dekretale ten stał się przedmiotem analiz w bardziej rozbudowanych glosach, tak jak u Tancreda ok. 1215–1220 r., był już – to jest ok. 25 lat po jego wydaniu w 1185 r. – rozpoznany przez kanonistów jako tekst istotny dla określenia stosunku prawa kanonicznego do prawa świeckiego.

2.3. Dekretale *Intelleximus* w *Liber Extra* papieża Grzegorza IX

Kolejny krok w procesie recepcji dekretale *Intelleximus* stanowiło jego umieszczenie w *Dekretalach* papieża Grzegorza IX. *Dekretale*, o których mowa, były urzędowym zbiorem prawa kanonicznego, nad którego przygotowaniem od 1230 r. pracował św. Rajmund z Peñafort, dominikanin, kapelan i spowiednik papieski⁵⁶. Zadaniem powierzonym Rajmundowi było zebranie dekretale w jednym dziele, które

⁵⁶ O *Dekretalach* zob. np. A. VAN HOVE, dz. cyt., s. 357–360; E. SZTAFROWSKI, *Podręcznik prawa kanonicznego*, t. 1, Warszawa 1985, s. 62–64; T. PAWLUK, *Prawo kanoniczne według Kodeksu Jana Pawła II*, t. 1, Olsztyn 1985, s. 104–105; F. BĄCZKOWICZ, *Prawo kanoniczne. Podręcznik dla duchowieństwa*, t. 1, Opole 1957³, s. 69–71; P. HEMPEREK, W. GÓRALSKI, *Komentarz do Kodeksu Prawa Kanonicznego z 1983 r.*, t. 1, cz. 1, Lublin 1995, s. 96–103. O Rajmundzie zob. np. M. BURTOVY, *Działalność prawnicza św. Rajmunda z Pennafort na tle przemian prawa rzymskiego i kanonicznego okresu „rewolucji papieskiej”*, w: *Pamiętnik XVIII Ogólnopolskiego Zjazdu Historyków Studentów w Szczecinie*, red. M. Ogiewa, Szczecin 2011, s. 81–87.

miało zastąpić liczne kompilacje używane do tej pory: zarówno prywatne, jak i te, które dzięki aprobach papieskiej cieszyły się autorytetem prawa. Swoista kodyfikacja prawa dekretałowego miała być także wyrazem pozycji papieża, jego faktycznej władzy nad Kościołem powszechnym. Papież promulgował zbiór autentyczny, powszechny, jeden i wyłączny⁵⁷.

Dominikanin w swojej pracy szeroko korzystał z dostępnych kompilacji dekretałów. Zdecydowana większość zebranego przezeń materiału pochodziła ze starszych zbiorów; spośród 1971 kanonów 1767 zostało zaczerpniętych z *quinque compilationes antiquae*, 195 było autorstwa papieża Grzegorza IX, 7 dalszych wydał papież Innocenty III, 2 ostatnie natomiast są nieznanego pochodzenia⁵⁸.

Od autorów dawnych kompilacji Rajmund przejął także sposób systematyzacji materiału, dzieląc swe dzieło na pięć ksiąg, księgi zaś na tytuły, a tytuły na rozdziały (*capitula*). Co więcej, dokonał on pewnych zmian w papieskich decyzjach, usuwając ich fragmenty, a także eliminując występujące w nich niejasności⁵⁹.

Zbiór przygotowany przez dominikanina został promulgowany przez Grzegorza IX wydaniem bulli *Rex pacificus* w dniu 5 września 1234 r. Zbiór dekretałów nie został opatrzony nazwą własną, ale nazywano go *Decretales Gregorii IX*, *Compilatio sexta* czy też *Collectio seu liber extra*, czyli zbiorem praw, które znalazły się poza *Dekretem* Gracjana. Stąd z czasem popularną nazwą tej kompilacji stało się określenie *Liber Extra*, skrótowo zastępowane znakiem X. Zgodnie z przyjętym zwyczajem, papież przesłał tekst kompilacji do uniwersytetów w Bolonii i w Paryżu, tym sposobem ogłaszając, że właśnie od tej pory nowy zbiór prawa zyskuje jednolitą moc prawną, niezależnie od pochodzenia samych tekstów, które go tworzyły. Była to kolekcja

⁵⁷ P. HEMPEREK, W. GÓRALSKI, dz. cyt., s. 101–102.

⁵⁸ A. VAN HOVE, dz. cyt., s. 359.

⁵⁹ TAMŻE, s. 359. Współcześnie zwykło się mówić nie o *capitula*, lecz o *canones* i taka konwencja została przyjęta w pracy (c. = *canon*).

nie tylko autentyczna, ale także ekskluzywna, w związku z tym wszelkie prawo wcześniejsze wydane po *Dekrecie*, które nie zostało zawarte w *Dekretałach*, straciło moc prawną⁶⁰.

W zbiorze papieża Grzegorza IX c. *Intelleximus* znalazł się w księdze V, formalnie poświęconej prawu karnemu, a dokładnie w tytule XXXII *De novi operis nuntiatione*, na który składały się cztery kanony autorstwa papieży: Lucjusza III, Innocentego III, Honoriusza III i Grzegorza IX⁶¹. W tej kompozycji c. *Intelleximus* był najstarszym tekstem. Biorąc pod uwagę jego umiejscowienie w *Compilatio secunda*, pośród kanonów dotyczących wznoszenia budowli, trzeba zauważyć, że podczas przygotowywania *Dekretalów* udało się Rajmundowi znaleźć więcej kanonów dotyczących samej *novi operis nuntiatio* oraz zebrać je w jednym tytule. Ten fakt może być postrzegany jako potwierdzenie obserwacji Tancreda, że za jego czasów, to znaczy kilkanaście lat przed promulgacją *Dekretalów*, powstało już więcej regulacji kanonicznych na temat *novi operis nuntiatio*⁶². Warto zaznaczyć, że umieszczenie regulacji poświęconych *novi operis nuntiatio* w księdze V *Dekretalów* wymownie świadczyło o autonomiczności prawa kanonicznego w korzystaniu z rzymskiej instytucji: księga ta była poświęcona przestępstwom i karom, a więc i tę instytucję należało postrzegać właśnie w kontekście kościelnego prawa karnego⁶³.

Omawiany kanon został opatrzony rubryką: *Etiam ecclesia aedificata post nuntiationem novi operis destruenda est expensis construentis*⁶⁴. W tego rodzaju nagłówkach objaśniano podstawowe znaczenie kanonów w kontekście umieszczenia ich w danym tytule *Dekretalów*. W tym przypadku Rajmund (jako autor rubryk) skonstatował,

⁶⁰ P. HEMPEREK, W. GÓRALSKI, dz. cyt., s. 102.

⁶¹ Na temat pozostałych kanonów z tego tytułu zob. G.I. ARELLA, dz. cyt., s. 25–52, 56–63.

⁶² X 5.32.

⁶³ G.I. ARELLA, dz. cyt., s. 20.

⁶⁴ X 5.32.1, rubryka.

iz przywołana regulacja dopuszczała możliwość zburzenia kościoła wzniesionego po złożeniu sprzeciwu wobec nowej budowli i to na koszt budującego. Co więcej, w tym zdaniu została podniesiona kwestia, która mogła budzić wątpliwości dotyczące rozmiaru grożącej sankcji za naruszenie zakazu wznoszenia budowli. W tekście tym nie został jednak poruszony wątek recepcji prawa rzymskiego, co także miało swoją wymowę. Rubrykę kończyło wskazanie na związek c. *Intelleximus* z następnym kanonem w tym samym tytule (*H. de cum sequenti*⁶⁵).

Najważniejsza zmiana w stosunku do pierwotnego charakteru dekretu polegała na jego skróceniu przez Rajmunda⁶⁶. Mianowicie usunął on z jednej strony passusy odnoszące się do stanu faktycznego, a z drugiej te związane z epistolarnym charakterem pisma. W ten sposób tekst stał się bardziej abstrakcyjny, choć jednocześnie stracił na klarowności, bowiem trudniej było odtworzyć stan faktyczny, który był podstawą jego wydania. Z zasady opracowanej przez Lucjusza III dotyczącej relacji między obojgiem praw także zostały usunięte dwa słowa: zamiast *humanae leges* Rajmund pozostawił same *leges*, zaś *priorum principum* skrócił do *principum*⁶⁷. Wydaje się jednak, że te drobne zmiany w kluczowym fragmencie listu papieskiego nie wpłynęły na jego interpretację w późniejszych komentarzach.

Umieszczenie c. *Intelleximus* w tytule *De novi operis nunciatio- ne* oraz pominięcie w rubryce wątku stosowania prawa rzymskiego świadczą o tym, że podstawową wartością tego kanonu w oczach ówczesnych kanonistów była dopuszczalność i zakres zastosowa-

⁶⁵ TAMŻE.

⁶⁶ Różnice między tekstem pierwotnym a skrótem Rajmunda oddane zostały przy prezentowaniu treści dekretu (na początku *Rozdziału 1*, w 3.2.2.1 oraz w *Aneksie*): tekst usunięty przez Rajmunda został podany kursywą zgodnie z wykorzystaną XIX-wieczną edycją źródłową.

⁶⁷ X 5.32.1: „(...) sicut *humanae leges* non dedignantur sacros canones imitari, ita et sacrorum statuta canonum *priorum principum* constitutionibus adiuvantur (...)”.

nia rzymskiej instytucji na forum kościelnym – została ona przyjęta w Kościele i jako taka mogła być dalej stosowana i rozwijana. Sprawę kluczową natomiast stanowiło pytanie o zakres jej zastosowania ze względu na ewentualną możliwość zburzenia wzniesionego kościoła i dlatego też *c. Intelleximus* został umieszczony w tym tytule, bowiem wyjaśniał tę wątpliwość. W tym wypadku rola prawa rzymskiego została więc ograniczona do funkcji dostarczenia brakujących rozwiązań⁶⁸. Późniejsi kanoniści w swych pismach nie zawęzili egzegezy do interpretacji ścisłej, wynikającej z umieszczenia kanonu w określonym tytule, ale komentowali kanony szeroko, swobodnie łącząc ze sobą teksty rozrzucone po całym *Liber Extra* z tymi, które zebrał Gracjan, oraz z nowymi dekretami⁶⁹. Stąd i taka kolokacja tego kanonu nie przekreśliła wcale jego potencjalnej wartości w obszarze namysłu nad stosunkiem prawa kanonicznego do prawa rzymskiego. Można nawet uznać, że różnorodne tematy, które pojawiły się w kanonach poświęconych *novi operis nuntiatio* uczyniły z tego tytułu *Dekretów* właściwe miejsce na komentarze kanonistów dotyczące także innych wątków⁷⁰.

2.4. Podsumowanie

Przedstawione kwestie związane z transmisją papieskiego rozstrzygnięcia, których skutkiem było utrwalenie pozycji dekretu wśród tekstów źródłowych prawa kanonicznego, zanim ostatecznie znalazł się on w *Dekretach*, pozwalają na poczynienie konkluzji o jego oddziaływaniu w ówczesnym porządku prawnym. Został on powtórzony już w starszych kompilacjach, autorstwa Alanusa oraz Johanna Galensisa (*Compilatio secunda*); tym sposobem wszedł on

⁶⁸ M. BURTOWY, *Refleksje...*, art. cyt., s. 126.

⁶⁹ P. ERDÖ, dz. cyt., s. 84–89.

⁷⁰ G.I. ARELLA, dz. cyt., s. 63–64.

do kanonistycznego obiegu tekstów prawnych. Wydaje się, że dzięki temu ów dokument papieski dosyć szybko stał się przedmiotem uwagi komentatorów dekretów.

Dekret *Intelleximus* został opatrzony glosą w formie aparatu przez trzech autorów: Damasusa, Albertusa i Tancreda. Ostatni z nich w kilku glosach podjął wątki związane z recepcją prawa rzymskiego. Świadczyło to o tym, że średniowieczni kanoniści bardzo szybko dostrzegli potencjał tego dokumentu w obszarze formułowania ogólnych zasad odnoszących się do relacji zachodzących pomiędzy prawem kanonicznym a prawem rzymskim. Przy tym warto zauważyć, iż Tancred nie tylko wyjaśnił zakres zastosowania ustaw rzymskich w sprawach kościelnych, ale także osadził dekret Lucjusza III w szerszym kontekście, w szczególności w odniesieniu do źródeł prawa kanonicznego, które również traktowały o stosowaniu prawa rzymskiego w kanonicznym porządku prawnym. Potwierdzeniem wczesnego dostrzeżenia roli tego dekretu dla teoretycznego zagadnienia korzystania z ustaw świeckich na forum kościelnym były także odesłania do niego w *Brocarda* Damasusa oraz w aparacie glos do *Dekretu* Johanna Teutonicusa. Powyższe ustalenia pozwoliły uznać, że dekret ten najpóźniej ok. 1210 r. był przez kanonistów interpretowany w kontekście wykorzystywania ustaw świeckich na forum kościelnym.

Warto też wskazać, że w *Dekretach* Grzegorza IX c. *Intelleximus* został umieszczony w tytule poświęconym *novi operis nuntiatio*. O rzeczowej kolokacji w korpusie tekstów kanonicznych zdecydował kontekst sprawy, której dekret dotyczył. Taki stan systematyzacyjny nie zamykał jednak drogi do komentowania zawartych w nim treści przez późniejszych kanonistów, choć może on stanowić argument przemawiający przeciwko uznaniu przełomowego znaczenia tego tekstu⁷¹. Dzięki temu jednak, że c. *Intelleximus* znalazł się – choć znac-

⁷¹ M. BURTOŃ, *Refleksje...*, art. cyt., s. 126.

nie skrócony – w zbiorze papieża Grzegorza IX, kanoniści XIII-wieczni mieli możliwość pochylenia się nad nim i poddania go interpretacji, a kanon stał się jednym z wielu punktów odniesienia w nauczaniu prawa kanonicznego w następnych stuleciach⁷².

⁷² G.I. ARELLA, dz. cyt., s. 71.

Rozdział 3

Komentarze dekretalistów do c. *Intelleximus*

Wiek XIII był okresem dynamicznego rozwoju całego Kościoła, a towarzyszył temu równie intensywny rozkwit nauki prawa kanonicznego. Po promulgacji *Dekretalów* głównym zadaniem kanonistów stało się wyjaśnianie treści zawartych w tym zbiorze. Aparat naukowy, którym się posługiwali, podlegał ciągłemu rozwojowi, stając się coraz bardziej rozbudowanym komentarzem do tekstu prawnego. Interpretacji *Liber Extra* kanoniści dokonywali w różnej formie: w glosie, w komentarzu ciągłym do poszczególnych tytułów, w objaśnieniach poszczególnych kanonów, a także w summach¹.

Poniżej przedstawiono najpierw zwięźle opisane trzy komentarze, w których nie podjęto wątku recepcji prawa rzymskiego². Goffre-

¹ P. ERDŐ, dz. cyt., s. 66–78.

² Zgodnie z wyrażonym wyżej zastrzeżeniem, zostały uwzględnione jedynie te prace, które w dobie nowożytnej ukazały się drukiem. Warto nadmienić, że pominięte zostały w tym miejscu nie tylko rękopisy, ale też np. dzieła fragmentaryczne, jak komentarz Bernardusa Compostellanusa juniora do *Dekretalów*, który kończył się na X 1.9.10.

dus de Trano w *Summa*, kardynał Hostiensis w *Summa aurea* oraz papież Innocenty IV w *Apparatus* pomimo opatrzenia c. *Intelleximus* swoimi komentarzami, nie podjęli w tym miejscu refleksji w kwestii stosowania prawa świeckiego w prawie kanonicznym. Wszak celem kanonistów przy omawianiu tego tytułu było przede wszystkim kompleksowe wyjaśnienie stosowania rzymskiej instytucji, która została zaadaptowana na potrzeby Kościoła³. Szczegółowej analizie zostały natomiast poddane cztery teksty źródłowe, w których autorzy, komentując c. *Intelleximus*, uwydatnili kwestię relacji zachodzącej pomiędzy prawem kanonicznym a prawem rzymskim. Są to *Glossa ordinaria* oraz *Casus longi* autorstwa Bernarda z Parmy, *Lectura Hostiensisa* i *Lectura* Bernarda z Montemirato. Teksty źródłowe w ramach tych dwóch grup zostały omówione według chronologii powstania. Ponadto, na koniec zostały przedstawione dwa późniejsze komentarze do tego kanonu w celu porównania ich z wcześniejszą literaturą.

3.1. Komentarze pomijające kwestię relacji między prawem kanonicznym a prawem rzymskim

3.1.1. Goffredus de Trano. *Summa*

Goffredus⁴ w swoim dziele *Summa super titulis Decretalium*, powstałym przed 1245 r., które było rozbudowaną wersją pierwszego aparatu do *Dekretałów*, przedstawił komentarz do kolejnych tytułów *Liber Extra*. Zastosowana przez dekretalistę metoda od strony redakcyjnej nie polegała na wyjaśnianiu odrębnie poszczególnych kanonów, ale na wyjaśnianiu zbiorczym całych tytułów *Dekretałów*.

³ G.I. ARELLA, dz. cyt., s. 64.

⁴ Szerzej na temat działalności tej postaci zob. M. BERTRAM, *Goffredo da Trani*, w: *Dizionario biografico degli italiani*, red. M. Caravale, t. 57, Roma 2001, s. 545–549.

Na wstępie swojego komentarza do tytułu *De novi operis nuntiatione* autor umieścił go w kontekście sąsiadujących tytułów, a następnie wskazał, na jakie pytania będzie starał się znaleźć odpowiedzi. Goffredus rozważył podstawowe zagadnienia związane z *novi operis nuntiatio*, takie m.in. jak: określenie tego, co jest nową budowlą, czy kwestie związane ze sposobem wniesienia sprzeciwu wobec nowej budowli oraz ze skutkami jego wniesienia⁵. Samo przedstawienie zakresu wątków, które kanonista uznał za warte rozwinięcia, wskazuje na to, że nie miał on na celu analizy relacji między prawem kanonicznym a prawem rzymskim w ramach rozważań poświęconych tej akurat instytucji.

Zgodnie z zapowiedzią wyrażoną na wstępie swojego komentarza, Goffredus wyjaśnił poszczególne kwestie związane z *novi operis nuntiatio*. Przykładowo, opisując skutki złożenia sprzeciwu najpierw stwierdził, że to, co zostało wzniesione po jego złożeniu powinno zostać zburzone. Następnie przedstawił podobieństwo między wniesieniem sprzeciwu oraz wnoszeniem o karę ekskomuniki: obie czynności mogły być dokonane zarówno zgodnie z prawem, jak i bezprawnie⁶. Pomiął on jednak w swoich rozważaniach wątek występujący w c. *Intelleximus* związany z recepcją prawa rzymskiego.

Warto też dodać, że w swoim dziele dekretalista ten często odwoływał się do źródeł rzymskich oraz kanonicznych. Komentując cały

⁵ GOFFREDUS TRANENSIS, *Summa perutilis et valde necessaria do. Goffredi de Trano super titulis Decretalium*, Lugduni 1519, ad X 5.32, fol. 230r: „In superiori rubrica dirimus de praelatis excedentibus in subiectos. In praesenti autem rubrica agitur de subiectis excedentibus in contemptum iuris vel prioris seu praelate. Unde subiicitur hic rubrica de novi operis nuntiatione. Videndum est igitur quid sit novum opus, quod nuntiare novum opus, ad que nova opera pertineat nuntiatio, cui sit nuntiantium, qualiter fiat nuntiatio et quis sit nuntiationis effectus”.

⁶ TAMŻE, ad X 5.32, num. 9, fol. 231r: „Effectus nuntiationis est ut quicquid postea aedificatum fuerit iure vel iniuria destruat (…). Unde similia sunt haec quo ad hoc novi operis nuntiatio et excommunicatio, quia utraque tamen sive fiat iure sive iniuria (...). In nuntiatione est ratio spreta pretorii auctoritas, in excommunicatione contemptus datrium”. Por. *D.* 39.1.1pr.

tytuł *Dekretałów* traktujący o *novi operis nuntiatio* nie powołał się on jednak ani razu na sam c. *Intelleximus*.

3.1.2. Innocentius IV. *Apparatus*

Głównym dziełem Sinibaldusa da Fieschi, czyli papieża Innocentego IV⁷, był komentarz do *Dekretałów* zatytułowany *Commentaria super libros quinque decretalium* powstały około 1245 r. Innocenty IV omówił w nim po kolei kanony *Dekretałów*. W ramach interpretacji kanonów zamieszczonych w tytule *De novi operis nuntiatione* jako pierwszy został poddany analizie c. *Intelleximus*. Przy tym warto zauważyć, iż pomimo tego, że kanon otwierający tytuł o sprzeciwie wobec nowej budowli został opatrzony komentarzem w oddzieleniu od pozostałych, to jednak komentarz Innocentego nie wykraczał poza tematykę związaną z zastosowaną w dekretale rzymską instytucją. Papież skupił bowiem swą uwagę na wyjaśnieniu okoliczności uzasadniających wniesienie sprzeciwu, a także na kwestii zakresu i charakteru wnoszenia sprzeciwu przez pełnomocnika. Swoje rozważania zakończył ciekawą uwagą dotyczącą uprawnień malarza obrazu na budowli w kontekście usunięcia tego, co wybudowano, po skutecznym wniesieniu sprzeciwu⁸. W jego komentarzu nie znalazło się żadne odniesienie do relacji między obojgiem praw podobne do tego, które wystąpiło w dekretale Lucjusza III.

⁷ K. PENNINGTON, *Innocent IV*, w: *The New Catholic Encyclopedia*, red. B.R. Marthaler, t. 7, Detroit 2003², s. 473–476; A.P. BAGLIANI, *Innocenzo IV*, w: *Enciclopedia dei Papi*, red. M. Simonetti, G. Arnaldi, M. Caravale, G. Martina, Roma 2000², s. 384–393.

⁸ INNOCENTIUS IV, *Commentaria Innocentii quarti Pont. Maximi super libros quinque Decretalium*, ed. Sigismundus Feierabendt, Francofurti ad Moenum 1570, ad X 5.32.1, s. 529: „contra, quia grave est pictorem offendere (terminare) id est, facias demoliri quicquid factum est post denuntiationem novi operis”.

3.1.3. Hostiensis. *Summa aurea*

Kardynał Hostiensis był autorem dwóch istotnych komentarzy do *Dekretatów*. Pierwszym z nich, najbardziej znanym, była *Summa* zwana *Summa aurea*, której pisanie ukończył w 1253 r.⁹. Struktura tego komentarza była podobna do wcześniejszego dzieła Goffredusa: Hostiensis zawarł w nim bowiem wykład prawa kanonicznego uporządkowany według kolejnych tytułów *Dekretatów* Grzegorza IX¹⁰. Uczynił to jednak to w sposób znacznie bardziej pogłębiony niż jego poprzednicy.

Wydawca *Summa aurea* w *summariusum* do tytułu *De novi operis nuntiatione* wskazał na poszczególne fragmenty komentarza napisane przez Hostiensisa; on sam natomiast uczynił to na początku komentarza w sposób zbliżony do Goffredusa¹¹. Wyjaśniając kolejne zagadnienia autor *Summa aurea* szeroko odniósł się do źródeł rzymskich i kanonicznych. Do c. *Intelleximus* natomiast odwołał się w kilku miejscach, które zostały omówione poniżej.

Podjmując kwestię tego, do jakich budowli mógł odnosić się sprzeciw, podkreślił on, że chodziło o taką budowę pewnego kościoła, która zaszkodziłaby drugiemu¹². Zauważył także, że sprzeciw mógł być wniesiony także przez duchownego lub zakonnika, co było rozszerzeniem kręgu podmiotów uprawnionych do jego wniesienia

⁹ C. LEFEBVRE, *Hostiensis*, w: Dictionnaire de droit canonique, red. R. Naz, t. 5, Paris 1953, kol. 1215–1216; K. PENNINGTON, *Henricus de Segusio (Hostiensis)*, w: tegoż, *Popes, Canonists, and Texts 1150–1550*, Aldershot 1993, XVI; G. BRUGNOTTO, *L'aequitas canonica. Studio e analisi del concetto negli scritti di Enrico da Susa (Cardinal Ostiense)*, Roma 1999, s. 9–51.

¹⁰ Więcej o *Summie* zob. G. BRUGNOTTO, dz. cyt., s. 39–44.

¹¹ HOSTIENSIS, *Summa aurea*, Venetiis 1574, t. 5, ad X 5.32, kol. 1688–1689: „Quid sit nuntiatio novi operis, ad quae opera pertineat, quare fiat, quis possit facere, cui fiat, qualiter fiat, qualiter tollatur, quis sit effectus”.

¹² TAMŻE, ad X 5.32, num. 2, kol. 1689: „Haec autem nuntiatio ad aedificationem etiam ecclesiae porrigitur, cum non sit construenda in praeiudicium alterius”.

względem prawa rzymskiego¹³. Według Hostiensisa, w tym wypadku wystarczyło wskazanie, że budowla wznoszona jest na niekorzyść ich kościoła¹⁴. W tej sytuacji obowiązywała zasada, w myśl której zawsze sprzeciw wobec nowej budowli działał na niekorzyść tego, kto go ignorował¹⁵. W *Summa aurea* odniesienia do c. *Intelleximus* skończyły się wraz z odpowiedzią na pytanie o to, kto może zgłaszać sprzeciw wobec nowej budowli. W dalszej bowiem obszernej części wywodu Hostiensis nie korzystał już z tego kanonu. Co więcej, kanon ten nie został także przezeń skomentowany pod kątem relacji między prawem kanonicznym a prawem rzymskim.

3.2. Komentarze uwzględniające kwestię relacji między prawem kanonicznym a prawem rzymskim

3.2.1. Bernardus Parmensis. *Glossa ordinaria*

3.2.1.1. Egzegeza tekstu

Bernard z Parmy¹⁶, uczeń Tancreda, był autorem przede wszystkim *Głosy do Dekretatów*, która z czasem stała się *Glossa ordinaria*, czyli podstawowym komentarzem do kompilacji Rajmunda. Innym wpływowym dziełem, które wyszło spod jego pióra, był *Casus longi*¹⁷.

¹³ TAMŻE, *ad X 5.32*, num. 4a, kol. 1689: „Unde et clericus nuntiare potest et religiosus”. Zob. G.I. Arella, dz. cyt., s. 64.

¹⁴ TAMŻE, *ad X 5.32*, num. 4c, kol. 1691: „Sufficit autem quod nuntianti dicas, quod opus fiat in praeiudicium vel detrimentum ecclesiae suae vel suum”.

¹⁵ TAMŻE, *ad X 5.32*, num. 4c, kol. 1691: „Sed sive causa sit vera, sive falsa semper tenet nuntiatio in odium spernentis nuntiationem edicto praetoris inductam: ideoque demoliendum est opus sive iure, sive iniuria aedificatum fuerit post nuntiationem”.

¹⁶ R. ABBONDANZA, *Bernardo da Parma*, w: *Dizionario Biografico degli Italiani*, red. A.M. Ghisalberti, t. 9, Roma 1967, s. 276–279; P. OURILAC, *Bernard de Parme*, w: *Dictionnaire de droit canonique*, red. R. Naz, t. 2, Paris 1937, kol. 781–782.

¹⁷ P. OURILAC, art. cyt., kol. 782.

Glosa Bernarda powstawała przez ponad 20 lat, znane są co najmniej cztery jej wersje, które Bernard napisał między rokiem 1241 a swoją śmiercią w 1266 r., jak wykazali to po raz pierwszy S. Kuttner i B. Smalley¹⁸. W swoim aparacie wykorzystał on szeroko dorobek poprzedników, zwłaszcza Tancreda¹⁹. Struktura tekstu źródłowego sprowadzała się do omówienia oddzielnie każdego kanonu *Dekretów*. W wybranej do analizy edycji *Glosy* występującej w klasycznej *Editio Romana* z 1582 roku po krótkim wstępie został umieszczony *casus*, czyli opis stanu faktycznego sprawy rozstrzyganej w danym kanonie²⁰. Następnie zostały zaprezentowane glosy, które stanowiły komentarze do poszczególnych słów czy zwrotów znajdujących się w tekście kanonu.

Glosa do c. *Intelleximus* składała się z czterech glos do wybranych przez Bernarda słów. Tekst ten był pełen odniesień do innych źródeł. Stąd też wydaje się, że kluczowe dla jego przedstawienia było osadzenie go w szerszym kontekście, który przywołał sam autor. Warto przy tym zaznaczyć, że niektóre z tych odwołań nie są oczywiste w interpretacji, bowiem przywołane teksty niekiedy były obszerne i dotyczyły różnorodnej tematyki.

Pierwsze glosowane słowa to *non dedignantur*. W tym wypadku szło o fragment papieskiego rozstrzygnięcia, w którym Lucjusz III sformułował zasadę, zgodnie z którą ustawy świeckie nie wzbraniają naśladowania kanonów. W omawianej glosie pojawiły się trzy odesłania²¹. W pierwszym Bernard przywołał źródło formuły wykorzystanej przez papieża, czyli prezentowany wyżej fragment *Nov.* 83.1. W drugim autor ponownie powołał się na *Novellae*, określane w ówczes-

¹⁸ S. KUTTNER, B. SMALLEY, *The Glossa Ordinaria to the Gregorian Decretals*, *The English Historical Review* 236/60(1945), s. 97–105.

¹⁹ R. ABBONDANZA, art. cyt., s. 276–279.

²⁰ *Casus* ten omówiony został w innym miejscu (NIŻEJ, 3.2.2).

²¹ BERNARDUS PARMENSIS, *Glossa ordinaria*, w: *Decretales Domini Gregorii Papae IX, Romae 1582, ad X 5.32.1, v. non dedignantur*, kol. 1799.

sny m nazewnictwie jako *Authenticum*²²; tym razem była to *Nov.* 131. Chodziło o ustawę cesarską z 545 r., która w całości dotyczyła postrzegania przez cesarza spraw związanych z Kościołem. Bernard nie sprecyzował jasno, z jakiego fragmentu korzystał, poza określeniem go *in principio*. W *praefatio* tej ustawy cesarz wskazał ogólny zakres regulowanej materii, który był bardzo szeroki, gdyż tyczył wszelkich spraw związanych z kościelnymi regułami i przywilejami dla kościołów i domów klasztornych²³. Wydaje się, że odesłanie Bernarda dotyczyć miało przede wszystkim rozdziału I noweli. Cesarz postanowił w nim, że kanony czterech pierwszych soborów ekumenicznych w wyniku jego decyzji mają mieć moc równą ustawom, jako święte kościelne zasady²⁴. Następnie cesarz doprecyzował, które sobory miał na myśli, a wydany przepis zamknął uroczystą formułą, w której stwierdził, że od tej pory dogmaty tych soborów miały cieszyć się aurytetytem równym Pismu Świętemu. Zasady w nich ogłoszone miały być zachowywane tak jak cesarskie ustawy²⁵.

Niewątpliwie te podniosłe słowa cesarza były w oczach Bernarda potwierdzeniem sformułowania z *Nov.* 83.1 o posiłkowaniu się prawami kościelnymi przez prawo świeckie. Przyjmując postanowienia

²² Więcej o recepcji autentyków w prawie kanonicznym, czyli wyciągów z justyńskich *Noweli*, zob. np. A. Vetulani, *Z badań nad prawem rzymskim w Dekrecie Gracjana*, *Czasopismo Prawnicze i Ekonomiczne* 30(1936), s. 123–149.

²³ *Nov.* 131pr: „De regulis ecclesiasticis et privilegiis aliisque capitulis ad sacrosanctas ecclesias et reliquias venerabiles domos pertinentibus praesentem proferimus legem”.

²⁴ *Nov.* 131.1: „Sancimus igitur vicem legum obtinere sanctas ecclesiasticas regulas (...)”.

²⁵ *Nov.* 131.1: „Praedictarum enim quattuor synodorum dogmata sicut sanctas scripturas accipimus et regulas sicut leges servamus”. Dwa kolejne podobne teksty rzymskie to *Nov.* 6.1.8 („oportere sacras regulas pro legibus valere”) i C. 1.3.45(44) („sacros autem canones non minus quam leges valere etiam nostrae volunt leges”); zob. G. ERMINI, *Ius commune e utrumque ius*, w: *Acta Congressus...*, dz. cyt., s. 526; J.A. BUENO DELGADO, *La legislación religiosa en la compilación justiniana*, Madrid 2015, s. 195, 204–205.

soborów i zrównując ich autorytet z prawem cesarskim, Justynian dał jednoznaczne świadectwo temu, że prawo świeckie nie wzbraniało się czerpać z zasobów prawa Kościoła i chętnie je przyjmowało w materii dotyczącej spraw wiary.

Trzecim źródłem przywołanym przez Bernarda był fragment z *De-kretu* Gracjana, który traktował o złożonej sytuacji osób, które chciały złożyć śluby zakonne, ale w przeszłości były oskarżone o jakieś przestępstwo związane z zaciągnięciem infamii. W długim *dictum* Gracjan przedstawił różne poglądy na tę sprawę, podając zarazem przykłady ukazujące praktyczny aspekt takiej sytuacji. Trzy fragmenty ze słów Gracjana mogły w tym miejscu mieć znaczenie dla Bernarda. Dwa pierwsze to prezentacja odmiennych opinii na temat tego, czy nałożenie infamii z mocy ustawy świeckiej skutkuje zniesławieniem na forum kościelnym²⁶. Można jednak założyć, że Bernard w tym wypadku miał raczej na myśli inne zdanie z dalszej części *dictum*, w którym ponownie pojawił się ten sam czasownik, co w pozostałych źródłach, tym razem w formie *dedignentur*²⁷. Gracjan przywołał kazus wdowy, która w okresie żałoby wyszła za mąż. Sytuacja ta w świetle prawa rzymskiego ściągała na nią infamię²⁸. Zauważył on jednak, że skoro ustawy cesarskie zwłaszcza w sprawach małżeńskich podążały za kanonami, to trudno byłoby uznać, że w tej sytuacji ustawa świecka sprowadziłaby na nią infamię, ponieważ kościelne prawo małżeńskie nie zabraniało jej zamążpójścia. Innymi słowy, jeśli prawo kanoniczne zezwalało określonym osobom wstąpić w związek małżeński, nie

²⁶ C.2, q.3, d.p.c.7: „Vel non fiunt infames lege canonum omnes quos leges seculi infames pronunciant (...). Infames dicimus quoscumque leges seculi infames pronunciant”.

²⁷ C.2, q.3, d.p.c.7: „Cum enim leges seculi precipue in matrimoniis sacros canones sequi non dedignentur, non uidentur pronunciare infamem, que apostolica et canonica auctoritate non illicite nubit”.

²⁸ Zob. B. SIEK, *Infamia w ustawodawstwie cesarzy rzymskich*, Olsztyn 2003, s. 63–69.

mogły one być ukarane infamią²⁹. Tym sposobem Gracjan nie tylko dał świadectwo znajomości formuły z *Nov. 83.1*³⁰, ale także ukazał praktyczny aspekt jej zastosowania w sprawach małżeńskich. Zgodnie z przyjętą zasadą, tam gdzie ustawy prawa rzymskiego podążały za kanonami, należało zachować powściągliwość w stosowaniu tego, co pochodziło od ustaw świeckich. Bernard, przywołując te trzy teksty w glosie do słów *non dedignantur*, wskazał z jednej strony na źródła opinii Lucjusza III tkwiące w prawie rzymskim, z drugiej zaś wyeksponował walor prawa rzymskiego w kanonistyce XII-wiecznej.

Drugie glosowane słowo to *adiuantur*, występujące w dalszej części formuły Lucjusza III, w której papież utrzymywał, że postanowienia kanonów są wspierane konstytucjami cesarskim. Glosa ta jest bardziej rozbudowana. Zawiera uwagi samego Bernarda poparte stosownymi odesłaniami do innych tekstów źródłowych. Na wstępie autor zauważył, że w praktyce zastosowanie papieskiej formuły polegało na tym, iż rozstrzygając sprawy kościelne można było po prostu przywołać ustawy cesarskie. Można było dzięki nim wydać rozstrzygnięcie w sprawie, jeśli brakowało kanonów niezbędnych do wydania konkretnego postanowienia³¹. Na poparcie swej tezy dekretalista przywołał cztery teksty źródłowe, po czym przedstawił dwa argumenty przeciwne.

Cztery pierwsze z podanych źródeł pochodziły z *Dekretu*. Na marginesie warto dodać, iż posiłkowano się nimi już w glosie Tancreda. Dwa pierwsze zaczerpnięto ze słynnej dystynkcji *Dekretu*, w której

²⁹ G.I. ARELLA, dz. cyt., s. 66.

³⁰ Zob. J.M. VIEJO-XIMÉNEZ, *La recepción del derecho romano en el derecho canónico*, Annaeus. Anales de la Tradición Romanística 2(2005), s. 157.

³¹ BERNARDUS PARMENSIS, *Glossa...*, dz. cyt., ad X 5.32.1, v. *adiuantur*, kol. 1799: „Et ita in causa ecclesiastica leges possumus allegare, ut etiam si canones deficiant, possit iudicare secundum leges”. Por. G.I. ARELLA, dz. cyt., s. 66. Ten fragment glosy został także przytoczony w A. DĘBIŃSKI, *Znaczenie prawa rzymskiego w dziejach prawa w Europie*, Summarium: sprawozdania Towarzystwa Naukowego Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 24–25(1995–1996), s. 129, przyp. 25.

zostały określone pryncypia generalne dotyczące relacji między prawem kościelnym a prawem świeckim (D. 10). Bernard nawiązał do kanonów 1 i 7. W pierwszym z nich zawarto zasadę, zgodnie z którą ustawa cesarska nie mogła uchylić prawa kościelnego. W kanonie tym przytoczono różne teksty papieskie, których wspólnym przesłaniem był zakaz stosowania ustaw cesarskich, jeżeli prowadziłyby to do ominięcia bądź uchylecia praw ewangelicznych i kościelnych³². Przykładowo, Gracjan posiłkował się cytatem z listu papieża Innocentego adresowanego do biskupa Antiochii, w którym biskup Rzymu wyjaśnił, że podział prowincji na dwie metropolie w administracji cesarskiej nie wymuszała żadnej zmiany organizacyjnej w strukturze kościelnej. W kanonie tym uwydatniony został wymóg zgodności ustawy cesarskiej z prawem Bożym, w przypadku jej zastosowania na forum kościelnym. Wydaje się, że dla Bernarda kluczowe były ostatnie słowa kanonu, których zasadniczym przesłaniem była ogólna reguła, że w tym wypadku nie szło o to, by odrzucić wszystkie ustawy cesarskie, zwłaszcza, że często były one dla Kościoła szczególnie użyteczne. Przeciwnie, chodziło o to, że ich stosowanie nie mogło wprowadzać szkody dla postanowień ewangelicznych, apostołskich i kanońicznych³³. Z kolei w kanonie 7, czyli w drugim przywołanym źródle, uznano, że godziło się wykorzystywać ustawy cesarskie dla wsparcia Kościoła. Zgodnie z cytatem pochodzącym z *Dialogu* św. Augustyna, w razie wątpliwości co do zastosowania praw cesarskich należało z nich korzystać w celu wsparcia pozycji Kościoła. Popierając tę tezę biskup Hippony podkreślił, iż podobnie uczynił sam święty Paweł

³² D.10, c.1: „Lege imperatorum non in omnibus ecclesiasticis controuersiis utendum est, presertim cum inueniantur euangelicae ac canonicae sanctioni aliquotiens obuiare”.

³³ D.10, c.1: „Non quod imperatorum leges (quibus sepe ecclesia utitur contra hereticos, sepe contra tyrannos atque contra prauos quosque defenditur) dicamus penitus rennuendas, sed quod eas euangelicis, apostolicis atque canonicis decretis (quibus postponendae sunt) non posse inferre preiudicium asseramus”.

wykorzystując swoje rzymskie obywatelstwo przeciw oskarżycielom³⁴. Warto dodać, że choć kanon ten dla dekretystów był jasnym świadectwem możliwości korzystania z ustaw świeckich na korzyść Kościoła, to według G.I. Arelli nie to miał na myśli św. Augustyn pisząc swoje dzieło³⁵. Warto przypomnieć, że kanon ten już od aparatu Johannes Teutonicusa był łączony z dekretem *Intelleximus*³⁶.

Kolejne źródło zostało prawdopodobnie błędnie oznaczone. Mianowicie w tekście podano *23 q.2 historia*, ale w C.23, q.2 brak kanonu o takim *incipicie*; do kontekstu treściowo pasuje natomiast C.33, q.2, c.3, który zaczyna się od tego właśnie słowa³⁷. Kanon ten dotyczył postępowania wobec kobiety oskarżonej przez męża o niezachowanie czystości. Papież Mikołaj w swym piśmie powołał się na cytat pochodzący z *Historii kościelnej* Euzebiusza z Cezarei, gdzie mowa była o tym, że według ustawy cesarskiej kobieta oskarżona miała określone prawa i nie należało odsyłać jej już z momentem wniesienia oskarżenia³⁸. Papież przytoczył tekst Euzebiusza po to, aby na nim oprzeć argumentację na rzecz praw duchownych w sytuacji analogicznej. W ten sposób na podstawie ustawy cesarskiej zostało sformułowane prawo odnoszące się do ludzi Kościoła, w tym i kapłanów. Takie rozwiązanie można więc było uznać za kolejną eg-

³⁴ D.10, c.7: „Si in adiutorium uestrum terreni imperii leges assumendas putatis, non reprehendimus. Fecit hoc Paulus cum aduersus iniuriosos Romanum ciuem se esse testatur”.

³⁵ G.I. ARELLA, dz. cyt., s. 67.

³⁶ Zob. WYŻEJ, 2.2.

³⁷ Był to zapewne tylko błąd wydawniczy (nie zgadza się tylko jedna liczba: zamiast „23” winno być „33”, podobnie jak było w głosie Tancreda). Por. G.I. ARELLA, dz. cyt., s. 67, przyp. 202.

³⁸ C.33, q.2, c.3: „Istoria ecclesiastica, ab Eusebio Cesariensi episcopo confecta, de muliere quadam, que de castitate a marito accusabatur, ait: «Preceptum est ab imperatore lege lata, ut primo permitteretur ei libere rem familiarem diutius ordinare; tunc deinde responderet obiectis. Hoc omnes leges tam ecclesiasticae quam uulgares publicaeque precipiunt». §.1. Si autem de mulieribus et secularibus uiris hec constituta sunt, multo magis ecclesiasticis hominibus et sacerdotibus sunt concessa”.

zemplifikację faktu, że Kościół w pewnych sprawach korzystał z pomocy prawa cesarskiego. Skoro bowiem prawo świeckie w określonej sytuacji przyznawało stosowną ochronę, to o ileż bardziej właściwą troskę o wiernych winno wyrażać prawo kanoniczne³⁹.

Ostatni tekst źródłowy dotyczył przeszkody do przyjęcia święceń, jaką było wówczas niewolnictwo⁴⁰. Otóż chodziło o rozstrzygnięcie w sprawie niewolnika, któremu udało się wkraść do godności kapłaństwa: miał on być ukarany utratą pieniędzy⁴¹. W omawianym fragmencie trudno doszukać się odniesień do ustaw cesarskich; słowo *lex* pojawiło się tylko w zdaniu podsumowującym nakaz obarczenia takich wyświęconych sankcją kary pieniężnej⁴².

Pomimo niejasności ostatniego tekstu zasadnym jest twierdzenie, że nadrzędnym celem Bernarda było zebranie argumentacji popierającej praktykę postulowaną przez papieża, zgodnie z którą tam, gdzie brakowało ustawy kościelnej, faktycznie można było skorzystać z ustawodawstwa cesarskiego, kanonizując je. Przy tym należy zauważyć, iż stosowanie takiego rozwiązania znane było już wcześniej w Kościele. Stąd też papież w tym miejscu po prostu do niego się odwołał.

³⁹ G.I. ARELLA, dz. cyt., s. 66.

⁴⁰ R. HELMHOLZ, *The Spirit of Classical Canon Law*, Athens-London 2010, s. 61–87; P. LANDAU, *Frei und Unfrei in der Kanonistik des 12. und 13. Jahrhunderts am Beispiel der Ordination der Unfreien*, w: tegoż, *Europäische Rechtsgeschichte...*, dz. cyt., s. 441–463.

⁴¹ O święceńiach bez zgody pana niewolnika zob. R. HELMHOLZ, dz. cyt., s. 70–74.

⁴² D.54, c.9: „Et ideo, fratres carissimi, eos, quos supradicti uiri actores in clericatus officio monstrauerint detineri, discussos et obnoxios adprobatos, custodito legum tramite sine intermissione restituite, ita ut si quis iam ex his presbiter reperitur, in eodem gradu peculii sola amissione multatus maneat”. W kwestii postępowania z niewolnikami, którzy bez zgody swoich panów przyjęli święcenia można było dostrzec obszary wpływu prawa rzymskiego, np. w zakresie terminów dla pana do wyrażenia sprzeciwu wobec takiej okoliczności czy też co do zachowania szeroko rozumianego *favor libertatis* (R. HELMHOLZ, dz. cyt., s. 72), ale w przypadku tego tekstu nie wydają się one mieć zastosowania.

Kwestia ta nie była jednak tak oczywista, jak mogłoby się pozornie wydawać, bowiem *sed contra* zostały przywołane przez Bernarda dwa inne teksty w ślad za aparatem jego mistrza. Oba dotyczyły podobnej tematyki, mianowicie postępowania wobec cudzołożników. Pierwszy z nich to kolejny fragment z pisma papieża Mikołaja, w którym ukazał on argumentację na rzecz tezy, że nie godziło się mężowi zabijać cudzołożnej żony. Papież zauważył wprawdzie, że wedle *ustaw światowych* mąż mógł zabić żonę, jeśli okazała się ona cudzołożnicą, ale Kościół Boży nigdy takimi ustawami nie był związany: Kościół nie znał bowiem innego miecza niż duchowy i nie zabijał, lecz ożywiał⁴³. W drugim tekście Ambroży pisał, że wszelki nierząd jest cudzołóstwem. Taki czyn nie przystoi więc ani mężowi, ani żonie. Swoje rozważania rozpoczął on od ogólnej uwagi, że w tej materii należy uważać, by nie dać się zwieść ustawom ludzkim, które inaczej postrzegają sprawę współżycia pozamałżeńskiego ograniczając pojęcie cudzołóstwa (*adulterium*) do zachowań zamężnej kobiety⁴⁴. Oba teksty podobnie odniosły się do ustaw świeckich: Kościół nie był związany prawem świeckim, a w niektórych kwestiach nie stosował się do niego, ponieważ nie mógł tego czynić, gdy ustawy świeckie były sprzeczne z prawem ewangelicznym.

Kończąc ten *passus* można uznać, że były to dobrze i starannie dobrane teksty odnoszące się do kwestii wytyczenia granic stosowania ustaw cesarskich w sprawach kościelnych. Dalej w tej samej glosie do słowa *adiuvantur* Bernard podjął właśnie ten wątek dotyczący ograniczenia zastosowania ogólnej normy sformułowanej przez Lucjusza III w c. *Intelleximus*, zgodnie z którą ustawy świeckie powinno

⁴³ C.33, q.2, c.6: „Inter hec uestra sanctitas addere studuit, si cuius uxor adulterium perpetrauerit, utrum marito illius liceat secundum mundanam legem eam interficere. Sed sancta Dei ecclesia numquam mundanis constringitur legibus; gladium non habet, nisi spiritualem; non occidit, sed uiuificat”.

⁴⁴ C.32, q.4, c.4: „Nemo sibi blandiatur de legibus hominum. Omne stuprum adulterium est, nec uiro licet quod mulieri non licet”. Zob. B. SRETEK, dz. cyt., s. 51.

się stosować, ale tylko wtedy, gdy nie sprzeciwiały się kanonom⁴⁵. To twierdzenie autor poparł ponownie odwołaniem do D.10, c.1, tym razem jednoznacznie wskazując na jego zakończenie, czyli na słowa o tym, że ustawom cesarzy należało się sprzeciwiać tylko wtedy, gdy czyniły one szkodę dla praw ewangelicznych, apostołskich i kano- nicznych⁴⁶. Zaraz po tym odesłaniu pojawiło się odwołanie do justy- niańskiej ustawy *De novo codice componendo*; trudno jednak wska- zać, o jaki dokładnie fragment chodziło Bernardowi. Na koniec glosy dekretalista przywołał jeszcze kanon z *Dekretatów*, w którym Grze- gorz IX ustanowił system kar za przestępstwo bluźnierstwa⁴⁷. Rów- nież i w tym przypadku cel tego odesłania nie jest do końca klarowny. Widać jednak, że w ramach drugiej glosy do c. *Intelleximus* Bernard podjął próbę przedstawienia papieskiego polecenia w szerokim kon- tekście źródłowym.

Trzecia glosa była wyjaśnieniem słów *sive iure, sive iniuria*. Miała ona charakter bardziej procesowy, związany z praktycznymi kwestia- mi diskutowanymi w związku ze stosowaniem rzymskiej *novi operis nuntiatio*. Również w tym fragmencie dekretalista obficie korzystał z *Glosy* Tancreda. Najpierw Bernard stwierdził, że glosowane sło- wa pochodziły z *Digestów*⁴⁸. W swej argumentacji powołał się on na analogię zachodzącą pomiędzy między abstrahowaniem od tego, czy budowla była wznoszona zgodnie z prawem, a nakładaniem eksko- muni, która wiązała zawsze, niezależnie od tego, czy była nałożo- na słusznie, czy też niesłusznie, co stanowiło ciekawy przykład od-

⁴⁵ BERNARDUS PARMENSIS, *Glossa...*, dz. cyt., ad X 5.32.1, v. *adiuvantur*, kol. 1799: „Dicas quod legibus utendum est in ecclesiasticis causis, nisi canonibus contradicant”.

⁴⁶ Por. G.I. ARELLA, dz. cyt., s. 67.

⁴⁷ X 5.26.2, rubryka: „Hic ponitur poena blasphemantis Deum, vel aliquem sanctum, et maximo Virginem gloriosissimam”.

⁴⁸ D. 39.1.20.3: „Ait praetor: «Quod factum est, restituas». Quod factum est, iubet restitui, neque interest, iure factum sit an non: sive iure factum est sive non iure factum est, interdictum locum habebit”.

najdywania analogii między różnymi źródłami⁴⁹. Uzasadniając tego typu wnioskowanie oparte na analogii odesłał on do kanonu *Dekretu*, w którym Grzegorz Wielki podkreślił z całym naciskiem, że trzoda zawsze powinna bać się wyroku pasterza, niezależnie od tego czy jest on słuszny, czy też nie⁵⁰.

Kolejne poruszone w tej glosie problemy dotyczyły wybranych zagadnień związanych ze stosowaniem *novi operis nuntiatio* i były to: po pierwsze, samo stosowanie rzymskiej instytucji sprzeciwu, który skutkowało zburzeniem wszystkiego, co wzniesiono po jego zgłoszeniu; po drugie, miejsce zgłoszenia sprzeciwu i osób kompetentnych do jego przyjęcia, a także osób uprawnionych do jego złożenia również w przypadku wnoszenia budowli w wielu miejscach. W tym wypadku Bernard zamieścił w glosie wiele odesłań do źródeł rzymskich, powtarzając regulacje zawarte w tytule *De operis novi nuntiatione Digestów* oraz do następnego kanonu *Dekretów*, pochodzącego z tego samego tytułu.

Czwarta, ostatnia glosa została napisana do słów *in praeiudicium*. Komentując je, Bernard wyjaśnił znaczenie jednej z przyczyn uzasadniających wniesienie sprzeciwu wiążącego się ze wznoszeniem nowej budowli na szkodę wnoszącego sprzeciw. W swoim komentarzu ponownie wykorzystał on starsze glosy. Pisał on, popierając swe twierdzenie dwoma argumentami źródłowymi pochodzącymi z *Dekretu* Gracjana, że nie mogło być innej przyczyny zburzenia budowli, niż jej wznoszenie na szkodę kościoła parafialnego⁵¹. W pierwszym tekście Gracjan podkreślił z całym naciskiem, że tak należy budować nowe

⁴⁹ BERNARDUS PARMENSIS, *Glossa...*, dz. cyt., ad X 5.32.1, v. *sive iuria, sive iniuria*, kol. 1799: „et est simile in excommunicatione, quae tenet semper, sive iusta sive iniusta”.

⁵⁰ C.1.1, q.3, c.1: „Sententia pastoris, siue iusta siue iniusta fuerit, timenda est”.

⁵¹ BERNARDUS PARMENSIS, *Glossa...*, dz. cyt., ad X 5.32.1, v. *in praeiudicium*, kol. 1799: „Haec est alia causa demoliendi aedificium. In praeiudicium enim ecclesiae parochialis alia fieri non debet”.

kościół, by starsze nie były pozbawiane dziesięcin ani posiadania⁵². W kolejnym natomiast wskazał, że nowe kościoły można wznosić po spełnieniu wszystkich warunków, przy założeniu zasadniczym, że na tej inicjatywie nie mogły tracić kościoły starsze⁵³. Nie mogły one np. tracić swojej dziesięciny, ale powinna ona pozostać przy kościołach chrzcielnych⁵⁴. Tego typu argumentacja była powtarzana także przez późniejszych kanonistów i dobrze świadczyła ona o autonomiczności prawa kanonicznego w recepcji rzymskiej instytucji, bowiem wysuwała ona na pierwszy plan cel odmienny od tego, jaki można było łączyć z *novi operis nuntiatio* w prawie rzymskim.

Wreszcie w dekretale Aleksandra III zaczerpniętym z *Liber Extra* zostało ukazane rozstrzygnięcie sprawy wiążącej się z problemem określenia odległości koniecznej między kościołem nowo budowanym a uprzednio istniejącym⁵⁵. Bernard w głosie tej ukazał kontekst ustawodawstwa kościelnego, wyjaśniając zarazem przyczyny wniesienia sprzeciwu przeciw nowej budowli, która była prowadzona na szkodę istniejącego kościoła. Przy tym warto zauważyć, iż do podjęcia tego zagadnienia skłaniała kanonistów m.in. surowa sankcja nakładana za niezastosowanie się do zakazu dalszego wznoszenia budowli. Umiejętnie jednak dało się przedstawić ten kazus w kontekście dawnych przepisów kanonicznych, które pośrednio również zakazywały szkodenia starszym kościołom przez wznoszenie nowych.

⁵² C.16, q.1, c.43: „Ecclesiae antiquitus constitutae nec decimis, nec ulla possessione priuentur, ita ut nouis oratoriis tribuantur”.

⁵³ C.16, q.1, c.44: „Quicumque uoluerit in sua proprietate ecclesiam edificare, et consensum et uoluntatem episcopi habuerit, in cuius parochia est, licitum sit. Verumtamen omnino prouidendum est episcopo, ut aliae ecclesiae antiquiores propter nouas suam iusticiam aut decimam non perdant, sed semper ad antiquiores ecclesias persoluantur”.

⁵⁴ C.16, q.1, d.p.c.44: „Decimas autem baptismalibus ecclesiis persoluendas (...)”.

⁵⁵ X 3.48.3, rubryka: „Propter nimiam distantiam ecclesiae potest nova ecclesia in ipsius parochia aedificari, et certa portio de antiqua sibi deputari”.

3.2.1.2. Wnioski

Podjmując próbę oceny waloru tego tekstu należy stwierdzić, że Bernard w swojej *Glosie* wiernie podążył za ukształtowanym już wcześniej sposobem interpretacji c. *Intelleximus*. Podjął wiele wątków poruszonych przez poprzedników, w szczególności poświęcając część swoich wyjaśnień zagadnieniu relacji między ustawami cesarskimi a kanonami. W glosie tej również przywołane przezeń źródła pokrywały się z podanymi przez Tancreda w aparacie do *Compilatio secunda*, choć – jak wskazano w *Rozdziale 2* – nie wszystkie z nich zostały przywołane przez Bernarda. Wydaje się, że komentarze Bernarda organicznie wpisały się w linię interpretacyjną kanonu, dotyczącą nie tylko rzymskiej instytucji sprzeciwu, ale także zasad generalnych związanych z recepcją prawa rzymskiego w prawie kościelnym.

Warto dodać, iż celem glos Bernarda z jednej strony było wyeksponowanie tego, że kanon ten jest jednym z istotnych komponentów kanonicznego systemu prawnego, z drugiej zaś pokazanie, w jaki sposób w tego typu regulacji można stosować prawo rzymskie w porządku prawnym Kościoła. Bernard wykazał, że mechanizm kanonizacji ustaw świeckich w prawie kościelnym jest podobny do wykorzystania prawa kościelnego przez prawo świeckie. Wszak to w prawie cesarza Justyniana po raz pierwszy pojawiła się teza, iż rozwiązania występujące w jednym systemie prawnym powinny być wspierane na zasadzie wzajemności rozwiązaniami funkcjonującymi w drugim systemie prawnym. W kanonicznym porządku prawnym na zasadzie relacji zwrotnej miało miejsce przyjęcie podobnej perspektywy przez Lucjusza III. Treść c. *Intelleximus* wyraźnie dopuszczała stosowanie kompilacji justyniańskiej w sprawach kościelnych, a teza ta miała potwierdzenie także w innych tekstach kanonicznych, w których podobnie uzupełniano luki prawne posiłkując się rozwiązaniami prawa rzymskiego⁵⁶.

⁵⁶ Np. w tekstach wskazanych przez samego Bernarda: D.10, c.1; D.10, c.7; C.33, q.2, c.6; D.54, c.9.

W takiej sytuacji w myśl przyjętych wówczas reguł interpretacyjnych należało jednak wyjaśniać dekretal w duchu tradycji kanonicznej, określając zarazem zakres jego zastosowania. Ustawy świeckie bowiem, aby zostały recypowane na forum kościelnym, nie mogły uchylać prawa kościelnego ani sprzeciwiać się kanonom. Musiały natomiast być zgodne zarówno z prawem Bożym, jak i z duchem prawa kościelnego.

Warto dodać, że Bernard zinterpretował ten kanon biorąc pod uwagę jego usytuowanie w *Dekretalach*. W komentarzu poświęcił on także wiele uwagi zagadnieniom związanym z *novi operis nuntiatio* o naturze procesowej i czysto praktycznej. Jego rozważania dotyczyły kwestii, które miały znaczenie dla ówczesnej praktyki, dlatego też tak regularnie pojawiały się one w komentarzach innych kanonistów. Przykładowo, omawiając znaczenie grożącej szkody uzasadniającej wniesienie sprzeciwu, ujął on definicję tej przyczyny nie tylko w kontekście dawnego prawa, ale nawiązał również do nowszego prawa pochodzącego od Aleksandra III.

Glossa ordinaria jest dobrym przykładem recepcji prawa rzymskiego na gruncie nauki prawa kanonicznego. Jednostkowe postanowienie papieskie wydane w konkretnej sprawie było interpretowane w ówczesnym piśmiennictwie kanonistycznym i zestawiane z analogicznymi kazusami. W swych komentarzach kanoniści wskazywali na możliwości wykorzystywania prawa rzymskiego w stosowaniu prawa w Kościele, ale rzymska instytucja nie została przyjęta bezkrytycznie. Jej recepcja oparta została na realizacji odmiennego celu niż w prawie rzymskim, mianowicie stała się ona narzędziem do praktycznej realizacji zakazu wznoszenia nowych kościołów na szkodę starszych. Wydaje się więc, że pomimo powoływania wielu tekstów z prawa rzymskiego w toku wyjaśniania papieskiej decyzji, kanoniści nadali tej instytucji odmienny charakter i cel.

3.2.2. Bernardus Parmensis. *Casus longi*

3.2.2.1. Egzegeza tekstu

Drugi z tekstów autorstwa Bernarda z Parmy miał prawdopodobnie mniejszy wpływ na naukę prawa kanonicznego niż słynna *Glosa*. Gatunek literacki *casus* powstał pod koniec XII w., służąc przede wszystkim przedstawieniu okoliczności faktycznych danej sprawy bądź też dekretu⁵⁷. W *Casus longi* Bernard zaprezentował stany faktyczne pochodzące z poszczególnych kanonów *Dekretów*. W tę narrację wplótł on także swoje komentarze, uwypuklając problemy prawne poruszane w poszczególnych kanonach⁵⁸. Praca Bernarda zachowała się w wielu rękopisach oraz doczekała się kilkukrotnego wydania drukiem pod koniec XV w. *Casus* niedługo później został włączony do *Glosy* jako jej część składowa i od tej pory były one publikowane razem⁵⁹. Według S. Kuttnera historia relacji między tymi tekstami oraz ocena tego, co decydowało o spisaniu i wydawaniu ich razem, pozostaje niejasna⁶⁰. Cechą charakterystyczną *Casus* jest brak odniesień do innych tekstów źródłowych. Głównym celem opisu danego przypadku było bowiem jedynie przedstawienie jego treści i powstałych na jego gruncie wątpliwości, nie zaś wkomponowanie tego tekstu w zbiór starszych praw.

Ze względu na brak odwołań do innych tekstów egzegeza dzieła Bernarda ograniczyła się do próby uchwycenia jego metody przedstawienia tekstu kazusu, będącego podstawą wydania rozstrzygnięcia przez Lucjusza III.

⁵⁷ K. PENNINGTON, W.P. MÜLLER, *The Decretists. The Italian School*, w: *The History...*, dz. cyt., s. 172.

⁵⁸ P. OURILAC, art. cyt., kol. 782.

⁵⁹ R. ABBONDANZA, art. cyt., s. 276–279.

⁶⁰ S. KUTTNER, *Notes on the Glossa Ordinaria of Bernard of Parma*, *Bulletin of Medieval Canon Law* 11(1981), s. 87.

Struktura tekstu jest bardzo zbliżona do samego dekretu. Jego specyfika polega na tym, iż nie wszystkie komponenty dekretu zostały powtórzone, zaś niektóre wątki zostały w sposób szczególny wyeksponowane przez Bernarda. Szczególny walor *Casus* polegał więc przede wszystkim na tym, że jego celem było ukazanie tych treści, które zostały usunięte z dekretu podczas jego przygotowania do wydania w *Liber Extra*. Warto dodać, że generalnie kanoniści w komentowaniu dekretów nie starali się odtwarzać szczegółów stanu faktycznego, nie szukali dodatkowych źródeł rozszerzających ich wiedzę na temat poszczególnych kanonów, ale zajmowali się kwestiami teoretycznymi⁶¹.

Wydaje się, że najlepiej relacje występujące pomiędzy oryginałem a tekstem Bernarda zobrazować może zestawienie tekstów źródłowych w tabeli. Poniżej w pierwszej kolumnie przedstawiono tekst całego dekretu, w którym kursywą zaznaczono tekst usunięty przez Rajmunda dla potrzeb jego kompilacji; w drugiej podano tekst kanonu w wersji skróconej umieszczonej przez Rajmunda w *Liber Extra*, a w trzeciej tekst kazusu podany przez Bernarda. Podział na wiersze został oparty o kryterium treściowe (przy czym nie zmieniono w żadnym przypadku oryginalnego układu treści, więc podział ma charakter czysto pomocniczy).

⁶¹ G.I. ARELLA, dz. cyt., s. 63.

dekretal <i>Intelleximus</i> ¹	c. <i>Intelleximus</i> ²	Bernardus Parmensis, <i>Casus longi</i>, ad X 5.32.1³
Intelleximus ex literis tuis, quod, quum causa, quae vertitur inter <i>dilectos filios nostros</i>, priorem S. Cypriani de Venetia et clericos de Rodigio super capella, quae in praediudicium baptismalis ecclesiae de Costa ab eisdem clericis est constructa, <i>sicut nobis eiusdem prioris relatio demonstravit</i>, fraternitati tuae a sede apostolica delegata fuisse + <i>fine canonico terminanda, paribus ad tuam praesentiam convocatis, per testes sufficienter tibi innotuit, quod praefata ecclesia de Rodigio eandem capellam post appellationem ad nos factam, et denunciationem novi operis aedificare coeperat, et ob hoc praefatus prior in iudicio postulabat, quicquid in saepe dicta capella post appellationem ad nos factam, et post denunciationem novi operis factum fuerat, penitus demoliri. Super quo discretioni tuae dubium videbatur: utrum ad haec canonico procedi posset iudicio, [et], quum</i>	Intelleximus ex literis tuis, quod, quum causa, quae vertitur inter priorem S. Cypriani et clericos de Rodigio super capella, quae in praediudicium baptismalis ecclesiae de Costa ab eisdem clericis est constructa, fraternitati tuae delegata fuisse.	Intelleximus. Casus. Clerici de Rodigio coeperunt aedificare quamdam capellam in praediudicium ecclesiae baptismalis de Costa pertinentis ad priorem sancti Cypriani de Venetiis. Ex parte ecclesie baptismalis denuntiatum fuit novum opus clerici de Rodigio, ne in praediudicium ipsius ecclesiae illam capellam aedificarent. Ipsi sprete denuntiatione processerunt in opere. Unde super hoc ad petitionem prioris sancti Cypriani de Venetiis commissa fuit causa Paduano episcopo. Episcopus quia de novi operis nuntiatione

⁶² X 5.32.1.

⁶³ X 5.32.1 (po usunięciu fragmentów nieuwzględnionych przez Rajmunda).

⁶⁴ BERNARDUS PARMENSIS, *Casus longi super quinque libros Decretalium*, ed. Rodolphus Loeffs, Lovanii 1484, ad X 5.32.1. W analizie wykorzystany został tekst z edycji XV-wiecznej, który różni się od *Edictio Romana* nieznaczącymi detalami. Jedyna istotna różnica to brak słowa *adiuvant* w zdaniu „Ita sacri canones principum constitutionibus adiuvant”; wydaje się, że jest to omyłka pisarska, stąd zostało ono dodane do tekstu analizowanego. Wybrana edycja źródłowa nie ma paginacji.

<i>nihil de nunciacione novi operis sit in canonibus definitum, duxisti sedem apostolicam consulendam.</i>		in canonibus non reperitur, quaesivit a Papa qualiter super hoc esset procedendum.
Quia vero, sicut <i>humanae</i> leges non dedignantur sacros canones imitari, ita et sacrorum statuta canonum <i>priorum</i> principum constitutionibus adiuvantur, fraternitati tuae <i>praesentibus literis</i> mandamus, quatenus diligenter considerans, sive quod post denunciationem novi operis, sive iure sive iniuria aliquid construat, de legalibus debet quia nulla ecclesia in praedictis construenda, <i>adsicis tibi visis prudentibus</i> negotium ipsum, secundum legum et canonum statuta <i>appellatione remota</i> non differas terminare. <i>Nam quum te credamus in utroque iure peritum: securius duximus, causam partium et terminos et fines locorum plenius poteris cognoscere veritatem, quam aliquid a nobis ignorantibus qualitatem negotii definiri.</i>	Quia vero, sicut leges non dedignantur sacros canones imitari, ita et sacrorum statuta canonum principum constitutionibus adiuvantur, fraternitati tuae mandamus, quatenus diligenter considerans, quod post denunciationem novi operis, sive iure sive iniuria aliquid construat, de legalibus debet constitutionibus demoliri. Et quia nulla ecclesia in praedictis construenda negotium ipsum secundum legum et canonum statuta non differas terminare.	Quia vero sicut leges non dedignantur sacros canones imitari, ita sacri canones principum constitutionibus [adiuvant – P.A.]. Mandat Papa eidem episcopo, quatenus diligenter consideret, quod si post denunciationem novi operi sive iure, sive iniuria aliquid construat, secundum leges debet demoliri, et secundum canones nulla ecclesia in praedictis alterius est construenda. Unde negotium ipsum tam secundum leges, quam secundum canones non differat terminare.
		Nota quod leges non dedignantur canones imitari, et e converso canones legibus adiuvantur. Item post denunciationem novi operis nihil est faciendum, alias totum debet destrui. Item nulla ecclesia in praedictis alterius est construenda. Item in causis ecclesiasticis secundum leges potest iudicari.

Analizując to zestawienie można sformułować dwa podstawowe wnioski. Po pierwsze, tekst pierwotny dekretu został istotnie skrócony przez Rajmunda, co było wskazane już wyżej. Po wtóre, kazus Bernarda zawiera treści, których zabrakło w c. *Intelleximus*: są to zarówno autorskie komentarze Bernarda, jak i drobne rozszerzenia opisu sprawy. Nie zawsze kolejność przedstawiania poszczególnych wątków przez Bernarda odpowiadała tej zastosowanej w dekretale; większość z nich jednak została powtórzona w jego komentarzu. Bernard komentując tekst źródłowy nie dodał do niego zbyt wiele od siebie; niektóre informacje natomiast pominął. Poza tym w kazusie z innej perspektywy została ujęta sprawa przekazana do rozstrzygnięcia papieżowi. Bernard nie skopiował tych części składowych tekstu, które były związane z epistolarnym charakterem dekretu (np. *fraternitati tuae praesentibus literis*). Oprócz tego, nie zostały przez niego wykorzystane niemal wszystkie fragmenty listu papieskiego, dotyczące kwestii ściśle procesowych, związanych z postępowaniem na poszczególnych etapach procesu. Mianowicie pominął on zarówno wątek dotyczący przyczyn powierzenia sprawy biskupowi padewskiemu przez Stolicę Apostolską, jak i wyjaśnienie tego, w jaki sposób pytanie zostało przekazane papieżowi, a także wskazanie dalszego sposobu postępowania nakazanego biskupowi. Jednocześnie jednak Bernard zawarł w kazusie znacznie więcej informacji dotyczących sprawy niż zostało przekazane w samym kanonie po jego skróceniu. Wyjaśnił on mianowicie kto, przeciw komu i dlaczego wniósł sprzeciw, jak sprawa trafiła do biskupa padewskiego i dlaczego biskup przekazał sprawę papieżowi. Tytułem przykładu można wskazać, że na początku kazusu dekretalista dodał słowo *pertinentis* przy wyjaśnianiu związku przeora klasztoru św. Cypriana z kościołem chrzcielny w Costa. Ten skromny dodatek, inspirowany już wcześniejszą glosą Tancreda, jednoznacznie określał pozycję przeora w dalej opisanym sporze dotyczącym nowo wzniesionego kościoła. Podobny charakter miało

wskazanie przez Bernarda kanonów jako źródła przytaczanej już reguły, zgodnie z którą żaden kościół nie powinien być wznoszony ze szkodą dla innego.

Wydaje się, iż takie ustosunkowanie się do dekretu Lucjusza III w pisaniu komentarza w formie *casus* dobrze oddaje charakter tego gatunku literatury prawniczej. Jego celem bowiem nie było przytoczenie całego tekstu *in extenso*, ale wyłącznie opis analizowanego przypadku. Do tego zaś nie było wymagane omówienie aspektów procesowych kazusu, ale należało przywołać pominięte elementy opisu sprawy, które czyniły jej kontekst jaśniejszym.

Na końcu tekstu Bernard zawarł ogólne konkluzje wynikające z analizy dekretu. Dwie z nich zawierały obserwacje, które nie były bezpośrednio przekazane w tekście źródłowym. W pierwszej uznał on jednoznacznie, że nic nie może być budowane po wniesieniu sprzeciwu wobec nowej budowli; w przeciwnym razie nowa budowla powinna zostać zburzona. W drugiej natomiast słusznie zauważył, że istotnym następstwem rozstrzygnięcia papieskiego stało się wykreowanie zasady, zgodnie z którą w sprawach kościelnych można było orzekać według ustaw świeckich.

Wydaje się, iż istotnym wkładem *Casus* Bernarda w interpretację c. *Intelleximus* był także sposób prezentacji tekstu listu papieskiego. Swoją komentarz rozpoczął on od opisu sporu związanego z budową nowej kaplicy przez duchownych z Rodigo na szkodę kościoła chrześcijańskiego w Costa, który należał do klasztoru św. Cypriana w Wenecji. Poszkodowani wnieśli sprzeciw wobec nowej budowli prosząc, by jej budowa została zaniechana, ale duchowni z Rodigo, nie zważając na wniesienie sprzeciwu i jego skutki, kontynuowali budowę. Sprawa nie znalazła więc rozwiązania godzącego strony i trafiła do trybunału biskupa Padwy. Dalej autor *Casus longi* wprost wskazał na zasadniczy problem, który powstał w tej sprawie. Mianowicie w poszukiwaniu rozwiązania sprawy wniesionej przed sąd biskupi

nie znaleziono w kanonach nic na temat postępowania w przypadku wystąpienia sprzeciwu wobec wznoszenia nowej budowli. Pytanie o dalszy tryb postępowania zostało więc skierowane do papieża, który w opisie Bernarda przytoczył również zdanie dotyczące relacji zachodzącej pomiędzy kanonami a ustawami świeckimi, polecając zarazem biskupowi zastosować w tym wypadku prawo rzymskie. Zalecenie to znalazło wyraz w nakazie zburzenia tego wszystkiego, co wybudowano po wniesieniu sprzeciwu. Komentując to rozwiązanie Bernard trafnie zauważył, że niezależnie od tego, czy w tym przypadku zastosowano by zasady prawa rzymskiego o *novi operis nuntiatio*, czy też nastąpiłoby odwołanie do ogólnej zasady kanonicznego porządku prawnego, traktującej o zakazie wznoszenia budowli na szkodę innego kościoła, sprawa miałaby takie samo zakończenie, bowiem w tej sytuacji musiało nastąpić zburzenie tego, co zostało wybudowane.

Na koniec kazusu, po słowie *Nota*, Bernard zebrał ogólne wnioski wynikające z lektury c. *Intelleximus*, które sprowadzały się do następujących twierdzeń: po pierwsze, należało mieć na uwadze regułę generalną wyartykułowaną przez Lucjusza III o wzajemnym wspieraniu się kanonów i ustaw prawa rzymskiego; po drugie, po wniesieniu sprzeciwu nic nie należało budować, gdyż inaczej to, co już wybudowano, podlegało zburzeniu; po trzecie, żaden kościół nie powinien być budowany na szkodę innego; po czwarte, w sprawach kościelnych dopuszczono sądownie także na podstawie ustaw świeckich.

3.2.2.2. Wnioski

Casus longi był zupełnie odmiennym gatunkiem piśmiennictwa w porównaniu z pozostałymi prezentowanymi w pracy glosami i komentarzami, dlatego też inny był charakter jego oddziaływania na kanonistykę.

Poza przedstawieniem stanu faktycznego i drobnymi dodatkami Bernarda, które na pewno ułatwiały zrozumienie treści papieskiego rozstrzygnięcia, najważniejszy w kazusie był sposób interpretacji tego

tekstu zaproponowany przez kanonistę i podjęty przez jego następców. W swoich końcowych uwagach Bernard wywiódł cztery zasady wynikające z lektury kanonu. Można je uznać za swego rodzaju wytyczne interpretacyjne w kwestii praktycznego zastosowania tego kanonu. Wydaje się, iż w tym wypadku osiągnięciem dekretalisty było wyeksponowanie wkładu c. *Intelleximus* w rozwijający się system prawny Kościoła.

Fundamentalną kwestią było uznanie i podkreślenie zasady pomocniczości. Twierdzenie to znajduje poparcie w tym, że Bernard na pierwszym miejscu przytoczył papieską regułę, co mogło oznaczać, że w jego optyce właśnie zasada o wzajemnym wspieraniu się ustaw i kanonów była największą wartością tego kanonu dla prawa kanonicznego.

Dekretalista wskazał też na praktyczne konsekwencje wznoszenia budowli kościelnej na szkodę jakiegoś kościoła. Jego wkład polegał na tym, że umiejętnie połączył on argumentację opartą na prawie rzymskim z tą opartą na prawie kanonicznym. Przy tym warto zauważyć, iż recypując postanowienia prawa rzymskiego trzeba było liczyć się z tym, że budowanie czegokolwiek po wniesieniu sprzeciwu groziło zburzeniem budowli. Stosując się z kolei do ustaleń prawa kanonicznego należało wystrzegać się budowania jednej świątyni na szkodę starszego kościoła. W innych tekstach źródłowych szeroko przywoływano źródłowe podstawy dla obu rozwiązań⁶⁵. W swej analizie Bernard tylko uwydatnił ich odmienny charakter, jednocześnie wskazując na identyczne skutki prawne z nich wynikające. Jego sposób wnioskowania był następujący: skoro ustawy i kanony się wspierają, to z takiego stanu prawnego powinna wynikać zgodność w ocenie tej samej sytuacji faktycznej. Innymi słowy, zarówno według ustaw, jak i według kanonów należało postąpić tak samo.

⁶⁵ Zob. np. wyżej *Glossa* Bernarda z Parmy lub niżej *Lectura Hostiensis*.

Na koniec Bernard sformułował ogólną zasadę wynikającą z c. *Intelleximus*, zgodnie z którą w sprawach kościelnych można orzekać na podstawie ustaw świeckich. Czwarta konkluzja Bernarda związana z relekturą dekretu Lucjusza III, wynikała wprawdzie z poprzednich, ale zawierała także istotne *novum*. Jego teza, wyrażona w prostych słowach, zawierała istotny potencjał w obszarze stosowania prawa. Analizując jej skutki w oddzieleniu od całego tekstu i innych źródeł prawa kanonicznego, mógł uderzać fakt, że charakteryzowała się ona z jednej strony dużym stopniem abstrakcyjności, z drugiej zaś – posiadała charakter bezwarunkowy.

Postulaty Bernarda, dotyczące lektury c. *Intelleximus*, ugruntowały postrzeganie tego tekstu w późniejszej kanonistyce. Było on traktowany jako dokument znacznie przybliżający do siebie oba systemy prawne oraz ułatwiający stosowanie norm prawa rzymskiego na gruncie kanonicznym.

3.2.3. Hostiensis. *Lectura*

3.2.3.1. Egzegeza tekstu

Kolejny tekst średniowiecznej kanonistyki pochodził z dzieła Hostiensisa, co do którego stosowano różne nazewnictwo: *Apparatus*, *Commentarium*, a także *Lectura*⁶⁶. Dzieło to miało złożoną historię, bowiem zaczęło powstawać zapewne już w czasach nauczania Hostiensisa w Paryżu; ostatnie zmiany były natomiast przezeń wprowadzane jeszcze w 1265 r.⁶⁷. Zachowało się ono w wielu rękopisach, a ponadto trzykrotnie zostało wydane drukiem.

Pod względem merytorycznym *Lectura* jest rozbudowanym i pogłębionym komentarzem do poszczególnych kanonów *Dekretów*, w którym autor po kolei poddał szczegółowej analizie wybrane przez siebie słowa. Według C. Lefebvre'a, Hostiensis w *Lectura* uwydat-

⁶⁶ G. BRUGNOTTO, dz. cyt., s. 45–46.

⁶⁷ TAMŻE, s. 47–48.

nił w sposób szczególnie konieczność skupiania uwagi na zasadach prawa kanonicznego. Pomimo tego, że odwoływał się do prawa rzymskiego, to jednak nie przywiązywał wielkiej wagi do kwestii źródeł pochodzenia norm kanonicznych. Głównym bowiem celem jego dzieła było ukazanie ducha prawa kanonicznego⁶⁸. Hostiensis odwoływał się w szczególności do komentarza Innocentego IV oraz do *Glosy Bernarda*. Jak zauważył G. Brugnotto, traktował on te źródła jedynie jako punkt wyjścia dla swoich własnych rozważań⁶⁹.

Treść komentarza do c. *Intelleximus* w *Lectura* była stosunkowo rozległa, a w porównaniu z pozostałymi źródłami wybranymi do szczegółowej analizy był to tekst najdłuższy. Został on skomponowany z dziesiątek odniesień do innych źródeł przeplatanych krótkimi wtrąceniami Hostiensisa. Warto też zwrócić uwagę, że był to kolejny przykład traktatu lematycznego, w którym dekretalista po kolei skomentował następujące po sobie zwroty występujące w tekście źródłowym.

Hostiensis komentując c. *Intelleximus* odniósł się zarówno do prawa rzymskiego, jak i do prawa kanonicznego. Jak już zasygnalizowano, obiektem jego zainteresowania w *Lectura* były najbardziej kluczowe odniesienia systemowe. Taki sposób podejścia pozwalał bowiem na lepsze uwydatnienie waloru każdego tekstu w kontekście całego kościelnego porządku prawnego.

Zasadniczą różnicą pomiędzy komentarzem Hostiensisa a pozostałymi omawianymi tekstami jest jego rozległość oraz szerokie spektrum przywołanych źródeł. Kanonista częściej odwoływał się do źródeł pochodzących z nowego prawa, mających istotne znaczenie dla interpretacji tego kanonu. Odsyłając do innych fragmentów *Liber Extra* autor *Lectura* stale używał on słów *supra* i *infra* (w formie skróconej). Niekiedy zastosowanie takiej techniki redakcyjnej utrudnia jednoznaczną identyfikację tekstu, którym dekretalista się

⁶⁸ C. LEFEBVRE, art. cyt., kol. 1221.

⁶⁹ G. BRUGNOTTO, dz. cyt., s. 58.

posiłkował. W tym wypadku bowiem mogło mu chodzić nie tylko o *Dekretaty*, czy też o jego *Summę*, ale także o samą *Lectura*. Na potrzeby niniejszego opracowania poczyniono założenie, że w tych przypadkach chodzi jednak o odesłania do *Dekretalów*.

Komentarz do c. *Intelleximus* został przez Hostiensisa podzielony na trzy paragrafy, w ramach których autor opatrzył aparatem kolejne słowa występujące w dekretale. Pierwszy paragraf dotyczył fragmentu rozpoczynającego się od słowa *intelleximus*, drugi od słów *quia vero*, a trzeci – *fraternitati tue*. Każdy z nich został poświęcony odrębnym zagadnieniom. W pierwszym autor poczynił uwagi wprowadzające do prezentacji przypadku; w drugim zostały omówione zagadnienia związane ze stosunkiem prawa kanonicznego do prawa rzymskiego; w trzecim natomiast wyjaśnił on wiele praktycznych aspektów stosowania rzymskiej *novi operis nuntiatio* w obszarze kanonicznego porządku prawnego. Paragraf trzeci został poniżej pominięty, gdyż zawarte w nim treści nie odnosiły się do zagadnień ogólnych związanych ze stosowaniem prawa rzymskiego w Kościele.

Pierwszy paragraf *Lectura* do c. *Intelleximus* był stosunkowo krótki. Jego zasadniczym celem było podkreślenie kilku wątków dotyczących stanu faktycznego sprawy. Otóż w glosach do słów *sancti Cypriani, de Rodigo, ecclesiae i clericis* Hostiensis wyjaśnił, że spór toczył się między dwiema stronami: przeorem klasztoru św. Cypriana, któremu podlegał kościół ponoszący szkodę oraz duchownymi z Rodigo. Duchowni ci dowiedzieli się o wniesieniu przeciw nim sprzeciwu w sprawie nowej budowli⁷⁰.

W drugim paragrafie Hostiensis rozpoczął swoją analizę od objaśnienia słów *non dedignantur*, na które złożyły się cztery odesłania do innych tekstów. W pierwszym wskazał on na *Nov.* 83.1 jako

⁷⁰ HOSTIENSIS, *Lectura sive apparatus domini Hostiensis super quinque libris decretalium*, t. 2, Argentini 1512, ad X 5.32.1, § 1, fol. 317r: „[Sancti Cypriani] ex parte una [De Rodigo] ex parte altera [Ecclesiae] dicto priori subiecte [Clericis] ecclesiae de Rodigo post nuntiationes novi operis sibi factam ut sequitur in decisione proxima et tangitur (...)”.

źródło inspiracji papieża w sformułowaniu ogólnej reguły. Drugie źródło to *dictum* Gracjana z C.2, q.3, c.7, w którym podobne zastosowanie znalazł ten sam czasownik, przy czym również ten tekst był już przywoływany przez wcześniejszych autorów. Pozostałe dwa odesłania dotyczyły dwóch fragmentów *Dekretalów*. Także one zawierały kluczowy czasownik. W pierwszym z nich papież Innocenty III przyzwolił na powtórne małżeństwo wdowy, bez zagrożenia infamią także w razie zamążpójścia wcześniejszego aniżeli przewidywało to prawo rzymskie. Papież podkreślił, że zwłaszcza w takim przypadku ustawy cesarskie nie wzbraniały się podążać za świętymi kanonami. W jego ujęciu, małżeńskie prawo kościelne przeważało nad prawem rzymskim. Dlatego też należało przyjąć, że ustawy świeckie podążają za kanonami⁷¹. W ostatnim tekście Lucjusz III nawiązał do formuły Justyniana, stanowiąc, że duchowni zwłaszcza w sprawach dotyczących zbrodni winni być sądzeni na forum kościelnym, nie zaś na forum świeckim. Skoro bowiem ustawy nie gardziły kanonami, to winny uszanować ich postanowienia, według których nie godziło się, żeby duchownego sądził ktoś inny aniżeli sędzia kościelny⁷². Cztery przywołane teksty potwierdzały wyrażoną przez Lucjusza III ogólną zasadę. Z tego faktu można wnioskować, że była ona już wówczas ugruntowana w prawie stanowionym i w jurysprudencji.

Kolejny fragment *Lectura*, czyli glosa do słowa *imitari*, był znacznie bardziej rozbudowany. Hostiensis w ramach swojego komentarza skupił szczególną uwagę na wskazaniu tych obszarów prawa, w których prawo świeckie było ukształtowane na wzór prawa kanonicznego.

⁷¹ X 4.21.5: „Quum secundum Apostolum mulier, mortuo viro suo, ab eius sit lege soluta, et nubendi cui vult, tantum in Domino, liberam habeat facultatem: non debet legalis infamiae sustinere iacturam, quae, licet post viri obitum infra tempus luctus, scilicet unius anni spatium, nubat, concessa sibi tamen ab Apostolo utitur potestate, quum in his praesertim saeculares leges non dedignantur sacros canones imitari”.

⁷² X 2.1.8: „Quum imperator dicat quod leges non dedignantur sacros canones imitari, in quibus generaliter traditur, ut de omni crimine clericus debeat coram ecclesiastico iudice conveniri (...)”.

W myśl jego ujęcia ustawy podążały za kanonami zwłaszcza w tym, co dotyczyło zagrożenia grzechem śmiertelnym, zakresu interpretacji wiary, praw Bożych, a także różnych innych opinii i ustaw, jak sam to określił⁷³. Twierdzenia Hostiensisa zostały poparte stosownymi odwołaniami do źródeł. Podejmując problem zagrożenia grzechem, przytoczył on postanowienie Soboru Laterańskiego IV, według którego ani na forum cywilnym, ani na forum kanonicznym nie dopuszczano zasiedzenia, w trakcie którego doszło do utraty dobrej wiary przez posiadacza (por. Rz 14,23)⁷⁴. Takie postrzeganie problemu było odmienne od obowiązującego wówczas rozwiązania funkcjonującego w prawie rzymskim. W porządku tym bowiem do zasiedzenia wystarczyła dobra wiara w momencie rozpoczęcia zasiedzenia, później natomiast jej już nie wymagano⁷⁵.

Jak już nadmieniono, ustawy naśladowały kanony także w tym, co dotyczyło interpretacji wiary, praw Bożych lub różnych opinii, czego przykładem dla Hostiensisa był fragment kończący księgę I *Kodeksu* Justyniana, w którym cesarz uroczyście pozdrowił poddanych i uznał Boże zwierzchnictwo nad swoim cesarstwem⁷⁶.

W kwestii naśladownictwa w prawie autor *Lectura* podał trzy fragmenty zaczerpnięte z *Dekretalów*. W pierwszym z nich, dotyczą-

⁷³ HOSTIENSIS, *Lectura...*, dz. cyt., ad X 5.32.1, v. *imitari*, fol. 317r: „ubicunque agitur de peccato mortali (...) vel de interpretatione fidei, vel legis divine, vel etiam diversarum opinionum (...) et patet in eo quod lege et nota”.

⁷⁴ X 2.26.20: „Quoniam omne, quod non est ex fide, peccatum est, synodali iudicio diffinimus, ut nulla valeat absque bona fide praescriptio tam canonica quam civilis, quum generaliter sit omni constitutioni atque consuetudini derogandum, quae absque mortali peccato non potest observari”.

⁷⁵ T. GIARO W W. DAJCZAK, T. GIARO, F. LONGCHAMPS DE BÉRIER, dz. cyt., s. 406.

⁷⁶ C. 1.1.39: „Et alia manu: gratia domini nostri Ihesu Christi et caritas dei patris et communicatio spiritus sancti sit semper vobiscum, piissime fili. Item subscriptio: omnipotens deus regnum et salutem vestram perpetua protectione custodiat, gloriosissime et clementissime fili imperator Auguste”. Hostiensis wskazał na *C. de summa trinitate lex finalis*, ale być może chodziło mu o inny fragment, gdyż trudno dopasować ten kanon do rzeczzonego kontekstu.

cym uznawania dzieci nieślubnych, chodziło o stanowisko Innocentego III, zgodnie z którym w pewnych sprawach na niektórych terytoriach Kościół sprawował także władzę światową. W sprawach doczesnych taka ewentualność nie stała w opozycji do tekstów Starego i Nowego Testamentu⁷⁷.

Drugi kanon pochodził także z dokumentów Soboru Laterańskiego IV i był kolejnym przykładem rozdzwieńku występującego między średniowiecznym prawem kanonicznym a prawem rzymskim. Według kanonu 39 Soboru, w oparciu o fikcję prawną od osoby, która przyjęła świadomie rzecz zrabowaną od złodzieja, można było dochodzić jej tak, jak od samego złodzieja, ponieważ, jak argumentowano, zagrożenie dla duszy posiadacza było podobne do tego, które obciążało samego złodzieja⁷⁸. Ojcowie soborowi jednoznacznie nakazali taką interpretację, chociaż zauważyli, że różniła się ona od rygoru znanego prawu świeckiemu.

W trzecim tekście natomiast wyjaśniono jak postępować z pismami, które zostały wydane w wyniku fałszu lub niewiedzy. Odnosząc się do tej kwestii papież skonstatował, że w przypadku takiego pisma nie można było dać wiary samej jego formie, ale trzeba było zachować porządek prawa i rzetelnie je ocenić⁷⁹.

⁷⁷ X 4.17.13: „Rationibus igitur his inducti regi gratiam fecimus requisiti, causam tam ex veteri quam ex novo testamento trahentes, quod non solum in ecclesiae patrimonio, super quo plenam in temporalibus gerimus potestatem, verum etiam in aliis regionibus, certis causis inspectis, temporalem iurisdictionem casualiter exercemus (...)”.

⁷⁸ X 2.13.18: „Unde, non obstante iuris civilis rigore, sancimus, ut, si quis de cetero scienter rem talem receperit, quum spoliatori quasi succedat in vitium eo, quod non multum intersit, quoad periculum animae, iniuste detinere ac invadere alienum, contra possessorem huiusmodi spoliato per restitutionis beneficium succuratur”.

⁷⁹ X 1.3.20: „Nam si talis expressa sit falsitas vel veritas occultata, quae, quavis fuisset tacita vel expressa, nos nihilominus saltem in forma communi literas dedissemus: delegatus, non sequens formam in literis ipsis appositam, secundum ordinem iuris in causa procedat”.

Reasumując, Hostiensis podał kilka przykładów świadczących o tym, w jaki sposób prawo kanoniczne stawało się wzorem do naśladowania w prawie świeckim. Miało to znaczenie, gdyż stanowić mogło argument wspierający koncepcję analogicznej odwrotnej relacji między prawami.

W drugiej części glosy do słowa *imitari*, kardynał Ostii przedstawił sposób postępowania w prawie cywilnym w przypadku braku odpowiednich do zastosowania przepisów⁸⁰. Najpierw odesłał do dwóch konstytucji cesarskich związanych ze sporządzeniem *Kodeksu*, choć trudno wskazać dokładnie, jakie fragmenty tych ustaw miał na myśli. Pierwszy tekst omawiał sposób zebrania różnorodnych ustaw w jeden kodeks. Sposób ten pozwolił bowiem je skorygować, uporządkować i łącznie nadać im większe znaczenie⁸¹. Drugi tekst źródłowy dotyczył postępowania wobec reskryptów, które były sprzeczne z ustawami zawartymi w *Kodeksie*. W tej hipotezie Justynian polecił trzymać się tych reskryptów, które nie sprzeciwiały się jego konstytucjom⁸².

⁸⁰ HOSTIENSIS, *Lectura...*, dz. cyt., ad X 5.32.1, v. *imitari*, fol. 317r: „Et ubicumque deficit ius civile (...) cum et tunc secundum ipsum etiam ius civile sit ad consimilia vel consuetudinem recurrentum (...)”.

⁸¹ C., *De novo codice componendo*, § 2: „(...) praeterquam si iuris alia divisione adiuventur, illis etiam, quae in desuetudinem abierunt, certas et brevi sermone conscriptas ex isdem tribus codicibus, novellis etiam constitutionibus leges componere et congruis subdere titulis, adicientes quidem et detrahentes, immo et mutantes verba earum, ubi hoc rei commoditas exigebat, colligentes vero in unam sanctionem, quae in variis constitutionibus dispersa sunt, et sensum earum clariorem efficientes, ita tamen, ut ordo temporum earundem constitutionum non solum ex adiectis diebus et consulibus, sed etiam ex ipsa compositione earum clarescat, primis quidem in primo loco, posterioribus vero in secundo ponendis et, si quae earum sine die et consule in veteribus codicibus vel in his, in quibus novellae constitutiones receptae sunt, inveniuntur, ita his ponendis nullaque dubietate super generali earum robore ex hoc orienda, sicut et illas vim generalis constitutionis obtinere palam est, quae ad certas personas rescriptae vel per pragmaticam ab initio datae eidem novo codici propter utilitatem sanctionis inditae fuerint”.

⁸² C., *De Iustiniano codice confirmando*, 1,4: „(...) sin vero pro certis capitulis factae sunt, tunc tenere, cum nulli nostri codicis adversantur constitutioni, praecipii-

Następnie Hostiensis przytoczył cztery fragmenty z *Digestów* by pokazać, w jaki sposób prawo rzymskie uzupełniało luki występujące w prawie; wszystkie teksty zaczerpnął z *D. 1.3 – De legibus senatusque consultis et longa consuetudine*. W pierwszym z nich prawnik Julian roztropnie zauważył, że było niemożliwością by objąć ustawami bądź uchwałami senatu wszystkie przypadki, więc tam, gdzie było to możliwe, należało opierać się na istniejących już przepisach i stosować je w przypadkach podobnych⁸³. W kolejnym fragmencie Ulpian, cytując Pediusa, zwrócił uwagę, że sprawy dotyczące tego samego interesu mogły być rozstrzygane przy pomocy wykładni jurystów albo wyroków⁸⁴. Trzeci fragment traktował o przypadkach, w których z powodu braku prawa pisanego Julian podał jako źródło rozstrzygnięć zwyczaj i obyczaj⁸⁵. Wydaje się jednak, że jeszcze lepiej walor zwyczaju w prawie rzymskim ujął Paulus w ostatnim przytoczonym fragmencie, w którym sformułował on zasadę, w myśl której zwyczaj jest najlepszym interpretatorem ustaw. W jego przekonaniu, to nim należało się posiłkować, gdy pojawił się problem w interpretacji tekstu prawnego nierozwiązywalny za pomocą wytycznych zawartych w obowiązującym ustawodawstwie spisanim⁸⁶.

mus. sed et si qua regesta in tui culminis iudicio vel in aliis iudiciis civilibus vel militaribus vel quibuscumque titulis ad publicum pertinentibus posita sunt, ea etiam, prout communis rei commoditas exigit, firma esse censemus”.

⁸³ *D. 1.3.12*: „Non possunt omnes singillatim aut legibus aut senatus consultis comprehendi: sed cum in aliqua causa sententia eorum manifesta est, is qui iurisdictioni praeest ad similia procedere atque ita ius dicere debet”.

⁸⁴ *D. 1.3.13*: „Nam, ut ait Pedius, quotiens lege aliquid unum vel alterum introductum est, bona occasio est cetera, quae tendunt ad eandem utilitatem, vel interpretatione vel certe iurisdictione suppleri”.

⁸⁵ *D. 1.3.32pr*: „De quibus causis scriptis legibus non utimur, id custodiri oportet, quod moribus et consuetudine inductum est: et si qua in re hoc deficeret, tunc quod proximum et consequens ei est: si nec id quidem appareat, tunc ius, quo urbs Roma utitur, servari oportet”.

⁸⁶ *D. 1.3.37*: „Si de interpretatione legis quaeratur, in primis inspiciendum est, quo iure civitas retro in eiusmodi casibus usa fuisset: optima enim est legum interpretatio consuetudo”.

Kończąc zaś ten wątek Hostiensis uznał, że skoro prawo kanoniczne ma większą moc obowiązującą od zwyczaju, dlatego lepiej podążać za nim w sytuacjach, kiedy brakuje regulacji w prawie świeckim⁸⁷. Na poparcie tej tezy autor przywołał dwa kanony *Dekretu*. W pierwszym z nich w podniosłym tonie nakazywano posłuszeństwo Kościołowi Rzymskiemu⁸⁸, drugi natomiast wskazywał, że nie ma takiego prawa, które mogłoby naruszyć starożytne i uświęcone zwyczaje kościelne⁸⁹. Dalej Hostiensis wskazał na użyteczność w tym kontekście następnych *distinctiones Dekretu* kończąc na *distinctio XXIII*⁹⁰. Wydaje się, że odwołanie do tak obszernego materiału, który dotyczył głównie – choć nie tylko – źródeł prawa kanonicznego, ograniczyło praktyczne znaczenie tej uwagi autora.

W głosie tej autor *Summa aurea* zebrał zarówno przypadki, w których prawo świeckie już wzorowało się na postanowieniach kanonów, jak i te, które wskazywały na możliwość wykorzystania prawa

⁸⁷ HOSTIENSIS, *Lectura...*, dz. cyt., ad X 5.32.1, v. *imitari*, fol. 317r: „Nam et auctorisabilis est ius canonicum quam consuetudo (...)”.

⁸⁸ D.11, c.11: „Quis nesciat aut non aduertat, id quod a principe apostolorum Petro Romanae ecclesiae traditum est, ac nunc usque custoditur, ab omnibus debere seruari? nec superduci aut introduci aliquid, quod auctoritatem debeat uel aliunde accipere exemplum? presertim cum sit manifestum, in omnem Italiam, Gallias, Hispanias, Africam atque Siciliam insulasque interiacentes nullum instituisse ecclesias, nisi eos, quos uenerabilis apostolus Petrus aut successores eius constituerunt sacerdotes; legant autem, si in istis prouinciis alius apostolus inuenitur, aut legitur docuisse (...)”.

⁸⁹ D.11, c.5, rubryka: „Inuiolabilis est consuetudo, que nec humanis legibus nec sacris canonibus obuiare monstratur”. D.11, c.5: „Ecclesiasticarum institutionum quasdam scripturis, quasdam uero apostolica traditione per successores in ministerio confirmatas accipimus; quasdam uero consuetudine roborata approbavit usus, quibus par ritus et idem utriusque pietatis debetur affectus; unde quis uel aliquantulum sacrarum expertus scripturarum hesitauerit? Si enim attenderimus consuetudines ecclesiae non per scripturas a Patribus traditas nichil estimare, quantum religio detrimenti sit latura, intentium despicientibus liquido constabit (...)”.

⁹⁰ HOSTIENSIS, *Lectura...*, dz. cyt., ad X 5.32.1, v. *imitari*, fol. 317r: „et per totum et sequentibus distinctionibus omnibus usque ad vicesimam tertiam”.

kanonicznego w celu rozstrzygnięcia spraw, gdy w prawie rzymskim brakowało odpowiedniej normy. Przy tym warto zauważyć, że jego interpretacja słowa *imitari* rozważanego w kontekście zasady podanej przez Lucjusza III, była bardzo szeroka. Stąd też wydaje się, że stała się ona dobrą bazą do jeszcze szerszego korzystania z kanonów w prawie świeckim na zasadzie analogii.

Trzecia glosa była komentarzem do słowa *principum*. Wystąpiły w niej tylko dwa odesłania. W pierwszym Hostiensis wskazał na c. *Super specula* – fragment słynnej bulli Honoriusza III z 1219 r., dotyczącej różnych spraw związanych ze studium teologii i prawa rzymskiego⁹¹. Do *Dekretatów* trafiła ona w trzech częściach⁹², tutaj natomiast przywołano jej zakończenie⁹³. Według papieża, Kościół nie odrzucał użyteczności ustaw świeckich, które opierały się na zasadach słuszności i sprawiedliwości⁹⁴. Po tym wprowadzeniu o cha-

⁹¹ O bulli *Super specula* zob. np. G. DIGARD, *La papauté et l'étude du droit romain au XIIIe siècle, à propos de la fausse bulle d'Innocent IV Dolentes*, Bibliothèque de l'école des chartes 51/1(1890), s. 381–419; S. KUTTNER, *Papst Honorius III. und das Studium Zivilrechts*, w: *Festschrift für Martin Wolff. Beiträge zum Zivilrecht und internationalen Privatrecht*, red. E. von Coemmerer, Tübingen 1952, s. 79–101; J. KRZYŻEWSKI, *L'Église et le droit romain au XIIIe siècle, à propos de l'interprétation de la bulle Super speculam*, *Revue d'histoire des facultés de droit, de la culture juridique, du monde des juristes et du livre juridique* 28(2008), s. 227–262; A. DĘBIŃSKI, *Papiestwo a nauka prawa rzymskiego w XII–XIII wieku*, w: *Współczesna romanistyka prawnicza w Polsce*, red. A. Dębiński, M. Wójcik, Lublin 2004, s. 52–63.

⁹² X 5.5.5; 3.50.10; 5.33.28.

⁹³ X 5.33.28: „Super specula (...). Sane, licet sancta ecclesia legum saecularium non respuat famulatum, quae aequitatis et iustitiae vestigia imitantur: quia tamen in Francia et nonnullis provinciis laici Romanorum imperatorum legibus non utuntur, et occurrunt raro ecclesiasticae causae tales, quae non possint statutis canonicis expediri, ut plenius sacrae paginae insistatur. Firmiter interdicimus et districtus inhibemus, ne Parisius, vel in civitatibus seu aliis locis vicinis quisquam docere vel audire ius civile praesumat. Et qui contra fecerit, non solum a causarum patrociniiis interim excludatur, verum etiam per episcopum loci excommunicationis vinculo innotetur”.

⁹⁴ H. INSADOWSKI, art. cyt., s. 116.

rakterze generalnym papież uzasadnił wprowadzony bullą zakaz studium prawa cywilnego w Paryżu i w jego okolicach. Głównym jego argumentem była konstatacja, że m.in. we Francji osoby świeckie nie posługiwały się ustawami cesarskimi; ponadto w praktyce rzadko pojawiały się sprawy, które nie mogły być rozstrzygane za pomocą kanonów. W związku z tym, że obostrzenie to papież obwarował sankcją, w swoim dokumencie z jednej strony zamieścił on *ratio*, która skłoniła go do podjęcia takiej decyzji, z drugiej zaś przekazał zachętę do przestrzegania nowego prawa.

Drugie odesłanie Hostiensisa było związane z kanonem dotyczącym utraty przez duchownego przywileju w przypadku braku opamiętania z jego strony po trzykrotnym upomnieniu. Klemens III w swojej ustawie stwierdził, że w tym wypadku istotnym źródłem regulacji mogła być ustawa świeckiego władcy⁹⁵. Odwołując się do analogii miał on na myśli akt prawny traktujący o postępowaniu wobec żony zdradzającej męża. Uważał on, że mogłaby ona mieć również zastosowanie w odniesieniu do zakonnika nieżyjącego według złożonych ślubów. Oba teksty odnosiły się do sytuacji szczególnych, które ze względu na brak kościelnych regulacji pozwalających na ich rozstrzygnięcie domagały się aplikacji ustaleń funkcjonujących w prawie rzymskim. Trudno ocenić, jaki był faktyczny wpływ tych ustaw na rzeczywistość w późniejszym czasie, ale niewątpliwie stanowiły one jednoznaczny przykład rzeczywistych możliwości zastosowania prawa rzymskiego w prawie kościelnym.

⁹⁵ X 5.39.25: „(...) Ad haec tibi breviter respondemus, quod, quum frustra ecclesiae imploret auxilium, qui committit in ipsam, et lex saecularium principum huic responso satis efficax afferat argumentum, qua manifeste cautum habetur, matronam, cuius pudicitia attentata fuerit, non posse iniuriarum agere, si in veste meretricali fuerit deprehensa, huiusmodi clerici, si a praelatis suis tertio commoniti, et militaria noluerint arma deponere, de privilegio clericorum subsidium aliquod habere non debent”.

Ostatnią i najbardziej rozbudowaną głosem poświęcił Hostiensis wyjaśnieniu słowa *adiuantur*. Najpierw podał, że można uznać, iż to wspieranie prawem świeckim dokonywało się tak, jakby ustawy usługiwały świętym kanonom, czego dowodzić miały według autora dwa kanony⁹⁶. Po pierwsze, na takie ujęcie sprawy wskazywał ponownie c. *Super specula (in principio)*⁹⁷, w którym napisano, że Kościół uznał użyteczność świeckich ustaw. W drugim tekście dopuszczono sądzenie na forum kościelnym osoby świeckiej, jeżeli jej czyn był wymierzony przeciw Kościołowi, co było wyjątkiem od *privilegium fori*. Na początku kanonu stwierdzono, że nie było w tym przypadku celem Kościoła naruszanie świeckich przywilejów, ale jedynie utrzymanie władzy kościelnej. Ważniejsza była jednak myśl płynąca z zakończenia kanonu, wedle której karanie świeckich przez Kościół w tym przypadku nie było działaniem wymierzonym przeciw prawu, ale raczej prawem wspierającym, choć przecież naruszało to ustalone granice jurysdykcji⁹⁸.

Kontynuację tej myśli przekazano w następnym fragmencie *Lectura*. Autor jeszcze wyraźniej określił w nim stosunek między prawem kanonicznym a prawem świeckim. W jego ujęciu poprzez wprowadzenie twierdzenia *ideo et ad leges recurrimus tamquam ad ancillas nostras in materiis civilibus* w kościelnej działalności sądowniczej ustawy świeckie powinny pełnić rolę służebną. Posiłkować się nimi powinien sędzia w sytuacji, gdy wystąpiłby brak ustawy kościelnej lub też nie można byłoby odnieść konkretnego stanu faktycznego do

⁹⁶ HOSTIENSIS, *Lectura...*, dz. cyt., ad X 5.32.1, v. *adiuantur*, fol. 317r: „Quasi sacris canonibus servientes (...)”.

⁹⁷ Odesłanie jest dosyć niejasne, bowiem po wskazaniu kanonu Hostiensis napisał „*in principio fine*”. Analogiczne odesłanie następuje dalej w tekście, więc być może była to omyłka drukarska i należy je interpretować tak samo jak pierwsze, a zatem w X 5.33.28 chodziło o początek kanonu, a w X 5.33.2 o jego koniec.

⁹⁸ X 5.33.2: „Sicut in iudiciis laicorum privilegia turbare nolumus, ita eis praeiudicantibus nobis moderata volumus auctoritate resistere. Violentos itaque laicos coercere non contra legem est agere, sed legi facere subsidium”.

prawa Bożego⁹⁹. Na poparcie tej tezy Hostiensis przywołał cztery teksty. Dwa pierwsze zostały zaczerpnięte z wcześniejszej doktryny (*per totum* C.33, q.2, c.3 i początek D. 10: kanony 1 i 2). Ostatni z nich dotyczył zakazu przyjmowania przez cesarza czegokolwiek sprzecznego z Bożym nakazem albo przeszkadzającego regułom ewangelicznym, prorockim lub apostołskim¹⁰⁰. Dwa kolejne to znów początek c. *Super specula* oraz zakończenie c. *Sicut in iudiciis*, podobnie jak powyżej. Wykorzystując teksty, którymi posiłkowali się jego poprzednicy w komentarzach do tego kanonu, Hostiensis podjął refleksję nad kwestią relacji między obojgiem systemów, ujął ją jednak odmiennie aniżeli wcześniejsi kanoniści. Wypracowana przez niego metafora roli służebnej jednego systemu prawa na rzecz drugiego w konsekwencji doprowadziła go do konstatacji o hierarchii porządków prawnych. Według G. Le Brasa, takie postrzeganie zależności między obojgiem praw było przejawem typowego dla Hostiensisa myślenia ikonograficznego¹⁰¹. Oceniając walor tego ujęcia w aspekcie ewolucji myśli warto zauważyć, iż we wcześniejszych komentarzach dekretalistów nie była ona eksponowana tak wyraźnie.

W kolejnym zdaniu Hostiensis skonstatował, że skoro tak właśnie kształtowała się ta relacja, to należało określić, w jakich sytuacjach można było posiłkować się rozwiązaniami prawa świeckiego¹⁰². Jest rzeczą znamioną, że dwa z trzech tekstów przywołanych po tym stwierdzeniu pochodziły z tytułu *De iudaeis, sarracenis et eorum*

⁹⁹ HOSTIENSIS, *Lectura...*, dz. cyt., ad X 5.32.1, v. *adiuvantur*, fol. 317r: „Ideo et ad leges recurrimus tamquam ad ancillas nostras in materiis civilibus et ex eis sumendo argumenta ubi ius non habemus expressum canonicum vel divinum (...)”.

¹⁰⁰ D.10, c.2: „Non licet imperatori, uel cuiquam pietatem custodienti aliquid contra diuina mandata presumere, nec quicquam, quod euangelicis, propheticis aut apostolicis regulis obuiet, agere”.

¹⁰¹ G. LE BRAS, art. cyt., s. 197.

¹⁰² HOSTIENSIS, *Lectura...*, dz. cyt., ad X 5.32.1, v. *adiuvantur*, fol. 317r: „Sic et administros ipsarum recurrimus imperando et coercendo quando ipsorum auxilio indigemus (...)”.

*servis*¹⁰³. Pierwszy został zaczerpnięty z dekretu Innocentego III. Papież określił w nim sposób postępowania wobec Żyda, który uderzył duchownego¹⁰⁴. Postępowanie w tym przypadku winno przebiegać według następujących reguł. Mianowicie jeśli podlegał on jurysdykcji biskupa, wówczas papież nakazał ukarać go karą pieniężną lub inną karą doczesną, a także nakazał dochodzić jego własności, aby tym sposobem zadośćuczynił on Kościołowi; jeśli natomiast biskup nie miał nad nim takiej władzy, wtedy mógł się posłużyć kościelną cenzurą polegającą na zakazie handlu chrześcijan z tym Żydem, do czasu aż nie zadośćuczyni on za wyrządzone zło. Pomimo różnych trybów postępowania zostałyby więc osiągnięty podobny skutek. Wydaje się, że Hostiensis przywołując ten tekst źródłowy tym samym chciał uwidatnić to, że chociaż w pewnych sytuacjach kanony miały władzę nad prawem świeckim i korzystały z jego pomocy, to jednak czyniły to według własnych reguł, to znaczy – zgodnie z duchem kanonicznego porządku prawnego. Chrześcijanie handlowali przecież z Żydami, ale mogli tego zaniechać na przykład wtedy, gdy została wyrządzona krzywda duchownemu.

Drugi tekst został zaczerpnięty z dokumentów Soboru Laterańskiego III, obradującego pod przewodnictwem papieża Aleksandra III. Dotyczył on dopuszczalności pełnienia przez chrześcijan służby u Żydów i saracenów, a także postępowania władców świeckich wobec

¹⁰³ Pierwszy tekst został opisany w sposób niejednoznaczny: „*supra titulo infra c. finalis in fine*”. Wydaje się, że autor mógł mieć na myśli X 5.33.33, ale trudno wyjaśnić jego użyteczność w tym kontekście.

¹⁰⁴ X 5.6.14: „Postulasti, qualiter contra Iudaeum procedere debeas, qui manus iniecit in quendam clericum violentas. Ad quod breviter respondemus, quod, si dicitus Iudaeus tuae iurisdictionis existit, ipsum poena pecuniaria punias, vel alia, secundum quod convenit, temporalis, faciens laeso satisfactionem congruam exhiberi; alioquin eius dominum moneas et inducas, ut passo iniuriam et ecclesiae ab eo satisfieri faciat competenter. Quod si dominus eius neglexerit adimplere, tu Christianis omnibus per censuram ecclesiasticam interdicis, ne cum ipso Iudaeo, antequam satisfaciatur, praesumant commercia exercere”.

Żydów ochrzczonych¹⁰⁵. Według tego kanonu pod karą ekskomunikacji nie można było dopuścić, by Żydzi lub saraceni w jakimkolwiek celu wykorzystywali do służby służących chrześcijańskich. W przypadku natomiast Żydów nawróconych Kościół zakazał panom świeckim pozbawiania ich majątku, ponieważ uważano, że powinni oni mieć raczej lepsze warunki materialne życia po konwersji aniżeli mieli wcześniej. Dla Hostiensisa tego typu rozwiązanie – jako argument *a contrario* – po raz kolejny potwierdzało zasadę o wyższości prawa kanonicznego nad świeckim, było przykładem władzy pierwszego nad drugim. Zatem skoro prawo świeckie miało pełnić rolę służebną względem prawa kanonicznego, to niedopuszczalne byłoby zaistnienie sytuacji odwrotnej¹⁰⁶.

Następnie kardynał Ostii rozwinął problem prawnych konsekwencji wynikających z przyjętej uprzednio zależności pomiędzy oboma systemami prawnymi. Podkreślił on, że wpływ ustaw prawa rzymskiego na kanony był ograniczony. Te pierwsze nie miały charakteru nadrzędnego; nie mogły bowiem rozstrzygać spraw kościelnych, *a priori* traktując je jako podrzędne. Ustawy świeckie miały charakter podrzędny względem kanonów, więc w rozwiązaniach systemowych powinny one pełnić rolę służebną względem ustawodawstwa kościelnego¹⁰⁷. Na marginesie warto dodać, iż w spuściznie Hostiensisa za-

¹⁰⁵ X 5.6.5: „Iudaei sive Sarraceni neque sub alendorum puerorum suorum obtentu, nec pro servitio vel alia qualibet causa Christiana mancipia in domibus suis permittantur habere. Excommunicantur autem qui cum eis praesumpserint habitare. Si qui praeterea Deo inspirante ad fidem se converterint Christianam, a possessionibus suis nullatenus excludantur, quum melioris conditionis ad fidem conversos esse oporteat, quam, antequam fidem susceperint, habebantur. Si autem secus fuerit factum, principibus seu potestatibus eorundem locorum iniungimus sub poena excommunicationis, ut portionem hereditatis suae et bonorum suorum ex integro eis faciant exhiberi”.

¹⁰⁶ Zob. G. LE BRAS, art. cyt., s. 199–200.

¹⁰⁷ HOSTIENSIS, *Lectura...*, dz. cyt., ad X 5.32.1, v. *adiuvantur*, fol. 317r: „Non sic econverso quia nec leges possunt preiudicare canonibus tamquam inferiores (...)

sada, w myśl której ustawy świeckie nie mogły szkodzić kanonom¹⁰⁸, znalazła potwierdzenie w następujących tekstach, wykorzystywanych już przez jego poprzedników: D.10, c.1; C.32, q.4, c.4; C.33, q.2, c.6. Do tego Hostiensis dodał jeszcze jedno źródło, które kategorycznie nakazywało przestrzeganie postanowień kanonów. W myśl tej normy, to według kanonów należało postępować w sprawach kościelnych, a ich władza na forum kościelnym nie mogła być podważana¹⁰⁹.

Wykluczenie możliwości ograniczania kanonów przez ustawy zostało zaś oparte na dwóch argumentach źródłowych: pierwszy z nich został już przywołany na początku glosy Hostiensisa do c. *Intelleximus* (X 2.1.8); drugi natomiast zgodnie z rubryką zakazywał wnoszenia spraw przeciw duchownym na forum świeckim (X 2.1.17). Przy czym wypada zauważyć, że u wcześniejszych dekretalistów tego typu argumentacja była po prostu przeciwstawiana kanonom, które dopuszczały stosowanie prawa rzymskiego w Kościele. Wydaje się, że w *Lectura* kwestia ta została lepiej usystematyzowana, bowiem Hostiensis nie ograniczył się wyłącznie do odesłania do kanonów przeciwnych zaproponowanej tezie, ale zaprezentował spójny wywód na temat zależności między kanonami a ustawami. Teksty poprzedników oraz dodane przez kardynała Ostii kanony były dlań wystarczającą bazą do sformułowania i wyeksponowania zasady dotyczącej służebnego charakteru rozwiązań systemowych jednego porządku prawnego względem drugiego, a także do wypracowania reguł uniemożliwiających naruszanie dyspozycji kanonów przez ustawy.

Kolejnym wątkiem podniesionym przez Hostiensisa, nadal w ramach tej samej glosy, była kwestia zależności spraw doczesnych od

nec ministri ipsarum tamquam inferiores possunt vel debent ministros canonum coercere (...)

¹⁰⁸ Zdaje się, że pogląd przeciwny prezentował m.in. Guido de Baysio; zob. C. MUNIER, art. cyt., s. 953–954.

¹⁰⁹ X 1.2.1: „Canonum statuta custodiantur ab omnibus, et nemo in actionibus vel iudiciis ecclesiasticis suo sensu, sed eorum auctoritate ducatur”.

duchowych¹¹⁰. Ta zasada została wyrażona m.in. w dekretale Innocentego III adresowanym do cesarza. W tym przypadku Hostiensis przywołał dwa fragmenty tego listu, które ukazywały papieską wizję podległości cesarza względem władzy kościelnej. Papież przyznał, że cesarz ma wprawdzie *jakby pierwszeństwo* w sprawach doczesnych, ale ze względu na to, że sprawy duchowe górują nad doczesnymi, a w sprawach duchowych to papież stoi ponad świeckim władcą, dlatego też pierwszeństwo cesarza opatrzył wymownym dodatkiem *tamquam*¹¹¹. Rozwijając ten wątek papież, opierając się na cytatach z Pisma Świętego, metaforycznie zilustrował podległość tego, co doczesne temu, co duchowe. W tym celu wykorzystał opis stworzenia dwóch światel dla oświetlania ziemi zawarty w Księdze Rodzaju. Przyrównał on światło większe, rządzące dniem, do władzy duchowej, a światło mniejsze, kierujące nocą – do władzy cielesnej. Tym sposobem biskup Rzymu uwydatnił zasadę wyższości spraw duchowych nad cielesnymi¹¹².

W ostatnich uwagach glosy do *adiuvantur* Hostiensis podsumował swoje rozważania stwierdzając, że Kościół korzysta z niektórych ustaw, ponieważ zostały przezeń zaaprobowane, zaś inne ustawy

¹¹⁰ HOSTIENSIS, *Lectura...*, dz. cyt., ad X 5.32.1, v. *adiuvantur*, fol. 317r.

¹¹¹ X 1.33.6: „Quod autem sequitur, «regi tamquam praecellenti,» non negamus, quin praecellat imperator in temporalibus illos duntaxat, qui ab eo suscipiunt temporalia. Sed Pontifex in spiritualibus antecellit, quae tanto sunt temporalibus digniora, quanto anima praefertur corpori, licet non simpliciter dictum fuerit: «subditi estote,» sed additum fuerit: «propter Deum,» nec pure sit subscriptum: «regi praecellenti,» sed interpositum forsitan fuit non sine causa, «tamquam»”.

¹¹² X 1.33.6: „Praeterea nosse debueras, quod fecit Deus duo magna luminaria in firmamento coeli; luminare maius, ut praeeset diei, et luminare minus, ut praeeset nocti; utrumque magnum, sed alterum maius. Ad firmamentum igitur coeli, hoc est universalis ecclesiae, fecit Deus duo magna luminaria, id est, duas instituit dignitates, quae sunt pontificalis auctoritas, et regalis potestas. Sed illa, quae praeeset diebus, id est spiritualibus, maior est; quae vero carnalibus, minor, ut, quanta est inter solem et lunam, tanta inter pontifices et reges differentia cognoscatur”.

świeckie nie wiążą wiernych¹¹³. Na potwierdzenie tej tezy odwołał się do D.96, c.1, czyli do rozbudowanego i istotnego kanonu, który otwierał *distinctio* poświęconą stosunkowi Kościoła wobec ustaw świeckich, które dotyczyły spraw kościelnych. Kanon dokumentował dyskusję biskupów podczas synodu zwołanego do Rzymu przez papieża Symmachusa. Rozważana kwestia dotyczyła możliwości władczej ingerencji świeckich w sprawy kościelne i doprowadziła biskupów do jednoznacznego uznania, że świeccy w żadnym wypadku nie mają władzy, by rozstrzygać o kościelnych uprawnieniach, bowiem piecza nad nimi została powierzona wyłącznie kapłanom¹¹⁴.

¹¹³ HOSTIENSIS, *Lectura...*, dz. cyt., ad X 5.32.1, v. *adiwantur*, fol. 317r: „Ideo etiam legibus utemur imperialibus quia sunt per ecclesias approbate in talibus. Alias autem leges vel statuta laicorum ecclesias vel personas ecclesiasticas non astringunt”.

¹¹⁴ D.96, c.1: „Licet secundum prosecutionem uenerabilium fratrum nostrorum Laurentii, Petri, Eulalii, Cresconii, Maximi, uel Stephani, nec apud nos incertum habetur, hanc ipsam scripturam nullius esse momenti, uerumtamen etiamsi aliqua possit ratione subsistere, modis omnibus in sinodali conuentu prouida beatitudinis uestrae sententia eneruari conueniebat et in irritum deduci, ne in exemplo remaneret presumendi quibuslibet laicis, quamuis religiosis, uel potentibus, in quacumque ciuitate quolibet modo aliquid decernere de ecclesiasticis facultatibus, quarum solis sacerdotibus disponendi indiscusse a Deo cura commissa docetur”.

Warto w tym miejscu sięgnąć do nieco późniejszego obszernego komentarza do *Dekretu* autorstwa Guido de Baysio, ukończonego w 1300 r. Otóż Archidiacon w swoich rozważaniach na marginesie D.96, c.1 odwołał się do c. *Intelleximus*, podkreślając za Hostiensisem, że ustawy świeckie tylko o tyle mają moc w sprawach kościelnych, o ile zostały zatwierdzone przez władzę kościelną, jak na przykład miało to miejsce w c. *Intelleximus*. GUIDO DE BAYSIO, *Rosarium Decretorum*, Venetiis 1481, ad D.96, c.1: „Dicas quod omnes leges que canonibus non obuiant intelliguntur esse confirmate et a papa corroborate. (...) Leges ergo late super rebus vel personis ecclesiasticis valent et habent vigorem in causis ecclesiasticis, non quia sint late a principe, sed quia sunt a papa confirmate et corroborate, secundum *H*. Ed ad hoc nota extra de noui operis nuntiatione c. 1 in fine (...)”. Zob. C. MUNIER, art. cyt., s. 953–954.

Ten jeden przykład potwierdza wyrażoną hipotezę (WYŻEJ, 2.2), że dekretal ten pojawiał się także jako odesłanie i przykład w tekstach kanonistów, które nie były komentarzami do dekretalów.

Pomimo tego, że kanon ten rozstrzygał kwestię w sposób oczywisty, Hostiensis przywołał aż pięć dodatkowych tekstów, które dotyczyły zagadnienia ustawodawstwa świeckiego w sprawach kościelnych. W pierwszym Innocenty III postanowił, że to, co się tyczyło personalnych kościelnych rozstrzygnięć, generalnie rzecz biorąc nie wymagało zatwierdzenia, o ile nie szkodziło Kościołowi¹¹⁵. Drugie źródło autorstwa tego samego papieża to bardzo obszerny treściowo kanon. Według rubryki stanowił on, że generalne postanowienia władców świeckich dotyczące Kościoła, osób kościelnych lub dóbr kościelnych nie mogły być stosowane w rozstrzygnięciach ani w sposób generalny, ani w sposób specjalny, nawet gdyby służyły dobru Kościoła i działały na jego korzyść¹¹⁶. Intencją papieża było ograniczenie praktyki stosowania postanowień świeckich na forum kościelnym: uznano ich moc prawną tylko wtedy, gdy zyskały one aprobatę Kościoła, a więc jednoznacznie stwierdzono podległość postanowień władzy świeckiej ustawom kościelnym w tym, co dotyczyło spraw kościelnych¹¹⁷. Kolejny kanon papieża Innocentego III uchwalony przez Sobór IV Laterański występował przeciw uzurpacjom świeckich władców do rozsądzania spraw kościelnych. Sobór stanowił, że nie mieli oni w Kościele wła-

¹¹⁵ X 1.2.7: „Quae in ecclesiarum. Sane pervenit ad audientiam nostram, quod civis Tervisini. constituerunt, ut, si quis se ad inopiam vergere probabiliter allegaverit, alienandi feudum, quod ab ecclesia vel aliis tenet, liberam habeat facultatem. Volentes igitur ecclesiarum indemnitati consulere constitutionem huiusmodi et venditiones feudorum ecclesiasticorum, factas sine legitimo ecclesiasticarum personarum assensu, vires decernimus non habere”. Kanon ten został w *Liber Extra* znacząco skrócony.

¹¹⁶ X 1.2.10, rubryka: „Statutum generale laicorum ad ecclesias vel ecclesiasticas personas, vel earum bona in earum praeiudicium non extenditur; nec speciale, etiamsi earum commodum et favorem concernat. Hoc dicit quoad intellectum”.

¹¹⁷ X 1.2.10: „Nos attendentes, quod laicis, etiam religiosis, super ecclesiis et personis ecclesiasticis nulla sit attributa facultas, quos obsequendi manet necessitas, non auctoritas imperandi, a quibus, si quid motu proprio statutum fuerit, quod ecclesiarum etiam respiciat commodum et favorem, nullius firmitatis existit, nisi ab ecclesia fuerit approbatum (...)”. Por. A. DĘBIŃSKI, *Kościół...*, dz. cyt, s. 94.

dzy decydowania. Stwierdzono bowiem, że ich obowiązkiem nie było rozkazywanie, ale posłuszeństwo¹¹⁸. Na Soborze tym podano: *Wobec takich przypadków, pragnąc zabezpieczyć nienaruszalność kościołów oraz zapobiec wyrządzaniu tak wielkich szkód, za zgodą świętego Soboru orzekamy, że nieważne są tego rodzaju ustawy i roszczenia wobec lenn czy innych dóbr kościelnych, wydane bez prawnej zgody osób kościelnych, a przeprowadzone jedynie tytułem ustawy wydanej przez władzę świecką. W rzeczywistości akty te można by nazwać nie ustawami, ale «rabunkiem» i «niszczeniem», a na dodatek uzurpacją prawa. Ośmielających się je wydawać należy karać kościelną cenzurą¹¹⁹.*

W przedostatnim, pochodzącym od Grzegorza IX kanonie sformułowano zasadę, w myśl której w przypadku żądania zwrotu nieślusznego świadczenia ciężar dowodzenia spoczywał na świadczącym¹²⁰. Wreszcie kanon ostatni był już wcześniej przywołany przez Hostiensisa i dotyczył legitymizacji dzieci nieślubnych przez władzę kościelną sprawującą władzę doczesną (X 4.17.13).

Podsumowując, autor głosy wykorzystał nowe prawo zawarte w *Dekretalach* do argumentacji na rzecz braku mocy wiążącej ustaw świeckich wobec Kościoła. W tej kwestii dla Hostiensisa użyteczne okazały się niedawne prawa, wydane w czasie sporu między papie-

¹¹⁸ X 3.13.12: „Quum laicis, quamvis religiosis, disponendi de rebus ecclesiae nulla sit attributa potestas, quos obsequendi manet necessitas, non auctoritas imperandi (...)”.

¹¹⁹ Tłumaczenie za *Dokumenty soborów powszechnych. Tekst grecki, łaciński, polski*, t. 2, red. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2007, s. 281–283. X 3.13.12: „ (...) Volentes igitur super his indemnitatibus consulere ecclesiarum ac tantis gravaminibus providere, constitutiones et venditiones huiusmodi feudorum seu aliorum bonorum ecclesiasticorum sine legitimo personarum ecclesiasticarum assensu praesumptas occasione constitutionis laicae potestatis, quum non constitutio, sed destitutio vel destructio dici possit, nec non usurpatio iurisdictionum, sacri approbatione concilii decernimus non tenere, praesumptoribus per censuram ecclesiasticam compellendis”.

¹²⁰ X 3.23.4: „Is, qui conqueritur, indebitam pecuniam se solvisse, probare tenetur, quod indebite sit soluta, nisi eius adversarius solutionem inficiens exinde convincatur. Tunc enim diffidenti onus incumbit probandi, quod debitum recepisset”.

stwem a cesarstwem, w którym roszczenia papieskie były bardzo daleko idące. Glosa do *adiuvantur* kończyła się właśnie na tym fragmencie; wieńczyła ona także drugi paragraf komentarza Hostiensisa do c. *Intelleximus*, zaś trzeci paragraf, jak już wspomniano, dotyczył tylko kwestii technicznych związanych ze stosowaniem *novi operis nuntiatio*.

3.2.3.2. Wnioski

Lectura Hostiensisa to przykład pogłębionej refleksji na temat relacji zachodzącej pomiędzy prawem kanonicznym a prawem rzymskim na marginesie interpretacji c. *Intelleximus*. W kilku kwestiach tekst Hostiensisa rozwinął wcześniej istniejącą jursprudencję. W tym kontekście warto zwrócić uwagę na dwie kluczowe zdobycze jego komentarza. Po pierwsze, kardynał znacząco rozszerzył podstawę źródłową użyteczną w analizie i interpretacji c. *Intelleximus*. Z jednej strony bowiem szeroko wykorzystał on teksty, z których korzystali jego poprzednicy, z drugiej strony odwołał się do wielu innych źródeł, w szczególności do kanonów *Liber Extra* autorstwa XIII-wiecznych papieży. Dzięki temu jego rozważania znalazły mocne oparcie w korpusie tekstów prawnych Kościoła. Po drugie, Hostiensis dokonał systematyzacji pewnych wątków, które pojawiały się już wcześniej w komentarzach, ale były ujmowane wąsko i w sposób mało uporządkowany.

Wyjaśnienie *non dedignantur imitari*, powtórzonego przez papieża za ustawą cesarską, zyskało w tekście Hostiensisa oparcie nie tylko w dawnym, ale także w nowym prawie. W swych rozważaniach autor *Lectura* posunął się jednak o krok dalej niż jego poprzednicy. Stał on bowiem na stanowisku, że prawo świeckie nie tylko mogło korzystać z kanonów i korzystało z nich, ale co więcej, było nawet zobligowane do posiłkowania się nimi w niektórych sprawach. Taka sytuacja mogła np. mieć miejsce w przypadku zagrożenia grzechem śmiertelnym. Na tym jednak kardynał Ostii nie poprzestał, ponieważ

bardzo umiejętnie pokazał, jak z prawa świeckiego wynikała ogólna moc wiążąca kanonów. Prezentując opinie prawników w kwestii uzupełniania luk w prawie rzymskim spostrzegł on, że w takiej sytuacji odwoływano się zwykle do zwyczaju. Z jego perspektywy było oczywiste, że kanony mają większą moc od zwyczaju, stąd też skłaniał się on ku tezie, iż w takiej sytuacji należało raczej stosować kanony aniżeli zwyczaj.

Hostiensis dokonał też rozwinięcia drugiego komponentu reguły papieża Lucjusza III w głosie do słowa *adiuvantur*. Ukazał bowiem, korzystając z materiału poprzedników i rozszerzając go o własne spostrzeżenia, różnorodne sytuacje i kazusy, w których prawo rzymskie było już stosowane w Kościele. Określił także jednoznacznie hierarchię między ustawami świeckimi a kanonami: to kanony w sprawach duchowych stoją ponad prawami świeckimi, podobnie jak władza duchowa przewyższa doczesną, a papież góruje nad cesarzem. Dlatego ustawodawcy kościelni mogli decydować o tym, czy i kiedy należy poosiłkować się ustawami świeckimi; nigdy natomiast nie byli nimi bezwzględnie związani. Ujęcie swoje Hostiensis wzbogacił metaforą służebnego charakteru ustaw cesarskich względem ustaw kościelnych.

W *Lectura Hostiensisa* znalazła się pogłębiona refleksja nad ówczesnym stanem doktrynalnym oraz propozycja uporządkowania tej złożonej materii prawnej. Proste sformułowania poprzedników zyskały w jego dziele bardziej dojrzałą formę i zostały oparte na szerszej bazie źródłowej. Poza tym w obszarze XIII-wiecznego sporu doktrynalnego o zakres władzy między papieństwem a cesarstwem pojawił się kolejny argument. Hostiensis bowiem, opowiadając się za wyższością władzy papieskiej, oparł m.in. swą argumentację na tekstach prawa rzymskiego, które przecież miało dostarczać argumentów na rzecz zwierzchnictwa cesarza. Wydaje się również, że w tym wypadku nie należy abstrahować od wątków politycznych w interpretacji tego kanonu, gdyż działalność kanonistów w tym czasie służyła papieżowi

m.in. dostarczaniem właśnie tego typu argumentów. Tym niemniej, metafora służebnego charakteru jednego prawa na rzecz drugiego w ramach namysłu nad c. *Intelleximus* po raz pierwszy pojawiła się właśnie w *Lectura Hostiensis*.

Warto na koniec dodać, że badacze do dziś spierają się o to, czy prawo rzymskie w XII w. pełniło rolę służebną względem prawa kanonicznego. A. Winroth uważał, że tak było, ponieważ większość studentów w owym czasie potrzebowała tylko niewielkiej znajomości prawa rzymskiego¹²¹. Polemizował z nim A. Gouron utrzymując, że oba porządki prawne wzajemnie korzystały jeden z drugiego, żaden nie był drugiemu poddany¹²². Wydaje się, że sprowadzenie jednego z praw do roli służebnej względem drugiego miało charakter bardziej retoryczny i polityczny niż ściśle doktrynalny.

3.2.4. Bernardus de Montemirato. *Lectura*

3.2.4.1. Egzegeza tekstu

Metoda pisania *Lectura*, powstałej ok. 1259–1266 r., autorstwa Bernarda z Montemirato, zwanego Abbas Antiquus¹²³, polegała na prezentacji przypadku oraz kilku glos do wybranych słów dekretu. Jego kasus miał jednak formę odmienną od wyżej omówionego *Casus longi*, ponieważ bardziej syntetycznie ujmował treści zawarte w całym tytule *De novi operis nunciacione*; nie należy natomiast traktować go jako szczegółowego omówienia stanu faktycznego c. *Intelleximus*. Komentując ten tytuł *Dekretów* Bernard z Montemirato napisał, że w dwóch pierwszych kanonach została poruszona kwestia dopuszczalności zburzenia kościoła bądź kaplicy, które zostały wybudowane po

¹²¹ A. WINROTH, art. cyt., s. 41–62.

¹²² A. GOURON, *Le droit...*, art. cyt., s. 242.

¹²³ O Bernardzie z Montemirato zob. np. F. LIOTTA, *Bernardo da Montmirat*, w: *Dizionario Biografico degli Italiani*, red. A.M. Ghisalberti, t. 9, Roma 1967, s. 274–275.

wniesieniu sprzeciwu wobec nowej budowli oraz zostało postanowione, że to budujący będzie ponosił koszty tych działań. W pozostałych dwóch kanonach podjęto kwestię wpływu zabezpieczenia złożonego przez budującego na karę związaną z naruszeniem zakazu. Kończąc swoje rozważania wstępne, dekretalista podał, że dalej w swoich glosach zajmie się innymi kwestiami¹²⁴.

Bernard opatrzył glosą trzy zwroty z dekretu papieża Lucjusza III. W pierwszych dwóch wyjaśnił sformułowanie *sive iure sive iniuria*. Utrzymawał on, iż w tym przypadku chodziło w przekonaniu budującego o przeprowadzenie zgodnej z prawem budowy¹²⁵.

Komentarz główny Abbas Antiquus zawarł w glosie do słowa *legalibus*. Na początku odesłał on do *Digestów* oraz do glosy do słowa *adiuvantur* w *Glossa ordinaria* Bernarda z Parmy (*D. eodem l. 1. ad gl. et ita adde in fine*). Znał więc dobrze ogólny kontekst odczytywania tego kanonu w jurysprudencji i implikacje stosowania rzymskiej instytucji na forum kościelnym, ale dalej rozpoczął komentowanie kanonu, które było zgoła odmienne od komentarzy wcześniejszych kanonistów. W swoich rozważaniach podjął on dwa istotne z punktu widzenia niniejszej analizy wątki, jakimi były: problem stosowania prawa rzymskiego w prawie kościelnym oraz problem stosowania ustawodawstwa kościelnego w prawie świeckim. Swą analizę rozpoczął od ustalenia kryteriów, które pozwalały określić, w jakim zakresie

¹²⁴ BERNARDUS DE MONTEMIRATO, *Lectura decretalium Gregorii IX*, w: In libros decretalium aurei commentarii, t. 1, apud Iuntas, Venetiis 1588, ad X 5.32.1, fol. 143r-143v: „In hoc capitulo, et in sequenti habes, quod ecclesia vel monasterium post nuntiationem novi operis constructa debent propriis aedificantis sumptibus demoliri. Ultima vero duae decretalis declarant alium articulum, scilicet an per cautionem oblatam de opera demoliendo, si non iure aedificet, remittitur hic poena, quia habes ibi, quod non: immo tenetur expectare per tres menses, non obstante cautione quam offert, super quo est dubitatio apud legistas. In his duobus consistit huius tituli virtus. Unde explanentur alia”.

¹²⁵ BERNARDUS DE MONTEMIRATO, dz. cyt., ad X 5.32.1, v. *sive iure*, fol. 143v: „puta quia ius aedificandi habebat”. TAMŻE, v. *iniuria*, fol. 143v: „scilicet quia ius aedificandi ubi non erat”.

możliwe było wspomaganie jednego prawa drugim¹²⁶. Opowiedział się on za następującymi regułami: po pierwsze, należało zbadać, czy ustawy były przeciwne kanonom¹²⁷; jeśli nie były przeciwne, można było je stosować wraz z kanonami¹²⁸. Twierdzenia te poparł autor następującym argumentem: mianowicie powołał się on na kanon, w którym papież wydał instrukcję dotyczącą stosowania dekretów, których prawdziwość była kwestionowana. W tym przypadku kryterium wyeksponowanym przez papieża była zgodność dekretu z *ius commune*. W kontekście takiego założenia papież przyjął kolejne, koherentne z tym pryncypium zasady. Otóż, jeśli dekret był zgodny z *ius commune*, to wówczas można było go stosować, jeśli natomiast był jemu przeciwny, to wtedy należało skierować pytanie o jego stosowanie do zwierzchnika¹²⁹.

Podobny sposób postrzegania tej kwestii przedstawił Bernard. Stał on na stanowisku, że jeśli występowała zgodność między ustawami i kanonami, to można było je razem stosować. W przypadku natomiast niezgodności Bernard zaproponował kolejne zasady uzależnione od stopnia tej niezgodności. Otóż, jeśli nie sprzeciwiały się one sobie *expresse*, to należało zachować to, co ustawy i kanony stanowiły *expresse*. I tak, przykładowo, w odniesieniu do *novi operis nuntiatione* utrzymywał on, że także co do rzeczy duchowych należało zastosować rygorystyczne prawo nakazujące zburzenie tego, co wybudowano,

¹²⁶ J. PORTEMER, dz. cyt., s. 47.

¹²⁷ BERNARDUS DE MONTEMIRATO, dz. cyt., ad X 5.32.1, v. *legalibus*, fol. 143v: „(...) quando leges sunt in foro ecclesiae allegandae, vel canones in civili, ita distingue. Aut leges sunt contrariae canonibus, aut non. Si non sunt contrariae: tunc sunt mixtim allegandae leges cum canonibus (...)”.

¹²⁸ H. INSADOWSKI, art. cyt., s. 118.

¹²⁹ X 2.22.8: „Auctoritate praesentium duximus statuendum, ut, quum aliqua decretalis, de qua iudex merito dubitet, allegatur, si eadem iuri communi sit consona, secundum eam non metuat iudicare, quum non tam ipsius, quam iuris communis auctoritate procedere videatur. Verum si iuri communi sit dissona, secundum ipsam non iudicet, sed superiorem consulat super ea”.

ponieważ takie postanowienie nie sprzeciwiało się kanonom, a było jednoznaczne¹³⁰. Podobny tryb postępowania należało przyjąć w postępowaniu na forum cywilnym, jeśli jakaś materia nie była uregulowana ustawami, ale materię tę regulowały kanony.

W zakończeniu tego fragmentu dekretalista podał głównie argumenty źródłowe przemawiające za przyjętym stanowiskiem, to znaczący przytoczył cztery przykłady korzystania z rozwiązań jednego systemu prawnego przez drugi, przy założeniu, że nie występuje między nimi wyraźna sprzeczność¹³¹. Niestety, użyteczność większości z tych źródeł nie jest oczywista. Dwa pierwsze to ostatnie kanony tytułu *De privilegiis et excessibus privilegiatorum*, dotyczące szczegółowych kwestii związanych z korzystaniem z przywilejów między współbraćmi¹³² oraz zwolnienia z dziesięciny nowo zaoranej ziemi¹³³. Drugi tekst wprawdzie pojawił się już u Hostiensisa, ale trudno wskazać, jakie było jego powiązanie z dyskutowaną przez Bernarda kwestią. Podob-

¹³⁰ BERNARDUS DE MONTEMIRATO, dz. cyt., ad X 5.32.1, v. *legalibus*, fol. 143v: „Si autem contrariae sunt: aut contradicunt expresse, aut non. Si non contradicunt expresse, stabitur in utroque foro illi iuri, quod expresse totum determinat, ut hic ubi expressis legibus statur super nuntiatione novi operis etiam in re spirituali destruenda. Item in foro civili, ubi expresse canones declarant articulum aliquem, in quo leges nihil statuunt”.

¹³¹ TAMŻE, ad X 5.32.1, v. *legalibus*, fol. 143v: „Expressum exemplum habes *infra eodem c. paenultimus* et *c. ultimus* et *alium in duabus quartis supra de testamentis c. Raynutius* et *c. Raynaldus* oppositum argumentum ad hoc *supra qui filii sint legitimi c. per venerabilem circa medium* ubi hoc notavi *circa finem per mediam columnam*”.

¹³² X 5.33.32: „Quidam, sicut asseris, in privilegiatorum fraternitate recepti, nolunt tibi de iuribus episcopalibus respondere. Verum, quamdiu huiusmodi fratres moram in domibus suis fecerint, eos compellere poteris ad dicta iura tibi integre persolvenda”.

¹³³ X 5.33.33: „Consultationi vestrae breviter respondemus, quod terra, de qua non exstat memoria, quod aliquando culta fuisset, redacta per religiosos noviter ad culturam, perpetuo debet quoad immunitatem de non solvendis decimis novalium iure censeri, quum alias nonnunquam contingeret indulgentiam de novalibus plus eis dispendii quam utilitatis afferre”.

nie miała się rzecz z kolejnymi dwoma, które miały charakter szczegółowych kazusów pochodzących z tytułu *De testamentis et ultimis voluntatibus* (X 3.26.16; 3.26.18). W obu pojawiły się odniesienia do prawa rzymskiego, zwłaszcza do *senatus consultum Trebellianum*. Zapewne były to dla Bernarda przykłady sytuacji, w których można było uzupełnić braki pojawiające się w systemie prawa kanonicznego postanowieniami prawa rzymskiego.

Ostatni tekst to wykorzystywany już przez wcześniejszych autorów X 4.17.13, w którym przyjęto, że w pewnych sprawach władza kościelna mogła także sprawować władzę doczesną. Został on przez Bernarda przytoczony jako argument przeciw dyskutowanej kwestii, a więc traktował o przypadku braku możliwości zastosowania prawa rzymskiego na forum kościelnym. Przytoczenie aż pięciu źródeł dla wyjaśnienia proponowanej tezy, w tym jednego jej przeciwnego, świadczyło zarówno o dobrym osadzeniu tej doktryny na tradycji prawa kanonicznego, jak i o pewnym nowatorskim postrzeganiu tej sprawy przez Bernarda, co wymagało szczegółowego uzasadnienia tezy wyrażonej w nowy sposób.

Kontynuując swe rozważania Bernard uznał, że jeżeli ustawy i kanony wyraźnie się sobie sprzeciwiały, ale można było zachować ustawy bez popadania w grzech, to należało przyjąć, że ustawy świeckie obowiązywały na własnym forum, a kanony na swoim¹³⁴. Powyższą tezę dekretalista umocował w dwóch kanonach z *De testamentiis* dotyczących kwestii ilości świadków wymaganych przy testamentach¹³⁵. W pierwszym z nich Aleksander III uznał ważność testamentu wo-

¹³⁴ BERNARDUS DE MONTEMIRATO, dz. cyt., ad X 5.32.1, v. *legalibus*, fol. 143v: „Si vero lex et canones contradicant expresse, aut lex potest sine peccato servari, et tunc statur legi in foro suo, et canonis in suo (...)”.

¹³⁵ Odwołanie brzmiało „*supra de testamentis c. quum esses et c. relatum*”, a dwa kanony z tego tytułu rozpoczynały się od słowa *relatum* (X 3.26.11 i 3.26.12); ze względu na ich treść i kontekst przywołania wydaje się, że Bernard miał na myśli pierwszy z nich.

bec proboszcza sporządzonego w obecności dwóch lub trzech świadków, znosząc zarazem wszelki przeciwny zwyczaj¹³⁶. Przeciwnym zwyczajem w tej sytuacji byłyby próby sięgania do rozwiązań prawa rzymskiego domagających się obecności pięciu lub siedmiu świadków. Papież jasno w tym wypadku sprzeciwił się korzystaniu z ustaw świeckich.

W kanonie drugim dotyczącym zapisów testamentowych odnoszących się do *piae causae* papież ustosunkował się do przekazanej informacji związanej z postępowaniem sędziego w Velletri. Papież zarządził, by sędzia odrzucił postanowienie prawa świeckiego dotyczące wymogu siedmiu lub pięciu świadków dla utrzymania testamentu i polecił, by na podstawie Ewangelii za wystarczającą liczbę uznano dwóch lub trzech świadków¹³⁷. W obu przypadkach, opierając się na argumentie z Pisma Świętego Aleksander III otwarcie wystąpił przeciw stosowaniu ustaw świeckich na forum kościelnym. Dla Bernarda taka postawa była dobitnym przykładem uzasadniającym zasadę, że w pewnych sytuacjach ustawy cywilne mogły wprowadzić obowiąz-

¹³⁶ X 3.26.10: „Quum esses, in nostra praesentia constitutus, proposuisti, talem in tuo episcopatu consuetudinem obtinere, quod testamenta, quae fiunt in ultima voluntate penitus rescinduntur, nisi cum subscriptione septem vel quinque testium fiant, secundum quod leges humanae decernunt. Quia vero a divina lege et sanctorum Patrum institutis, et a generali ecclesiae consuetudine id noscitur esse alienum; quum scriptum sit: «In ore duorum vel trium testium stet omne verbum,» praescriptam consuetudinem *penitus* improbamus, et testamenta, quae parochiani coram presbytero suo et tribus vel duabus aliis personis idoneis in extrema fecerint voluntate, firma decernimus permanere sub interminatione anathematis prohibentes, ne quis huiusmodi rescindere audeat testamenta”.

¹³⁷ X 3.26.11: „Relatum est, quod, quum ad vestrum examen super relictis ecclesiae causa deducitur, vos nisi septem vel quinque idonei testes intervenerint, inde postponitis iudicare. Mandamus, quatenus, quum aliqua causa talis ad vestrum fuerit examen deducta, eam non secundum leges, sed secundum decretorum statuta tractetis, et tribus aut duobus legitimis testibus requisitis quoniam scriptum est: «In ore duorum vel trium testium stat omne verbum.»”.

wać na forum świeckim, ale nie dało się ich zastosować w Kościele, ponieważ kanony tę kwestię regulowały odmiennie.

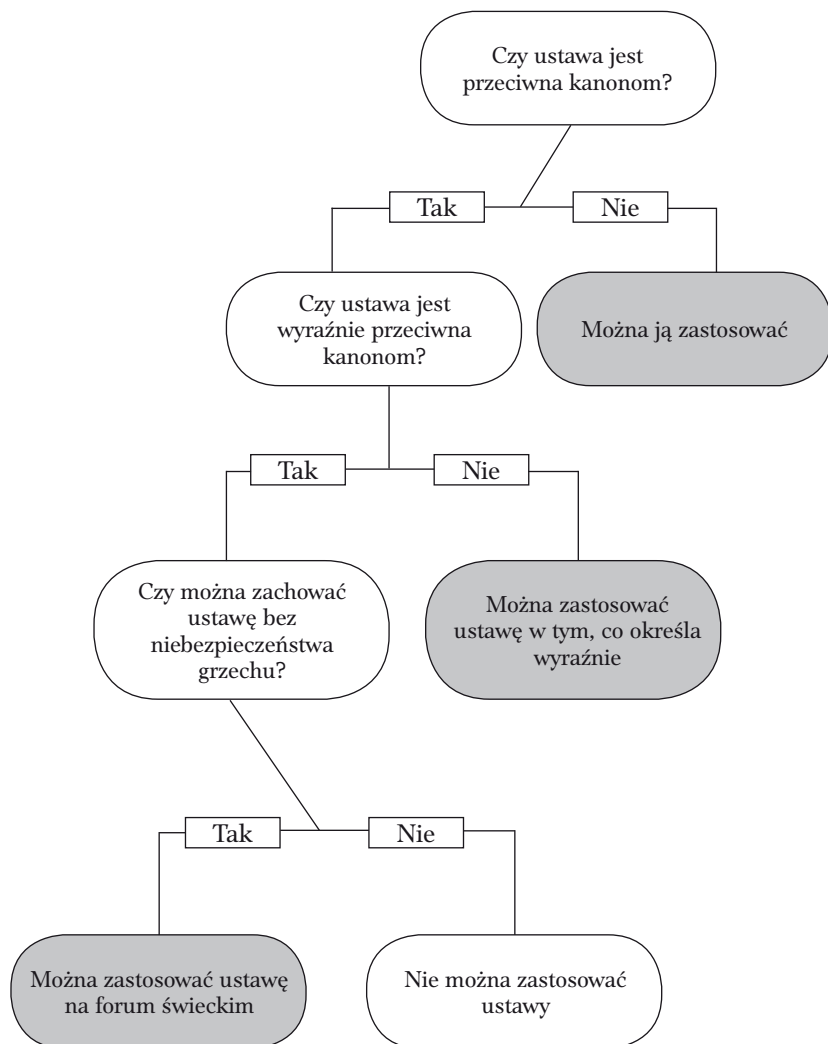
Wreszcie ostatnią możliwą hipotezą według Bernarda była sprzeczność między ustawami i kanonami, w której nie dało się zachować ustaw bez popadania w grzech¹³⁸. Wtedy oczywiste było, że to kanony obowiązywały bezwzględnie. Stąd też w oparciu o nie należało podejmować decyzje. Bernard zakończył swój komentarz dwoma przykładami. W pierwszym, zaczerpniętym z ustawodawstwa Grzegorza IX, papież nakazał pod groźbą ekskomuniki postępowanie w określonej sprawie według jego wytycznych, które zapewne były odmiennie od postanowień prawa rzymskiego¹³⁹. Drugi tekst to kanon z D. 10, w którym stwierdzono, że postanowienia, które były przeciwne kanonom i dekretem papieża albo dobrym obyczajom, były nieważne¹⁴⁰.

Uporządkowaną koncepcję odpowiedzi na pytanie o możliwość zastosowania prawa świeckiego w prawie kanonicznym zaproponowaną przez Abbasa można przedstawić także za pomocą następującego diagramu (tekst na szarym tle wskazuje na sytuacje, w których Bernard dopuścił możliwość zastosowania ustawy świeckiej).

¹³⁸ BERNARDUS DE MONTEMIRATO, dz. cyt., *ad X 5.32.1, v. legalibus*, 143v: „Aut non potest sine peccato servari, et tunc statur canoni indistincte, quia omni constitutioni, consuetudini, et cetera (...)”.

¹³⁹ X 3.5.38: „Quum olim priori sanctae M. dederimus in mandatis, ut G. diacono in aliqua ecclesia civitatis vel dioecesis Lucanae auctoritate apostolica provideret, idem praefatum G. ecclesiae sancti Petri de Vico rectorem auctoritate huiusmodi nisus est designare, in qua rector ab eiusdem ecclesiae clericis eligi consuevit, excommunicationis sententiam nihilominus proferens in rebelles. Quum igitur mandatum huiusmodi se ad talia non extendat, nec ad rectoriam vel dignitatem nostra feratur intentio, quum pro simplici beneficio iussio nostra maneat: mandamus, quatenus tam institutionem huiusmodi quam excommunicationis sententiam propter hoc latam denuncies non tenere”.

¹⁴⁰ D.10, c.4: „Constitutiones contra canones et decreta Presulum Romanorum, uel bonos mores, nullius sunt momenti”. Zob. O. CASSOLA, dz. cyt., s. 33.

3.2.4.2. Wnioski

Lectura Bernarda do c. *Intelleximus* bardzo różniła się od omówionych glos wcześniejszych autorów. Po pierwsze, Bernard – poza odesłaniem na wstępie do tytułu *De novi operis nuntiatione Digestów* – nie podjął w niej w ogóle rozważań na temat rzymskiej instytucji *novi operis nuntiatio*, co miało miejsce w przypadku starszych tekstów. Po drugie, korzystając ze źródeł tylko dwukrotnie odwołał się do tekstów wskazywanych przez poprzedników (X 5.33.33; 4.17.13), pozostałe natomiast osiem tekstów sam dobrał do swoich rozważań. Taki stan prowadzi do trzeciej konstatacji, mianowicie rozważania Bernarda na temat relacji między ustawami świeckimi i kanonami zostały określone zupełnie odmiennie w porównaniu do innych autorów. Wydaje się, że pomimo odesłania na wstępie do *Glossa ordinaria* Abbas Antiquus komentując ten kanon nie korzystał z glos poprzedników, tak jak to czynili Bernard z Parmy i Hostiensis. Wskazuje na to zarówno zupełnie inny dobór tekstów źródłowych, jak i sama treść jego glosy, jakkolwiek inny pogląd wyraził G.I. Arella nazywając komentarz Bernarda jednym z najlepszych podsumowań problematyki relacji między ustawami świeckimi a prawem kanonicznym¹⁴¹. W znacznej mierze jednak jego komentarz pozostał autonomiczny w stosunku do rozważań wcześniejszych autorów, a nie ograniczył się do zebrania ich obserwacji, zatem nie był tylko ich podsumowaniem.

Komentarze Bernarda są szczególnie interesujące, gdyż jego ujęcie problematyki stosowania prawa rzymskiego na forum kościelnym wykraczało poza ukształtowaną dotychczas jurysprudencję odnoszącą się do c. *Intelleximus*. Dekretalista w *Lectura* skoncentrował uwagę przede wszystkim na analizie kwestii możliwości korzystania z prawa świeckiego na forum kanonicznym. Wprawdzie wydaje się, że chciał, by jego refleksje dotyczyły także sytuacji analogicznych na

¹⁴¹ G.I. ARELLA, dz. cyt., s. 67–68.

forum świeckim, ale w swym komentarzu nie odwołał się ani razu do prawa rzymskiego.

Osią komentarza Bernarda było wprowadzenie do tej złożonej kwestii użytecznych kryteriów, które pozwoliłyby na łatwiejszą ocenę w praktyce, czy miała miejsce sytuacja, w której można było zastosować ustawy rzymskie. Konstrukcja jego wyводу polegała na tym, że z prostego pytania o możliwość zastosowania ustaw świeckich dedukcyjnie wywiódł on szczegółowe odpowiedzi eksponujące szeroką gamę możliwych rozwiązań.

Typowo scholastyczne myślenie, wyrażające się w umiejętnym wprowadzaniu szczegółowych rozróżnień i podziałów, zostało przez Bernarda zastosowane w nauce prawa. Dzięki temu, udało mu się ująć skomplikowane zagadnienie w sposób jasny i użyteczny. Takie ujęcie tej kwestii łatwo mogło być np. wykorzystane przez sędziego: nie musiał on odnosić się do wielu innych kanonów i ustaw oraz samodzielnie oceniać występujących między nimi niezgodności, ale mógł po prostu zastosować koncepcję wypracowaną przez Abbasa Antiquusa. Praca Bernarda miała wprawdzie charakter teoretyczny, ale wydaje się, że z powodzeniem mogłaby również być zastosowana w praktyce w stosowaniu prawa¹⁴².

Niezwykle cenne było jego stanowisko doktrynalne w kwestii relacji między ustawami świeckimi a kanonami. Bernard ujął ten temat zgoła odmiennie aniżeli Hostiensis. Podjął on nie tylko ten problem w ogólności, ale wypracował również reguły rozwiązywania kolizji pomiędzy normami. W jego koncepcyjnym ujęciu założenie podstawowe opierało się na tezie, w myśl której kanony przeważają nad ustawami świeckimi. Wprawdzie w przypadku zgodności między nimi można stosować je razem, ale w przypadku sprzeczności, która je dzieliła, to kanony stały wyżej w hierarchii aniżeli ustawy świeckie. Gdy sprzeczność nie była wyraźna, wówczas nie sprzeciwiał się on stosowaniu

¹⁴² J. PORTEMER, dz. cyt., s. 50.

ustaw cywilnych na forum kanonicznym; w wypadku natomiast pojawienia się sprzeczności wyraźnej, szczególnie w przypadku niebezpieczeństwa grzechu, jasne było dla niego, że zawsze należało podążać za kanonami. Wreszcie w wypadku bezpośredniej konieczności wyboru między jednym prawem a drugim sędzia kościelny zawsze miał podążać za ustaleniami przyjętymi w prawie kościelnym.

W ocenie tych dokonań trzeba też podkreślić, iż argumentacja teologiczno-moralna związana z zagrożeniem grzechem, która tylko w szczątkowej formie pojawiła się w *Lectura Hostiensis*, u Bernarda została zakwalifikowana jako kryterium oceny.

Dla tego dekretalisty c. *Intelleximus* był przykładem możliwości wsparcia ustawami świeckimi kanonów, jeżeli nie było między nimi wyraźnej sprzeczności. Wtedy prawo rzymskie mogło zyskać status uzupełniającego źródła prawa i służyć w wypełnieniu luki prawnej w kanonicznym porządku prawnym. Przy czym należy zauważyć, iż postrzegał on tę kwestię zupełnie odmiennie niż Hostiensis, według którego ustawy świeckie miały służyć kanonom, a mogły pełnić swoją rolę służebną tylko wtedy, gdy spełniały określone stawiane im warunki.

3.3. Przykładowe późniejsze komentarze

Omówione powyżej komentarze do c. *Intelleximus* wyczerpują wprawdzie zakres przedmiotowy pracy, ale warto dodatkowo poświęcić uwagę dwóm znaczącym komentarzom późniejszym, by zweryfikować, które tendencje w interpretacji tego kanonu utrwały się w jurysprudencji. Poniżej analizie zostały poddane *Novella* autorstwa Jan Andrzejewego i *Lectura Nicolausa de Tudeschis*, wybrane jako przykładowe komentarze o znaczącym oddziaływaniu na doktrynę kanonistyczną.

3.3.1. Johannes Andreae. *Novella*

W *Novella* Jana Andrzejowego, najważniejszym komentarzu XIV-wiecznym do *Dekretalów*, podobnie jak u Abbasa Antiquusa, znajdują się krótki kazus oraz krótkie glosy dotyczące stanu faktycznego, wzorowane na starszych tekstach.

W dalszych glosach Jan szeroko odniósł się do kwestii relacji między prawem rzymskim a prawem kanonicznym. Cechą znamieną jego wywodu jest kompilacyjny charakter wypowiedzi. Korzystał on bowiem szeroko z dostępnych mu tekstów, w szczególności z prezentowanych już glos Bernarda, *Lectura Hostiensis* oraz *Lectura Bernarda z Montemirato*.

W glosach do słów *imitari* oraz *adiuwantur* Jan bardzo wiernie powtórzył tekst Hostiensis, przywołując zasadniczo te same źródła i cytując *verbatim* kardynała Ostii, co zresztą zasygnalizował kończąc glosy odwołaniem *Hostien*¹⁴³. Dalej w *Novella* znalazł się fragment, w którym Jan komentował *Glossa ordinaria* Bernarda, streszczając jego wywód oraz przywołując powołane przezeń źródła. Następnie przytoczył cały fragment z *Lectura Abbasa Antiquusa*, w którym został zawarty jego komentarz do kanonu. Swój komentarz Jan Andrzejowy zakończył dalszymi odesłaniami do *Glossa ordinaria* oraz nielicznymi wzmiankami o pracach innych autorów (np. Innocentego IV).

Konkludując, wypada stwierdzić, że kanonista w *Novella* zebrał wprawdzie cały dorobek dotychczasowej kanonistyki występujący w komentarzach do c. *Intelleximus*, ale w zasadzie prawie w ogóle go nie rozwinął. W swojej pracy ograniczył się on bowiem do prezentacji tekstów starszych i występujących w nich źródeł.

¹⁴³ JOHANNES ANDREAE, *In quintum Decretalium librum Novella Commentaria*, apud Haeredem Hieronymi Scoti, Venetiis 1612, ad X 5.32.1, fol. 98r-98v.

3.3.2. Nicolaus de Tudeschis. *Lectura*

Dziełem wieńczącym dorobek średniowiecznej kanonistyki była XV-wieczna *Lectura super quinque libros Decretalium* autorstwa Nicolausa de Tudeschis, zwanego Panormitanusem¹⁴⁴. Jego komentarz do c. *Intelleximus* jest bardzo obszerny. W opracowaniu tym, podobnie do Jana Andrzejowego, Panormitanus zebrał dotychczasowy dorobek kanonistyki w przedmiotowej kwestii¹⁴⁵. W swoim komentarzu najpierw przytoczył on *casus* w wersji podanej przez Bernarda z Parmy. W kolejnych sześciu uwagach do kanonu bardzo szeroko omówił wiele wątków związanych ze stosowaniem prawa świeckiego w Kościele oraz wiążących się ze stosowaniem *novi operis nuntiatio*. Zauważył na przykład, że w przypadku braku kanonów sprawa kościelna powinna być rozstrzygnięta za pomocą prawa świeckiego, a wszystkie ustawy świeckie, które nie sprzeciwiają się kanonom, są kanonizowane przez Kościół¹⁴⁶. Wskazał także, że kościół bądź kaplica nie powinny być w ogóle wznoszone, jeśli nie było po temu przyczyny¹⁴⁷. Widać więc, że w swoim komentarzu nie tylko odniósł się do dawnych rozważań, ale także zawarł wiele uwag o charakterze generalnym, które dedukcyjnie wywiódł z kanonu i komentarzy.

Warto dodać, że w pierwszym rzędzie Panormitanus w swoich rozważaniach korzystał z komentarza Jana Andrzejowego, a za jego pośrednictwem z autorów XIII-wiecznych. Trzeba jednak zauważyć, że w *Lectura* pojawia się wiele problemów szczegółowych niepodejmowanych przez dekretalistów w komentarzach do c. *Intelleximus* w XIII w. Komentarz Nicolausa de Tudeschis to bowiem bardzo roz-

¹⁴⁴ Zob. H. INSADOWSKI, art. cyt., s. 115.

¹⁴⁵ NICOLAUS DE TUDESCHIS, *Lectura super quinque libros Decretalium*, t. 4–5, Venetiae 1492, ad X 5.32.1, fol. 128r-129r.

¹⁴⁶ TAMŻE: „causa ecclesiae debet decidi per ius civile in defectum canonum. Omnes enim leges principum non contradicentes canonibus sunt approbatae per ecclesiam”.

¹⁴⁷ TAMŻE: „causa non existente non debet capella seu ecclesia edificari”.

budowany wykład dotyczący wielu kwestii związanych ze stosowaniem prawa rzymskiego i stosunkiem Kościoła do ustaw świeckich, oparty i na starszej doktrynie, i na szerokiej bazie źródłowej, ale daleko przekraczający to, co na ten temat mieli do powiedzenia kanoniści XIII-wieczni.

Tytułem przykładu można wskazać na jego rozważania dotyczące tego, czy duchowni, którzy procesowali się na forum świeckim mogli stosować się do ustaw świeckich sprzecznych z kanonami¹⁴⁸. Szerzej także odniósł się on do wymogu zburzenia budowli wzniesionej wbrew zakazowi, odwołując się do wielu innych źródeł niż te, na które powoływali się jego poprzednicy, czy też zwracając uwagę na ogólne wytyczne prawa, które zakazywały analogicznych nadużyć¹⁴⁹. Tylko tych kilka przykładów z jego obszernego komentarza dowodzi, że Panormitanus postrzegał c. *Intelleximus* z zupełnie innej perspektywy. W szczególny sposób wyeksponował on jego walor w bardzo już złożonym systemie prawnym późnego średniowiecza.

3.4. Podsumowanie

W pierwszych trzech tekstach poddanych krótkiej analizie nie zawarto odniesienia do słynnego zdania papieża Lucjusza III, a co za tym idzie, w ogóle nie podjęto w nich wątków związanych z recepcją prawa rzymskiego w systemie prawa kościelnego. Z tego faktu można wywieść, że tego typu komentowanie obce było takim gatunkom jak *summa* i *apparatus*. Zasadniczym celem bowiem autorów w tych formach nie było komentowanie całej treści poszczególnych kanonów, ale systematyczny wykład ich treści w kontekście poszczególnych tytułów. W tym wypadku chodziło przede wszystkim o należyte

¹⁴⁸ TAMŻE: „Sed dubium est quod si clerici litigant in foro saeculari numquid debeant servare leges contradicentes canonibus”.

¹⁴⁹ TAMŻE: „iura voluerint dare locum sigmentis delictis et deceptionibus imo prohibet continuo iniurias”.

opisanie problemu czy instytucji prawnej, które występowały w danym tytule *Dekretów*, a nie o erudycyjne zebranie wszystkich wątków wynikających dedukcyjnie z zapisów poszczególnych kanonów. W tym kontekście powstaje pytanie o to, czy autorzy ci znali starsze i im współczesne glosy do *Liber Extra*. Trudno jednak udzielić na nie jednoznacznej odpowiedzi ze względu na skomplikowaną problematykę cyrkulacji prac naukowych w średniowieczu.

W czterech kolejnych tekstach szeroko podjęto wątek recepcji prawa rzymskiego; w każdym z nich jednak dekretaliści uczynili to w swoisty sposób.

Bernard z Parmy w *Glossa ordinaria* powtórzył poglądy starszych glosatorów, a zwłaszcza Tancreda, wytyczając tym samym podstawowe ramy interpretacyjne dla komentowania tego kanonu. Mianowicie wskazał on na wiele tekstów źródłowych, które pozwalały na osadzenie tego kanonu w tradycji kanonistycznej. Treści *Glossa* w sumaryczny sposób są odzwierciedleniem dorobku wcześniejszych kanonistów. Jej nowatorski charakter polegał na odpowiednim uporządkowaniu materii i dostosowaniu jej do charakteru nowego zbioru prawa, jakim były *Dekrety*. W *Casus longi* Bernard ukazał treść kazusu stanowiącego podstawę faktyczną dla papieskiej decyzji; przy tym jednak wyeksponował on wątpliwości prawne rodzące się na kanwie tego tekstu. Pośród nich kluczowe miejsce zajęły dwie kwestie: naśladownictwa kanonów przez ustawy świeckie i wspieranie się kanonów ustawami świeckimi. Oddziaływanie jego *Glosy* było znaczące, ponieważ stała się ona stałym punktem odniesienia w pracach innych kanonistów. Wpływ *Casus* był mniejszy, ale również został utrwalony, ponieważ z czasem był on traktowany jako zwyczajne uzupełnienie *Glosy*.

Z prac Bernarda korzystał zapewne Hostiensis. W swej *Lectura* bowiem znacznie rozbudował on komentarz do c. *Intelleximus*. Nie była to tylko glosa do wybranych słów, w treści której występowały

odesłania do źródeł i luźne uwagi niepowiązane ze sobą, ale systematyczny wykład traktujący szeroko o relacji między kanonami a ustawami prawa rzymskiego. Hostiensis znacząco rozbudował podstawę źródłową użyteczną przy lekturze c. *Intelleximus* oraz zaprezentował wiele nowych twierdzeń wynikających z systemowej interpretacji tego kanonu. Pośród nich kluczowe miejsce zajęło metaforyczne ujęcie tej współzależności uwydatniające w szczególnie sposób służebny charakter ustaw świeckich względem ustaw kościelnych, jakimi były kanony.

Wreszcie Bernard z Montemirato w *Lectura* zaprezentował zgoła odmienne podejście do tego kanonu, ponieważ swoje rozważania ujął w innej formie niż poprzedni kanoniści. Korzystając zasadniczo z innych tekstów źródłowych, wypracował on usystematyzowaną gamę kryteriów, które pozwalały ocenić, w jakich sytuacjach można było skorzystać z prawa świeckiego na forum kanonicznym. Mogły one być użyteczne dla sędziów w rozstrzyganiu spraw w przypadku pojawienia się luk prawnych.

Reasumując, wkład każdego z XIII-wiecznych dekretalistów komentujących c. *Intelleximus* w ówczesną jurysprudencję był odmienny. Komentatorzy tego okresu dokonali wszechstronnej interpretacji tego kanonu, a przez to wzmocnili na trwałe jego pozycję w tradycji kanonistycznej. Ten stan doktrynalny znalazł odzwierciedlenie w dokonaniach innych, piszących w późniejszym czasie dekretalistów, czego przykładem była *Novella* Jana Andrzejowego. Jak wykazano, autor ten we fragmencie poświęconym c. *Intelleximus* ograniczył się do zebrania dorobku kanonistyki poprzedniego stulecia. Nie był to jednak koniec namysłu kanonistów w kwestii relacji między prawem kanonicznym a prawem rzymskim na marginesie tego kanonu, czego wymownym znakiem była bardzo obszerna *Lectura* Panormitanusa do dekretu Lucjusza III. Nicolaus de Tudeschis w swoim wykładzie dotyczącym c. *Intelleximus* znacznie wykroczył poza to, co zo-

stało opracowane przez pierwszych kanonistów komentujących ten kanon w *Liber Extra*. Niewątpliwie jednak komentarze do c. *Intelleximus* znacząco przyczyniły się do rozszerzenia zakresu recepcji prawa rzymskiego w prawie kanonicznym w XIII w.

Zakończenie

Papież Lucjusz III, formułując pod koniec XII w. zasadę, według której kanony powinny być wspierane ustawami świeckimi, podobnie jak ustawy świeckie nie gardziły wzorowaniem się na kanonach, wyposażył kanonistów w wyjątkowo użyteczne narzędzie, pozwalające na recepcję prawa rzymskiego w kształtującym się wówczas systemie prawa kościelnego. Samo rozstrzygnięcie papieskie dotyczyło wielu wątków związanych ze wzajemnym oddziaływaniem tych porządków prawnych i wymogami stawianymi ustawom po to, by mogły być zastosowane na forum kościelnym. Decyzja papieska dotyczyła jednak tych kwestii w bardzo wąskim zakresie. Ponadto, list papieża był tylko rozstrzygnięciem konkretnej sprawy, a nie proklamacją nowego prawa o nieograniczonym zasięgu. Wydaje się, że nie należy widzieć ani w samym wydaniu dekretu, ani nawet w wysłaniu dekretu do uniwersytetów, momentu przełomowego w kwestii relacji między prawem rzymskim a prawem kanonicznym, choć z pewnością zwerbalizowanie tego zagadnienia w nowej formie dało impuls do teoretycznej refleksji kanonistów. Zatem ujęcie roli dekretu przedstawione na początku pracy, autorstwa zarówno H. Insadowskiego i A. Dębińskiego, jak i in-

nych autorów, w świetle przeprowadzonych badań wymagałoby złagodzenia, tj. uznania wydania dekretu za ważny element w procesie recepcji prawa rzymskiego, z zaznaczeniem, że to dzięki interpretacji w późniejszych pismach kanonistów stał się on faktycznie użytecznym narzędziem do stosowania prawa rzymskiego w Kościele.

Jego waga i potencjał szybko zostały dostrzeżone przez kanonistów XIII-wiecznych. Jeszcze przed wydaniem *Liber Extra* dekret ten znalazł swoje miejsce w starszych kompilacjach i był glosowany. Już we wczesnych glosach, kanoniści zwracali uwagę na jego znaczenie dla możliwości stosowania prawa rzymskiego w porządku prawnym Kościoła, czego przykładem była przede wszystkim glosa Tancreda. Odesłania do niego w kontekście stosowania prawa rzymskiego w Kościele pojawiały się najpóźniej od ok. 1210 r. w różnych pismach kanonistów. Przydatność dekretu dla kanonistyki nie była jednak jeszcze utwierdzona, bowiem w pierwszej kolejności łączono tę papieską decyzję z konkretną rzymską instytucją, jaką była *novi operis nuntiatio*. Warto podkreślić, że samo przejęcie tej instytucji przez prawo kościelne, czyli jej kanonizacja, było wymownym znakiem stosunku prawa kanonicznego do prawa rzymskiego, bowiem od końca XII w. aż do wieku XX *novi operis nuntiatio* była instytucją stosowaną w Kościele, choć zmieniał się zakres jej użyteczności oraz innowacji wprowadzanych na potrzeby kościelne¹.

Komentatorom interpretującym ten tekst nie przeszkodziło to jednak w postrzeganiu go w kategoriach jednego z ważkich tekstów dla ustalenia zależności zachodzącej pomiędzy ustawami świeckimi a ustawami kościelnymi. Wprawdzie można powiedzieć, że wielu XIII-wiecznych dekretalistów generalnie w swej twórczości poświęciło sporo miejsca tym problemom², ale jednak nie wszyscy czynili to

¹ O *novi operis nuntiatio* w całej historii kościelnego ustawodawstwa traktowała właśnie praca doktorska G.I. Arelli, z której opublikowanego ekscerptu korzystano w tym opracowaniu; zob. G.I. ARELLA, dz. cyt., s. 72–76.

² J. PORTEMER, dz. cyt., s. 48–49.

w nawiązaniu do c. *Intelleximus*. Bernard z Parmy, Hostiensis i Bernard z Montemirato we fragmentach swoich prac interpretujących właśnie ten kanon, twórczo podjęli kwestię wspierania prawa kanonicznego przez ustawy świeckie. Nie ograniczyli się przy tym tylko do standardowego w owych czasach wyjaśnienia stanu faktycznego i słów tego kanonu. W ich dorobku bowiem znalazły się co najmniej dwa znaczące osiągnięcia.

Po pierwsze, udało im się osadzić ten tekst w tradycji kanonistycznej i ustalić, z jakimi źródłami należy go łączyć, a także którymi kanonami trzeba go uzupełniać. W ten sposób wytyczyli oni ramy dla jego interpretacji i dokonali jego wykładni systemowej, bowiem nie był to dekret, który rewolucjonizował podejście Kościoła do prawa rzymskiego, ale był to kolejny przykład tego, jak Kościół w praktyce stosowania prawa sięgał do prawa rzymskiego. Dzięki kolokacji tego tekstu w kontekście innych źródeł można było lepiej odczytać jego znaczenie, a także wytyczyć granice stosowania zawartych w nim norm.

Kolejni dekretaliści w swych komentarzach nie tylko powtarzali źródła wskazane przez poprzedników, ale też brali pod uwagę nowe kanony, które należało aplikować w wykładni tego tekstu. Co więcej, w swoich rozważaniach uwzględniali oni również przepisy prawa rzymskiego i wskazywali na rzymskie pochodzenie reguły Lucjusza III oraz argumentowali na rzecz stosowania prawa kanonicznego przez władzę świecką. Taki sposób argumentacji służył także wzmocnieniu przekonania o dopuszczalności stosowania ustaw świeckich na forum kościelnym, ale domagał się równocześnie jasnego wytyczenia granic dla tej praktyki. Na przykładzie komentowania c. *Intelleximus* dobrze widać, jak na przestrzeni XIII w. rozwijała się kanonistyczna jurysprudencja: od krótkich i prostych glos do złożonych komentarzy i konstrukcji doktrynalnych zachowana została ciągłość myśli w kolejnych pokoleniach dekretalistów.

Drugą zasługą kanonistów było rozwinięcie zasady o pomocniczym walorze prawa rzymskiego, choć nie stosowali oni zwrotu *font suppletorius*. Opowiadając się za tym pryncypium i uzasadniając zarazem zasadność jego przyjęcia w swych rozważaniach, wskazali oni na wiele analogicznych sytuacji, w których prawo rzymskie wspierało kanony swoimi rozstrzygnięciami. Warto jednak zauważyć, że stosowanie każdej zasady wymaga równocześnie wytyczenia jej granic. Dlatego też dekretaliści w swych analizach poświęcili wiele uwagi problemowi granic stosowania ustaw świeckich w kanonicznym porządku prawnym. Najistotniejszym rezultatem ich wysiłku badawczego było stworzenie spójnej doktryny wokół formuły zaproponowanej przez Lucjusza III. Dopuszczali oni w szerokim zakresie korzystanie z prawa rzymskiego na forum kościelnym, osadzając ten pogląd głęboko w tradycji kanonistycznej.

Ponadto warto zauważyć, że kanoniści nie ograniczyli się do automatycznego zastosowania rzymskiej instytucji, ale została ona zaadaptowana do celów prawa kanonicznego. Posłużyła więc za narzędzie do realizacji istotnego celu prawa Kościoła, czyli troski o uszanowanie statusu posiadania kościołów starszych. Ponadto, był to jeden z przykładów odnajdywania w ramach prawa rzymskiego argumentacji na rzecz tezy o wyższości władzy papieskiej nad cesarską. Wreszcie, kanonistyczna interpretacja stosowania tej instytucji świadczyła o autonomiczności prawa kanonicznego, które korzystało z dorobku rzymskiego, ale czyniło to w sposób twórczy.

Wydaje się, że kanoniści XIII-wieczni poruszyli większość wątków związanych z recepcją prawa rzymskiego w oparciu o c. *Intelleximus*, czego wymownym świadectwem była *Novella* Jana Andrzejewego, która ograniczyła się do zaprezentowania sumy dorobku poprzedników. Z całą pewnością ich komentarze uwydatniły walor tego kanonu w systemie prawa kanonicznego i sprawiły, że miał on duże znaczenie dla faktycznej recepcji prawa rzymskiego w stosowaniu prawa. Moż-

na więc przyjąć tezę, że gdyby tekst ten nie znalazł się w kompilacjach i gdyby nie stał się przedmiotem szczególnej uwagi średniowiecznych komentatorów, jego ważka treść, w znaczeniu przełomowości dla poruszanej w tym opracowaniu tematyki, nie miałyby wpływu na historię relacji między oboma systemami prawnymi.

Przeprowadzone w tym opracowaniu analizy potwierdzają także tezę, że doktryna dotycząca relacji między prawem kanonicznym a prawem rzymskim w okresie średniowiecza nie została jeszcze do końca spetryfikowana, dopiero się wtedy kształtowała. Dekretaliści w swych argumentacjach korzystali z różnych dostępnych im źródeł rozsianych po wielu miejscach *Dekretu*, *Dekretalów* i późniejszych zbiorów³. W tym procesie c. *Intelleximus* odegrał istotną rolę, czego świadectwem jest różnorodność komentarzy napisanych do tego dekretu przez XIII-wiecznych kanonistów.

Wypada na koniec dodać, że przeprowadzone w pracy rozważania mają charakter wycinkowy, gdyż zostały poświęcone tylko jednemu wąskiemu zagadnieniu. Trudno na tej podstawie oceniać w skali ogólnej całość przebiegu procesu recepcji prawa rzymskiego w Kościele w XIII w. Celem pracy było jednak tylko ukazanie, czy i jaką rolę w procesie recepcji prawa rzymskiego odegrał c. *Intelleximus*. Opowiadając się za tezą o jego ważkiej roli w tym procesie, trzeba też mieć nadzieję, że wątek ten zostanie pogłębiony w wyniku kolejnych badań w tej materii. Podjęcia podobnej eksploracji badawczej bowiem domagają się inne kanony *Liber Extra*, w których wyeksponowano kwestię współzależności pomiędzy oboma porządkami prawnymi⁴.

³ TAMŻE, s. 49.

⁴ Przykładowo X 2.1.10, czyli inny dekretal papieża Lucjusza III korzystający z fragmentu *Nov.* 83.1, czy też wspomniane kilkukrotnie fragmenty bulli *Super specula*.

Podziękowania

Niniejsza publikacja w pierwotnym kształcie powstała na seminarium magisterskim księdza prof. Gintera Dzierżona w Katedrze Teorii i Norm Ogólnych Prawa Kanonicznego na Wydziale Prawa Kanonicznego Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie. Pierwsze słowa podziękowania kieruję więc do Promotora pracy magisterskiej i jednocześnie Recenzenta tego opracowania w jego wersji finalnej, dziękując za motywowanie do pisania, za czas poświęcony na poprawianie tej pracy oraz za wzór rzetelności naukowej.

Wyrazy wdzięczności składam także na ręce osób, które na różnych etapach przygotowywania tej pracy udzielały mi cennych wskazówek, zechciały pracę przeczytać i podzielić się swoimi komentarzami. Za szereg uwag merytorycznych dziękuję prof. Wojciechowi Dajczakowi, za recenzję pracy (w wersji pierwotnej) dziękuję księdzu prof. Piotrowi Rygule, zaś za pozytywną opinię na temat tego opracowania i zachętę do dalszej pracy badawczej dziękuję księdzu prof. Wojciechowi Góralskiemu i prof. Waławowi Uruszczakowi. Za życzliwość oraz za naukową inspirację do podjęcia tej tematyki dziękuję księdzu prof. Antoniemu Dębińskiemu. Za krytyczną lekturę

i niezliczone – oraz uzasadnione – uwagi warsztatowe dziękuję dr. Janowi Andrzejewskiemu. Za pomoc w odczytaniu rękopisu aparatu do *Compilatio secunda* oraz wskazówki dotyczące pracy ze źródłami średniowiecznego prawa kanonicznego dziękuję dr. Atrii Larson oraz dr. Danice Summerlin. Wreszcie, za wielką pomoc w analizie starodruków oraz bezcenne wskazówki merytoryczne i warsztatowe dziękuję serdecznie mgr. Tymoteuszowi Mikołajczakowi.

Za nieustające wsparcie w pracy nad tą publikacją dziękuję z całego serca mojej Żonie.

Laus Deo.

Piotr Alexandrowicz

Aneks

Teksty źródłowe

C. *Intelleximus* (X 5.32.1)

Decretales Gregorii Nonii, w: Corpus iuris canonici, t. 2, ed. E. Friedberg, Leipzig 1881, 5.32.1.

Etiam ecclesia aedificata post nunciationem novi operis destruenda est expensis constructis. H. de cum sequenti.

Lucius III. Paduano Episcopo.

Intelleximus ex literis tuis, quod, quum causa, quae vertitur inter *dilectos filios nostros*, priorem S. Cypriani *de Venetia* et clericos de Rodigio super capella, quae in praeiudicium baptismalis ecclesiae de Costa ab eisdem clericis est constructa, *sicut nobis eiusdem prioris relatio demonstravit*, fraternitati tuae a sede apostolica delegata fuisset *+fine canonico terminanda, partibus ad tuam praesentiam*

convocatis, per testes sufficienter tibi innotuit, quod praefata ecclesia de Rodigo eandem capellam post appellationem ad nos factam, et denunciationem novi operis aedificare coeperat, et ob hoc praefatus prior in iudicio postulabat, quicquid in saepe dicta capella post appellationem ad nos factam, et post denunciationem novi operis factum fuerat, penitus demoliri. Super quo discretioni tuae dubium videbatur, utrum ad haec canonico procedi posset iudicio, [et], quum nihil de nunciatione novi operis sit in canonibus definitum, duxisti sedem apostolicam consulendam. Quia vero, sicut humanae leges non dedignantur sacros canones imitari, ita et sacrorum statuta canonum priorum principum constitutionibus adiuvantur, fraternitati tuae praesentibus literis mandamus, quatenus diligenter considerans, quod post denunciationem novi operis, sive iure sive iniuria aliquid construatur, de legalibus debet constitutionibus demoliri. Et quia nulla ecclesia in praeiudicium est alterius construenda, adscitis tibi viris prudentibus negotium ipsum, secundum legum et canonum statuta appellatione remota non differas terminare. Nam quum te credamus in utroque iure peritum: securius duximus, causam per tuam sollicitudinem terminari qui per dicta partium et terminos et fines locorum plenius poteris cognoscere veritatem, quam aliquid a nobis ignorantibus qualitatem negotii definiri.

Tancredus. *Apparatus ad Compilatio secunda*

TANCRÉDUS DE BONONIA, *Apparatus ad Compilatio secunda*, Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, rękopis Borghese 264, ad 3.26.3, fol. 93r.

[**Dedignantur**] *Supra c.2 q.3. hinc colligitur dicimus in fine* [C.2, q.3, d.p.c.7] *Authenticum ut clerici apud proprium episcopum in fine* [Nov. 83.1] *Authenticum de ecclesiasticis in fine* [Nov. 131] *supra de iudiciis clerici vero liber 1* [1Comp. 2.1.8 (=X 2.1.8)]. Alanus.

[**Canonibus**] *Suple olim secus hodie ut infra § de novi operis nuntiatione c.1. liber 3* [3Comp. 5.15.1 (= X 5.32.2)]. Alanus.

[**Constitutionibus**] *Nota leges in causa ecclesiastica posse allegare et secundum eas debere iudicare ut supra 10.d. si in adiutorium* [D.10, c.7] *11 q.3 summo opere* [C.11, q.3, c.70] *33 q.2 historia quia ecclesiastica* [C.33, q.2, c.3] *54.d. ex antiquis* [D.54, c.9] *argumentum contra 33 q.2 inter haec* [C.33, q.2, c.6] *32 q.4 nemo* [C.32, q.4, c.4] *supra 2 q.7 non ita* [C.2, q.6, c.18]. *Solutio praecise dicendum est quod in causis ecclesiae indifferenter utendum est legibus sicut canonibus. Ut hic traditur nisi canones contradicant, quia tunc nisi est eis utendum ut 10.d. c. 1* [D.10, c.1] *ratio querere quoniam leges non dedignantur sacros canones imitari nisi in Authenticum de clericis apud proprium episcopum in fine* [Nov. 83.1] *ut supra d.3 c. privilegia* [D.3, c.3].

[**Adiuvantur**] *Et ita unum ius adiuvat alii l. 1 unica ut C. de novo codice componendo* [C., *De novo codice componendo*] *hoc que ibi propter quam si iurisdictione aliqua adiuventur.*

Bernardus Parmensis. *Glossa ordinaria*

BERNARDUS PARMENSIS, *Glossa ordinaria*, w: *Decretales Domini Gregorii Papae IX, Romae 1582, ad X 5.32.1, col. 1798-1799.*

[Non dedignantur] In *Authenticum ut clerici apud proprios episcopos ad fine coll.6* [Nov. 83.1] et *Authenticum de ecclesiasticis titulis in principio coll.9* [Nov. 131] et *2 q.3 c. Enthemium § hinc colligitur* [C.2, q.3, d.p.c.7].

[Adiuvantur] Et ita in causa ecclesiastica leges possumus allegare, ut etiam si canones deficient, possit iudicare secundum leges *10.d. lege* [D.10, c.1] et *c. si in adiutorium* [D.10, c.7] *23 q.2 historia* [C.33, q.2, c.3] *54.d. ex antiquis* [D.54, c.9] argumentum contra *33 q.2 inter haec* [C.33, q.2, c.6] *32 q.4 nemo* [C.32, q.4, c.4]? Dicis quod legibus utendum est in ecclesiasticis causis, nisi canonibus contradicant: quia tunc non *10.d. c.1* [D.10, c.1] et hic *in fine* dicitur et facit ad hoc *C. de novo codice componendo haec quae* [C., *De novo codice componendo*, pr] ibi praeterquam si iuris divisione aliqua adiuventur *supra de maledicis c. 2* [X 5.26.2] ubi de hoc.

[In praeiudicium] Haec est alia causa demoliendi aedificium. In praeiudicium enim ecclesiae parochialis alia fieri non debet *16 q.1 ecclesiae* [C.16, q.1, c.43] et *c. quicumque* [C.16, q.1, c.44] et *supra de ecclesiis aedificandis ad audientiam 1* [X 3.48.3] nisi iusta causa subsit, ut ibi dicitur: et tunc id fieri debet auctoritate episcopi.

Bernardus Parmensis. *Casus longi*

BERNARDUS PARMENSIS, *Casus longi super quinque libros Decretalium*, ed. Rodolphus Loeffs, Lovanii 1484, ad X 5.32.1.

Intelleximus. Casus. Clerici de Rodigo coeperunt aedificare quandam capellam in praeiudicium ecclesiae baptismalis de Costa pertinentis ad priorem sancti Cypriani de Venetiis. Ex parte ecclesiae baptismalis denuntiatum fuit novum opus clerici de Rodigo, ne in praeiudicium ipsius ecclesiae illam capellam aedificarent. Ipsi sprete denuntiatione processerunt in opere. Unde super hoc ad petitionem prioris sancti Cypriani de Venetiis commissa fuit causa Paduano episcopo. Episcopus quia de novi operis nuntiatione in canonibus non reperitur, quaesivit a Papa qualiter super hoc esset procedendum. Quia vero sicut leges non dedignantur sacros canones imitari, ita sacri canones principum constitutionibus [adiuvant – P.A.]. Mandat Papa eidem episcopo, quatenus diligenter consideret, quod si post denuntiationem novi operi sive iure, sive iniuria aliquid construatur, secundum leges debet demoliri, et secundum canones nulla ecclesia in praeiudicium alterius est construenda. Unde negotium ipsum tam secundum leges, quam secundum canones non differat terminare. Nota quod leges non dedignantur canones imitari, et econverso canones legibus adiuvantur. Item post denuntiationem novi operis nihil est faciendum, alias totum debet destrui. Item nulla ecclesia in praeiudicium alterius est construenda. Item in causis ecclesiasticis secundum leges potest iudicari.

Hostiensis. *Lectura*

HOSTIENSIS, *Lectura sive apparatus domini Hostiensis super quinque libris decretalium*, t. 2, Argentini 1512, ad X 5.32.1, fol. 317r.

§ **Quia vero.** Secunda pars. [**Non dedignantur**] Ut in *Authenticum ut clerici apud propios episcopos conveniantur* § si vero *ecclesiasticum coll. 6* [Nov. 83.1] et 2 q.3 § *huic colligitur* [C.2, q.3, d.p.c.7] *supra de secundis nuptis c. finalis* [X 4.21.5] *supra de iudicis clericis* [X 2.1.8] ubi de hoc.

[**Imitari**] Ubicunque agitur de peccato mortali *supra de praescriptionibus c. finalis* [X 2.26.20] vel de interpretatione fidei, vel legis divinae, vel etiam diversarum opinionum ut *C. de summa trinitate l. finalis* [C. 1.1.39] et patet in eo quod lege et nota *supra qui filii sint legitimi c. per venerabilem § rationibus* [X 4.17.13] *supra de restitutione spoliatorum c. saepe* [X 2.13.18] *supra de rescriptis c. super literis* [X 1.3.20]. Et ubicumque deficit ius civile *C. de novo codice componendo l. unica § ibi praeterquam si iuris divisione* et cetera [C., *De novo codice componendo*, 2] et *de institutione confirmando l. unica § si quae vero ibi sin vero pro certis capitulis* et cetera [C., *De novo codice confirmando*, 1.4] cum et tunc secundum ipsum etiam ius civile sit ad consimilia vel consuetudinem recurrentum *D. de legibus l. non possunt* [D. 1.3.12] et *l. sequens* [D. 1.3.13] et *l. de quibus* [D. 1.3.32] *ratione infra* et *l. si de interpretatione* [D. 1.3.37]. Nam et auctorabilius est ius canonicum quam consuetudo ut patet *11.d. quid nesciat* [D.11, c.11] et *c. ecclesiasticarum* [D.11, c.5] et per totum et *sequentibus distinctionibus omnibus usque ad vicesimam tertiam* [D.11-23].

[**Principum**] *Infra titulo infra c. super specula* [X 5.33.28] *infra de sententia excommunicationis c. in audientia* [X 5.39.25].

[**Adiuvantur**] Quasi sacris canonibus servientes et *infra de privilegiis c. super specula in principio fine* [X 5.33.28] *infra titulo infra c. 2* [X 5.33.2]. Ideo et ad leges recurrimus tamquam ad ancillas nostras in materiis civilibus et ex eis sumendo argumenta ubi ius non habemus expressum canonicum vel divinum *10.d. c.1* [D.10, c.1] et *c. 2* [D.10, c.2] et per totum *33 q.2 c. historiam* [C.33, q.2, c.3] et *infra titulo infra c. 2 in fine* [X 5.33.2] et *c. super specula in principio* [X 5.33.28]. Sic et administros ipsarum recurrimus imperando et coercendo quando ipsorum auxilio indigemus ut *supra titulo infra c. finalis in fine* [X 5.33.33] *supra de iudaeis c. postulasti* [X 5.6.14] et *c. iudaei sive sarraceni § finalis* [X 5.6.5] ubi de hoc. Non sic e converso quia nec leges possunt preiudicare canonibus tamquam inferiores *10.d. c. 1 in fine* [D.10, c.1] *supra de constitutionibus c. 1* [X 1.2.1] *32 q.4 c. nemo* [C.32, q.4, c.4] *33 q.2 c. inter haec* [C.33, q.2, c.6] nec ministri ipsarum tamquam inferiores possunt vel debent ministros canonum coercere ut patet in eo quod nota *supra de iudiciis c. clerici* [X 2.1.8] et *c. qualiter* [X 2.1.17]. Nisi ratione temporalium qua ad ipsas res temporales nam quantum ad personas aliud dicatur quod dic ut legis et notas *supra de maiestate et oboedientia c. solitae § 1 v. quod autem sequitur* [X 1.33.6] et *§ praeterea v. sed illa quae praeeest* [X 1.33.6]. Ideo etiam legibus utemur imperialibus quia sunt per ecclesiam approbate in talibus. Alias autem leges vel statuta laicorum ecclesias vel personas ecclesiasticas non astringunt ut patet *96.d. bene quidem* [D.96, c.1] et in eo quod leges et notas *supra de constitutionibus c. quae in ecclesiarum* [X 1.2.7] et *c. ecclesia* [X 1.2.10] *supra de rebus ecclesiae non alienandis c. finalis* [X 3.13.12] *supra de solutionibus c. finalis* [X 3.23.4] et *qui filii sint legitimi c. per venerabilem § rationibus* [X 4.17.13].

Bernardus de Montemirato. *Lectura*

BERNARDUS DE MONTEMIRATO, *Lectura decretalium Gregorii IX*, w: In libros decretalium aurei commentarii, t. 1, apud Iuntas, Venetiis 1588, ad X 5.32.1, fol. 143r-143v.

[**Legalibus**] *D. eodem l. 1. [D. 39.1.1] ad gl. et ita adde in fine [gl. ad X 5.32.1] quando leges sunt in foro ecclesiae allegandae, vel canones in civili, ita distingue. Aut leges sunt contrariae canonibus, aut non. Si non sunt contrariae: tunc sunt mixtim allegandae leges cum canonibus, ut hic, et argumentum supra de fide instrumentorum c. pastoralis [X 2.22.8]. Si autem contrariae sunt: aut contradicunt expresse, aut non. Si non contradicunt expresse, stabitur in utroque foro illi iuri, quod expresse totum determinat, ut hic ubi expressis legibus statur super nuntiatione novi operis etiam in re spirituali destruenda. Item in foro civili, ubi expresse canones declarant articulum aliquem, in quo leges nihil statuunt. Expressum exemplum habes infra eodem c. paenultimus [X 5.33.32] et c. ultimus [X 5.33.33] et alium in duabus quartis supra de testamentis c. Raynultius [X 3.26.16] et c. Raynaldus [X 3.26.18] oppositum argumentum ad hoc supra qui filii sint legitimi c. per venerabilem circa medium ubi hoc notavi circa finem per mediam columnam [X 4.17.13]. Si vero lex et canones contradicant expresse, aut lex potest sine peccato servari, et tunc statur legi in foro suo, et canoni in suo supra de testamentis c. quum esses [X 3.26.10] et c. relatium [X 3.26.11]. Aut non potest sine peccato servari, et tunc statur canoni indistincte, quia omni constitutioni, consuetudini, et cetera supra de praebendis c. ultimus [X 3.5.38] 10.d. constitutiones [D.10, c.4].*

Źródła

Prawo rzymskie

- Codex Iustinianus*, ed. P. Krueger, w: *Corpus Iuris Civilis*, t. 2, Berolini 1892.
Digesta, ed. T. Mommsen, w: *Corpus Iuris Civilis*, t. 1, Berolini 1872.
Iustiniani Novellae, ed. R. Schoell, w: *Corpus Iuris Civilis*, t. 3, Berolini 1895.

Prawo kanoniczne

- Antiquae collectiones Decretalium*, ed. A. Agustinus, apud Petrum Rob. et Ioannem a Villanova, Herdae 1576.
BERNARDUS DE MONTEMIRATO, *Lectura decretalium Gregorii IX*, w: *In libros decretalium aurei commentarii*, t. 1, apud Iuntas, Venetiis 1588.
BERNARDUS PARMENSIS, *Casus longi super quinque libros Decretalium*, ed. Rodolphus Loeffs, Lovanii 1484.
BERNARDUS PARMENSIS, *Glossa ordinaria*, w: *Decretales Domini Gregorii Papae IX*, Romae 1582.
Codex Iuris Canonici autoritatae Joannis Pauli PP. II promulgatus - 25.01.1983, *Acta Apostolicae Sedis* 75/2(1983), s. 1–317; tekst polski: *Kodeks Prawa Kanonicznego. Przekład polski zatwierdzony przez Konferencję Episkopatu*, Poznań 1984.

- DAMASUS HUNGARUS, *Brocarda*, Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, rękopis Borghese 261, fol. 45r-52v.
- DAMASUS HUNGARUS, *Brocarda*, w: *Tractatum ex variis iuris interpretibus collectorum*, t. 17, excudebat Georgius Regnault, Lugduni 1549.
- Decretales Gregorii Nonii*, w: *Corpus iuris canonici*, t. 2, ed. E. Friedberg, Leipzig 1881.
- Dokumenty soborów powszechnych. Tekst grecki, łaciński, polski*, t. 2, red. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2007.
- GOFFREDUS TRANENSIS, *Summa perutilis et valde necessaria do. Goffredi de Trano super titulis Decretalium*, Lugduni 1519.
- GRATIANUS, *Concordia discordantium canonum*, w: *Corpus iuris canonici*, t. 1, ed. E. Friedberg, Leipzig 1879.
- GUIDO DE BAYSIO, *Rosarium Decretorum*, Venetiis 1481.
- HOSTIENSIS, *Lectura sive apparatus domini Hostiensis super quinque libris decretalium*, t. 2, Argentini 1512.
- HOSTIENSIS, *Summa aurea*, Venetiis 1574.
- HUGUCCIO PISANUS, *Summa Decretorum*, t. 1: *Distinctiones I-XX*, red. O. Přerovský, Città del Vaticano 2006.
- INNOCENTIVS IV, *Commentaria Innocentii quarti Pont. Maximi super libros quinque Decretalium*, ed. Sigismundus Feierabendt, Francofurti ad Moenum 1570.
- JOHANNES ANDREAE, *In quintum Decretalium librum Novella Commentaria*, apud Haeredem Hieronymi Scoti, Venetiis 1612.
- JOHANNES GALENSIS, *Compilatio secunda*, w: *Quinque compilationes antiquae*, ed. E. Friedberg, Leipzig 1882, s. 66-104.
- JOHANNES TEUTONICUS, *Glossa ordinaria*, w: *Decretum Gratiani*, Romae 1582.
- NICOLAUS DE TUDESCHIS, *Lectura super quinque libros Decretalium*, t. 4-5, Venetiae 1492.
- Regesta pontificum romanorum: ab condita ecclesia ad annum post Christum natum MCXCVIII*, ed. P. Jaffé, t. 2, Lipsiae 1888.
- STEPHANUS TORNACENSIS, *Die summa über das Decretum Gratiani*, ed. J.F. von Schulte, Giesen 1891.
- TANCREDUS DE BONONIA, *Apparatus ad Compilatio secunda*, Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, rękopis Borghese 264, fol. 75r-107r.

Literatura

- ABBONDANZA R., *Bernardo da Parma*, w: Dizionario Biografico degli Italiani, red. A.M. Ghisalberti, t. 9, Roma 1967, s. 276–279.
- ABRAHAM W., *Nowy Kodeks Prawa Kanonicznego*, *Polonia Sacra* 1(1918), s. 1–28.
- ADAMOWICZ L. (rec.), A. Dębiński, *Kościół i prawo rzymskie*, Lublin 2007, *Roczniki Nauk Prawnych* 2/17(2007), s. 227–229.
- ALEXANDROWICZ P., *Powstanie Dekretu Gracjana jako przykład żywotności prawa rzymskiego*, *Adam Mickiewicz University Law Review* 3(2014), s. 13–24.
- ALEXANDROWICZ P., *Powszechna i stała opinia uczonych (kan. 19 KPK) – nauka prawa jako środek uzupełniania luk w prawie kanonicznym*, *Prawo i Kościół* 5(2013), s. 79–90.
- ALEXANDROWICZ P., *Prawo kanoniczne – dekodyfikacja od zarania kodyfikacji*, w: *Dekodyfikacja prawa prywatnego. Szkice do portretu*, red. F. Longchamps de Brier, Warszawa 2017, s. 217–232.
- ARELLA G.I., *Nuntiatio novi operis in ecclesiastical legislation*, Romae 1959
- BAGLIANI A.P., *Innocenzo IV*, w: *Enciclopedia dei Papi*, red. M. Simonetti, G. Arnaldi, M. Caravale, G. Martina, Roma 2000², s. 384–393.
- BĄCZKOWICZ F., *Prawo kanoniczne. Podręcznik dla duchowieństwa*, t. 1, Opole 1957³.

- BERTRAM M., *Goffredo da Trani*, w: Dizionario biografico degli italiani, red. M. Caravale, t. 57, Roma 2001, s. 545–549.
- BOLZONELLA M., *Offreducci, Gerardo da Marostica*, w: Dizionario biografico degli Italiani, red. R. Romanelli, t. 79, Roma 2013, s. 166–167.
- BRUGNOTTO G., *L'aequitas canonica. Studio e analisi del concetto negli scritti di Enrico da Susa (Cardinal Ostiense)*, Roma 1999.
- BUENO DELGADO J.A., *La legislación religiosa en la compilación justiniana*, Madrid 2015.
- BURTOWY M., *Działalność prawnicza św. Rajmunda z Pennafort na tle przemian prawa rzymskiego i kanonicznego okresu „rewolucji papiejskiej”*, w: Pamiętnik XVIII Ogólnopolskiego Zjazdu Historyków Studentów w Szczecinie, red. M. Ogiewa, Szczecin 2011, s. 81–87.
- BURTOWY M., *Refleksje po lekturze książki A. Dębińskiego Church and Roman Law*, Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio G. Ius 59/1(2012), s. 123–128.
- CASSOLA O., *La recezione del diritto civile nel diritto canonico*, Roma 1969².
- CHEVAILLER L., *Tancredus*, w: Dictionnaire de droit canonique, red. R. Naz, t. 7, Paris 1965, kol. 1146–1165.
- COING H., *Kanonisches Recht und Ius Commune*, w: Proceedings of the Sixth International Congress of Medieval Canon Law. Berkeley, California, 28 July-2 August 1980, red. S. Kuttner, K. Pennington, Città del Vaticano 1985, s. 507–518.
- CORTESE E., *Théologie, droit canonique et droit romain. Aux origines du droit savant (XIe-XIIe s.)*, Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres 146/1(2002), s. 57–74.
- DAJCZAK W., GIARO T., LONGCHAMPS DE BÉRIER F., *Prawo rzymskie. U podstaw prawa prywatnego*, Warszawa 2014².
- DĘBIŃSKI A., *Czy Kościół żyje prawem rzymskim?*, w: Studia Historyczno-prawne. Tom poświęcony pamięci prof. Edwarda Szymoszka, red. A. Konieczny, Wrocław 2008, s. 59–68.
- DĘBIŃSKI A., *Ecclesia vivit lege romana. Znaczenie prawa rzymskiego dla rozwoju prawa Kościoła łacińskiego*, w: Starożytne kodyfikacje prawa, red. A. Dębiński, Lublin 2000, s. 131–146.
- DĘBIŃSKI A., *Kościół i prawo rzymskie*, Lublin 2007.

- DĘBIŃSKI A., *Papiestwo a nauka prawa rzymskiego w XII–XIII wieku*, w: Współczesna romanistyka prawnicza w Polsce, red. A. Dębiński, M. Wójcik, Lublin 2004, s. 49–63.
- DĘBIŃSKI A., *Prawo rzymskie – fons suppletorius prawa kanonicznego*, w: Finis legis Christus. Księga pamiątkowa dedykowana Ks. Prof. Wojciechowi Góralskiemu z okazji 70-tej rocznicy urodzin, red. J. Wroceński, J. Krajczyński, t. 2, Warszawa 2009, s. 1009–1018.
- DĘBIŃSKI A., *Zastosowanie prawa rzymskiego według dekretu Intelleximus papieża Lucjusza III*, w: *Ecclesia et status. Księga jubileuszowa z okazji 40-lecia pracy naukowej profesora Józefa Krukowskiego*, red. A. Dębiński, K. Orzeszyna, M. Sitarz, Lublin 2004, s. 325–340.
- DĘBIŃSKI A., *Znaczenie prawa rzymskiego w dziejach prawa w Europie*, Summarius: sprawozdania Towarzystwa Naukowego Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 24–25(1995–1996), s. 121–132.
- DIGARD G., *La papauté et l'étude du droit romain au XIIIe siècle, à propos de la fausse bulle d'Innocent IV Dolentes*, Bibliothèque de l'école des chartes 51/1(1890), s. 381–419.
- DUGGAN C., *Decretal Collections from Gratian's Decretum to the Compilationes antiquae. The Making of the New Case Law*, w: The History of Medieval Canon Law in the Classical Period, 1140–1234: From Gratian to the Decretals of Pope Gregory IX, red. W. Hartmann, K. Pennington, Washington 2008, s. 246–292.
- ERDÖ P., *Storia della scienza del diritto canonico*, Roma 1999.
- ERMINI G., *Ius commune e utrumque ius*, w: Acta Congressus Iuridici Internationalis VII saeculo a Decretalibus Gregorii IX et XIV a Codice Iustiniano promulgatis. Romae 12–17 Novembris 1934, t. 2, Romae 1935, s. 503–535.
- FEINE H.E., *Vom Vortleben des römischen Rechts in der Kirche*, Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung 52(1956), s. 1–24.
- FRANZINI C., *I rapporti tra il potere legislativo ecclesiastico e civile nella canonistica classica fino alla Glossa Ordinaria di Giovanni Teutonico*, Roma 1984.
- FRIEDBERG E., *De compilatione secunda*, w: Quinque compilationes antiquae, red. E. Friedberg, Leipzig 1882, s. XXVI–XXXIII.

- GAUDEMET J., *L'apport du droit romain aux institutions ecclésiales (XIe-XIIe s.)*, w: Chiesa diritto e ordinamento della 'societas Christiana' nei secoli XI e XII: Atti della nona Settimana internazionale di studio, Mendola: 28 agosto - 2 settembre 1983, Milano 1986, s. 174-198.
- GAUDEMET J., *La formation du droit séculier et du droit de l'Église aux IVe et Ve siècles*, Paris 1957.
- GAUTHIER A., *Roman Law and its Contribution to the Development of Canon Law*, Ottawa 1996.
- GOTTSCHALK G., *Über den Einfluss des Römischen Rechts auf das kanonische Rechts resp. das kanonische Rechtsbuch*, Mannheim 1866.
- GOURON A., *Denonciation de nouvel oeuvre et pratique meridionale*, w: *tegoż, Pionniers du droit occidental au Moyen Âge*, Burlington 2006, XVII, s. 401-414.
- GOURON A., *Le droit romain a-t-il été la "servante" du droit canonique?*, *Initium: Revista catalana d'història del dret* 12(2007), s. 231-243.
- GRĘŻLIKOWSKI J. (rec.), A. Dębiński, *Kościół i prawo rzymskie*, Lublin 2007, *Ateneum Kapłańskie* 3/151(2008), s. 582-585.
- HELMHOLZ R., *The Spirit of Classical Canon Law*, Athens-London 2010.
- HEMPEREK P., GÓRALSKI W., *Komentarz do Kodeksu Prawa Kanonicznego z 1983 r.*, t. 1, cz. 1, Lublin 1995.
- HOLTZMANN W., *Kanonistische Ergänzungen zur Italia Pontificia*, *Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken* 38(1958), s. 67-175.
- INSADOWSKI H., *Prawo rzymskie jako źródło prawa kanonicznego*, w: *Księga pamiątkowa ku czci bpa M.L. Fulmana*, cz. 1, Lublin 1939, s. 111-125.
- KORPOROWICZ Ł., *Rzymskie inspiracje kanonu 39 (Saepe contigit) IV Soboru Laterańskiego*, *Łódzkie Studia Teologiczne* 25/2(2016), s. 91-102.
- KOŚC A. (rec.), A. Dębiński, *Kościół i prawo rzymskie*, Lublin 2007, *Państwo i Prawo* 4(2008), s. 129-131.
- KOTECKI R., *Res sacrae - res ecclesiasticae. Wokół kwestii kształtowania się prawnej koncepcji własności kościelnej we wcześniejszym średnio-wieczu (do końca XII w.)*, w: *Possessio ac iura in re - z dziejów prawa rzeczowego*, red. M. Mikuła, W Pęksa, K. Stolarski, Kraków 2012, s. 57-97.

- KRYNEN J., *L'Église et le droit romain au XIIIe siècle, à propos de l'interprétation de la bulle Super speculam*, Revue d'histoire des facultés de droit, de la culture juridique, du monde des juristes et du livre juridique 28(2008), s. 227–262.
- KURTSCHIED B., *De utriusque iuris studio saec. XIII*, w: Acta Congressus Iuridici Internationalis VII saeculo a Decretalibus Gregorii IX et XIV a Codice Iustiniano promulgatis. Romae 12–17 Novembris 1934, t. 2, Romae 1935, s. 309–342.
- KURYŁOWICZ M. (rec.), A. Dębiński, *Kościół i prawo rzymskie*, Lublin 2007, Zeszyty Prawnicze UKSW 8/1(2008), s. 369–372.
- KUTTNER S., *Notes on the Glossa Ordinaria of Bernard of Parma*, Bulletin of Medieval Canon Law 11(1981), s. 86–93.
- KUTTNER S., *Papst Honorius III. und das Studium Zivilrechts*, w: *Festschrift für Martin Wolff. Beiträge zum Zivilrecht und internationalen Privatrecht*, red. E. von Coemmerer, Tübingen 1952, s. 79–101.
- KUTTNER S., *Repertorium der Kanonistik 1140–1234. Prodrömus Corporis Glossarum*, t. 1, Città del Vaticano 1937.
- KUTTNER S., SMALLEY B., *The Glossa Ordinaria to the Gregorian Decretals*, The English Historical Review 236/60(1945), s. 97–105.
- LANDAU P., *Die Entstehung der systematischen Dekretalensammlungen und die europäische Kanonistik des 12. Jahrhunderts*, Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Kanonistische Abteilung 66(1979), s. 120–148.
- LANDAU P., *Frei und Unfrei in der Kanonistik des 12. und 13. Jahrhunderts am Beispiel der Ordination der Unfreien*, w: tegoż, Europäische Rechtsgeschichte und kanonisches Recht im Mittelalter: ausgewählte Aufsätze aus den Jahren 1967 bis 2006, Badenweiler 2013, s. 441–463.
- LANDAU P., *Ius commune und ius proprium aus der Sicht des klassischen kanonischen Rechts*, w: tegoż, Europäische Rechtsgeschichte und kanonisches Recht im Mittelalter: Ausgewählte Aufsätze aus den Jahren 1967 bis 2006 mit Addenda des Autors und Register versehen, Badenweiler 2013, s. 307–321.
- LE BRAS G., *Théologie et Droit Romain dans l'œuvre d'Henri de Suse*, w: Etudes historiques à la mémoire de Noel Didier, red. G. Le Bras, Paris 1960, s. 195–204.

- LEFEBVRE C., *Hostiensis*, w: Dictionnaire de droit canonique, red. R. Naz, t. 5, Paris 1953, kol. 1211–1227.
- LEFEBVRE-TEILLARD A., *Le rôle des canonistes dans la formation d'un «droit commun» romano-canonique*, Revue d'histoire des facultés de droit et de la science juridique 28(2008), s. 215–226.
- LEGENDRE P., *La pénétration du droit romain dans le droit canonique classique de Gratien à Innocent IV (1140–1254)*, Paris 1964.
- LIOTTA F., *Bernardo da Montmirat*, w: Dizionario Biografico degli Italiani, red. A.M. Ghisalberti, t. 9, Roma 1967, s. 274–275.
- LONGCHAMPS DE BÉRIER F., *Wobec dekodyfikacji: tradycja romanistyczna i prawo kanoniczne*, w: Studia Historycznoprawne. Tom poświęcony pamięci prof. Edwarda Szymoszką, red. A. Konieczny, Wrocław 2008, s. 179–188.
- MCDONOUGH E., *The Lacuna Canon*, Review for Religious 67/2(2008), s. 209–214.
- MERZBACHER F., *Die Parömie “Legista sine canonibus parum valet, canonista sine legibus nihil”*, Studia Gratiana 13(1967), s. 273–282.
- MUNIER C., *Droit canonique et droit romain d'après Gratien et les décrétistes*, w: Etudes d'histoire du droit canonique, dédiées à Gabriel Le Bras, t. 2, Paris 1965, s. 943–954.
- ONCLIN W., *Les lacunes de la loi en droit canonique*, w: Le problème des lacunes en droit, red. C. Perelman, Bruxelles 1968, s. 181–195.
- OURILAC P., *Bernard de Parme*, w: Dictionnaire de droit canonique, red. R. Naz, t. 2, Paris 1937, kol. 781–782.
- PAWLUK T., *Prawo kanoniczne według Kodeksu Jana Pawła II*, t. 1, Olsztyn 1985.
- PENNINGTON K., *Decretal Collections 1190–1234*, w: The History of Medieval Canon Law in the Classical Period, 1140–1234: From Gratian to the Decretals of Pope Gregory IX, red. W. Hartmann, K. Pennington, Washington 2008, s. 293–317.
- PENNINGTON K., *Henricus de Segusio (Hostiensis)*, w: tegoż, *Popes, Canonists, and Texts 1150–1550*, Aldershot 1993, XVI.
- PENNINGTON K., *Innocent IV*, w: The New Catholic Encyclopedia, red. B.R. Marthaler, t. 7, Detroit 2003², s. 473–476.
- PENNINGTON K., *The Decretalists 1190–1234*, w: The History of Medieval Canon Law in the Classical Period, 1140–1234: From Gratian to the

- Decretals of Pope Gregory IX, red. W. Hartmann, K. Pennington, Washington 2008, s. 211–245.
- PENNINGTON K., MÜLLER W.P., *The Decretists. The Italian School*, w: *The History of Medieval Canon Law in the Classical Period, 1140–1234: From Gratian to the Decretals of Pope Gregory IX*, red. W. Hartmann, K. Pennington, Washington 2008, s. 121–173.
- PORTEMER J., *Recherches sur les Differentiae juris civilis et canonici au temps du droit classique de l'Eglise*, Paris 1946.
- ROBLEDA O., *El derecho romano en la Iglesia*, w: *Ius populi Dei: miscellanea in honorem Raimundi Bidagor*, t. 1, Roma 1972, s. 1–52.
- ROZWADOWSKI W., *Operis novi nuntiatio*, w: *Prawo rzymskie. Słownik encyklopedyczny*, red. W. Wołodkiewicz, Warszawa 1986, s. 110.
- SADOWSKI P. (rec.), A. Dębiński, *Kościół i prawo rzymskie*, Lublin 2007, *Opolskie Studia Administracyjno-Prawne* 5(2008), s. 389–393.
- SANTUCCI G., *Operis novi nuntiatio iuris publici tuendi gratia*, Padova 2001.
- SITEK B. (rec.), A. Dębiński, *Kościół i prawo rzymskie*, Lublin 2007, *Czasopismo Prawno-Historyczne* 60/1(2008), s. 307–310.
- SITEK B., *Infamia w ustawodawstwie cesarzy rzymskich*, Olsztyn 2003.
- SOBAŃSKI R., *Metodologia prawa kanonicznego*, Warszawa 2009, s. 139–145.
- SZTAFFROWSKI E., *Podręcznik prawa kanonicznego*, t. 1, Warszawa 1985.
- ŚWIERGOSZ K., Dekodyfikacyjna rola kościelnych ustaw szczegółowych, w: *Dekodyfikacja prawa prywatnego. Szkice do portretu*, red. F. Longchamps de Bérier, Warszawa 2017, s. 233–246.
- ŚWIĘCICKA P., *Rzymskie prawo prywatne*, Warszawa 2011.
- UJHÁZI L., *Possibilities of the Solution of lacuna legis in the Law of the Catholic Church (can. 19.)*, *Jogelméleti Szemle* 4(2012), s. 176–192.
- URUSZCZAK W., *Kilka uwag o instytucji sędziego delegowanego w prawie kanonicznym w XII–XIII wieku*, w: *Finis legis Christus. Księga pamiątkowa dedykowana księdzu profesorowi Wojciechowi Góralskiemu z okazji siedemdziesiątej rocznicy urodzin*, t. 1, red. J. Wroceński, J. Krajczyński, Warszawa 2009, s. 821–829.
- VAN HOVE A., *Prolegomena ad codicem iuris canonici*, Mechlinae-Romae 1945².
- VETULANI A., *Z badań nad prawem rzymskim w Dekrecie Gracjana*, *Czasopismo Prawnicze i Ekonomiczne* 30(1936), s. 119–149.

- VIEJO-XIMÉNEZ J.M., *La recepción del derecho romano en el derecho canónico*, Annaeus. Anales de la Tradición Romanística 2(2005), s. 139–169.
- WINROTH A., *The Teaching of Law in the Twelfth Century*, w: *Law and Learning in the Middle Ages: Proceedings of the Second Carlsberg Academy Conference on Medieval Legal History 2005*, red. H. Vogt, M. Münster-Swendsen, Copenhagen 2006, s. 41–62.
- WOŁODKIEWICZ W., ZABŁOCKA M., *Prawo rzymskie. Instytucje*, Warszawa 2014⁶.

Summary

THE SIGNIFICANCE OF THE DECRETAL *INTELLEXIMUS* (X 5.32.1) IN THE COURSE OF ROMAN LAW RECEPTION IN THE 13TH CENTURY CANON LAW JURISPRUDENCE¹

1. Introduction

The monograph shows how the papal decretal *Intelleximus* (X 5.32.1) from the late twelfth century was interpreted by the thirteenth century canonists. The papal letter was issued to provide the possibility of fulfilling canon law lacuna by provisions from Roman law. In his decretal Lucius III formulated some general rules

¹ Streszczenie zostało oparte na tekście referatu prezentującego wyniki badań przeprowadzonych w tej pracy pt. *C. Intelleximus (X 5.32.1) and the Reception of Roman Law to Canon Law in the Light of 13th-Century Canon Law Jurisprudence*, który został przedstawiony podczas Leeds International Medieval Congress (3–6.07.2017) w sesji zorganizowanej przez Iuris Canonici Medii Aevi Consociatio pt. *'We Read Nothing in the Canons' - Canonists and the Roman Law*.

determining the way and scope of reception of Roman law in the Church. The publication challenges the hypothesis that the issue of this decretal was a turn in the history of relations between both laws. The latter statement arises from the positivistic approach to law which may be useful in explaining contemporary law but fails in the proper description of medieval law.

The focus here was not on Roman law itself but on the theoretical question of application of Roman law in the ecclesiastical forum. To examine how the decretal influenced the relation between the two laws one may above all focus on the earliest commentaries of canonists to this source. As a criterion for selection of sources related to c. *Intelleximus* written by the thirteenth century canonists there were chosen only the most important and influential commentaries on *Liber Extra*, that is those which were printed between the fifteenth and seventeenth centuries. An exception to this criterion were some sources from before 1234 which are preserved in manuscripts and were taken here into account. The investigation of canonical doctrine on the reception of Roman law in the Church was conducted by presenting and interpreting the sources related to c. *Intelleximus*.

2. The decretal *Intelleximus*

Lucius III's decretal commencing with the verb *intelleximus* was the answer to the question stated by the bishop of Padua in 1185. The bishop was made a judge in a dispute between the prior of Saint Cyprian convent on Murano Island in the Venetian Lagoon, who was the owner of the baptismal church in Costa, and the clerics from Rodigo. The latter built a chapel, which caused a loss for the local church. The prior tried to secure his goods by issuing an objection against the new building (Roman *novi operis nuntiatio*) but he failed to stop the clerics with their ongoing project. Finally, the prior sued the clerics and demanded the church be destroyed, according to

Roman prescriptions on *novi operis nuntiatio*. The bishop of Padua found this request troubling because there were no specified rules for such a case in canons. He decided to ask the pope what should be done in these circumstances.

The pope ordered the bishop to make use of Roman law and gave his addressee the guidelines on how to dissolve the dispute. He formulated a famous principle that as human laws do not refrain from imitating sacred canons, sacred statutes are assisted by rulers' constitutions. This rule was created on the basis of the quotation from Justinian's novel (*Nov.* 83.1), where the emperor stated that the clerics' criminal affairs should be judged by the bishop. The emperor said that in these cases sacred and divine rules should be implemented because even his laws do not refrain from imitating them. Lucius III used this quotation to create the first part of his principle and he added the other one combining them together as an analogy.

Further in his letter he gave some other guidelines to the bishop defining that the solution of the case should be made on the basis of statute and canon provisions. The pope listed the reasons which impelled him to pass the case to the bishop of Padua. It was due to the parties' statements, local affairs and territorial boundaries that the bishop was the most adequate person to judge over the case. He was also described as proficient in both laws. As a local bishop he was closer to the truth of the case. What is more, the pope did not limit himself to formulate a general rule but also pointed that what was built after *novi operis nuntiatio* should be destroyed according to Roman law and the ecclesiastical rule stating that no church shall be built causing loss for the other. The final decision on the case was left to the competence of the bishop of Padua.

3. The decretal *Intelleximus* from *compilationes antique* to *Decretals* of Gregory IX

The decretal was probably very early embedded by the canonists in their decretal collections. Surely it was used in *Collectio Erlangensis* and by Alanus Anglicus in his compilation. This was the source from which Johannes Galensis took it and reiterated in his *Compilatio secunda* in the title *De ecclesiis aedificandis*.

The examples of early usage of the decretal *Intelleximus* related to the application of Roman law in the Church were glosses of Alanus on his compilation, *Brocarda* written by Damasus Hungarus, and Johannes Teutonicus' *Glossa ordinaria* to *Decretum*. At least around 1210-1215 the papal letter was already recognised by canonists as an appropriate source to discuss the relation between the two laws.

There were a couple of apparatus or fragmentary glosses to *Compilatio secunda*. Supposedly Alanus, Albertus, Damasus, Vincentius, Laurentius, Galensis and Tancred wrote glosses on it. The apparatus of Tancred was the most influential one and was examined during the research.

Tancred glossed many words from the decretal *Intelleximus*. The glosses differed a lot both in size and in content. Some of them illuminated Tancred's view on the interpretation of the papal rule. Citing the gloss of Alanus Tancred pointed a couple of other canons related to this topic and he noticed that in his times the lack of canonical regulations may have been filled by new ecclesiastical laws. In his commentary upon the word *constitutionibus* he claimed that all statutes may have been invoked on behalf of the ecclesiastical needs. He referred to a couple of sources from *Decretum* and *Digest*. He gave examples of the use of secular law in the Church as well as the sources which testified the limits of such a practice. Tancred stressed that the application of secular laws in the ecclesiastical forum could

be carried out only when they did not oppose canons and as the affirmation of this he referred to the canons from *Decretum's* tenth *distinctio* which described the relations between the laws. Finally, he stated that one law supports the other. Interestingly, there were even some sources mentioned by Tancred which were not repeated in the later commentaries to c. *Intelleximus*.

Tancred's apparatus is the evidence that the canonists have early seen the value of the decretal *Intelleximus* for the description of relations between the two laws. They did not focus only on legal matters concerning the use of *novi operis nuntiatio* in the Church but also utilised the decretal *Intelleximus* to straighten the attitude of canons towards secular laws. Tancred's writing is also the witness of fitting this canon in the complex structure of canon law sources.

The decretal *Intelleximus* was abbreviated and reiterated by Raymond in *Decretals* and placed in a new context. He collated a couple of canons regarding *novi operis nuntiatio* and put c. *Intelleximus* among them. It was important for two reasons. Firstly, he separated the canon from more general issues related to the other cases of building churches. Secondly, he did not place it among canons concerned with general issues of relations between the laws. In the rubric he unambiguously stated that the canon referred to the church that had to be demolished after the objection against the new building.

4. The thirteenth century canon law jurisprudence and c. *Intelleximus*

Seven sources fit the above-mentioned criterion. Three of these seven did not even mention this part of the papal decision which described the relations between canons and secular laws. *Summa* of Goffredus de Trano, *Summa aurea* of Hostiensis and *Apparatus* of Innocent IV concentrated on describing Roman *novi operis*

nuntiatio and its use on the ecclesiastical forum. The sources which paid attention to the relations between Roman and canon law were examined more thoroughly.

4.1. Bernard of Parma. *Glossa ordinaria*

Bernard's gloss consisted of four separate glosses. Almost every part of it was borrowed from Tancred's apparatus.

Firstly, he glossed *non dedignantur* that is the quotation from the first part of Lucius' principle. In this gloss there were only three references to other sources. In the first one, he indicated the Justinian novel which was the inspiration for the pope's idea. Then he referred to another novel, where the emperor stated that the provisions of the first four ecumenical councils should have the force equal to imperial statutes as sacred ecclesiastical rules. It was another example of how civil law followed canon law. The third source was derived from *Decretum* where the same verb as in the decretal was used. It was the case of a widow who married another man at the time of mourning, which, according to Roman law, covered her with infamy. Gratian explained that Roman law in this case should follow the canons because in the field of marriage law secular laws usually followed the canons.

The second gloss was a commentary to *adiuvantur*. This gloss was much more complex. Bernard claimed that in the ecclesiastical case secular statutes may be summoned and one can judge on their basis. The argument was followed by four sources and complemented by two sources *sed contra*. The four sources supporting the pope's principle had already been mentioned by Tancred. Two of them referred to the tenth *distinctio* of *Decretum* and the other two were examples of how the Church used Roman law in particular cases. The arguments *sed contra* dealt with the Church attitude towards fornicators. Although, according to secular laws they should be sentenced to death, the

Church eased this law stating that in this area one should be careful and not misled by secular law.

Further in the same gloss Bernard went deeper and stressed that secular laws might be used in the Church only when they were not contrary to canons. He supported this statement with three sources, of which the most important was the first canon from the tenth *distinctio* of *Decretum*. The canon affirmed that one should oppose imperial laws only when they harm evangelical, apostolic or canonical laws.

The third gloss to the words *sive iure, sive iniuria* described the Roman institution applied in c. *Intelleximus*. In this part of the gloss Bernard also followed his master, Tancred.

Finally, he explained that there was no other way of demolishing a new building than to recognise that it had been built causing the loss for the previous church.

The most crucial conclusion from reading Bernard's *Glossa ordinaria* is that it was created on the fundamentals of earlier glosses. The sources cited were mainly the same and Bernard's commentaries followed the argument of Tancred. C. *Intelleximus* was already fitted in the broader context of canon law and it was used to explain the relations between canon and Roman laws.

4.2. Bernard of Parma. *Casus longi*

The main value of Bernard's *Casus* was that it granted the canonists with the more detailed description of the case that had been presented in the shortened version of the canon composed by Raymond. Apart from a few slight changes in the text and omitting epistolary parts of the decretal, Bernard added at the end of the case some general observations.

He repeated the papal rule about the relation between secular laws and canons. Bernard also stated that nothing could be built after an objection had been raised. Otherwise it would be destroyed. He declared that none of the churches should be built with the harm

to others. Finally, he noted that the effect of the papal solution was that in the ecclesiastical cases one could adjudicate according to secular laws.

The influence of *Casus* resulted from putting it together with Bernard's *Glossa*. His final notes on the case may have served as the guidelines for the interpretation of the canon so it was more obvious for later writers to pay attention to all of these issues in their commentaries.

4.3. Henry of Susa. *Lectura*

Lectura of Henry of Susa was definitely the most abundant commentary to c. *Intelleximus* written in the thirteenth century. It was divided into three paragraphs. Only the second one was entirely devoted to the relations between secular laws and canons.

Hostiensis began with the words *non dedignantur* and explained them with four references. The first two of them were taken from the older literature and the other two were taken from *Liber Extra*. They also referred to the quotation from Justinian's novel and they used negation of the verb *dedignor* to describe the attitude of secular laws towards canons.

In the gloss to *imitari* Hostiensis presented these areas of law in which civil law followed canon law. According to him, they did so in the cases which involved the danger of a deadly sin and when it came to the interpretation of faith, divine laws, opinions and statutes. He supported his argument by invoking a set of canons where it had already been declared that civil law had to accept canonical rules. Then he made more detailed observations and focused on the case of lacuna in Roman law. He explained that when there were no laws in Roman law, the custom came into force as the best interpreter of the statutes. Consequently, he brilliantly applied it to his doctrine and declared that canon law has with no doubts greater power than the custom. Hence, he concluded that it was more proper to use canons

than customs when there was a lacuna in civil law. This study was, of course, enriched by many sources. This is how Hostiensis significantly enlarged the possibility of using canons in civil law. Keeping in mind that Lucius' principle was founded on the analogy, one can see that with this interpretation there is also a very high scope for using civil law in canon law.

In the short gloss to *principum* Hostiensis used two references to exemplify how Roman law had already been accepted in the Church. One of them was the famous c. *Super specula* (X 5.33.28).

Hostiensis wrote the last and the most complex gloss to *adiuvantur*. He claimed that this assistance of secular statutes can be described as if they were the servants of canons. Then he explained that in the civil cases investigated in the Church court the ecclesiastical judge approached secular laws as if they were the canons' slaves. He simply took the arguments from secular laws whenever divine or canonical laws lacked such arguments. To support his metaphor he pointed out four sources, two of which were taken from the earlier authors. He combined them with the new canons and he pushed the canonical doctrine on the hierarchy of laws into a new direction. C. *Intelleximus* had not been used before to exemplify the idea that the civil statutes were the slaves of the canons.

Further, Henry of Susa declared that it was necessary to limit the scope of their applicability. He used two canons from the title *De iudaeis, sarracenis et eorum servis* (X 5.6) to express the idea that it was impossible to argue otherwise. If civil laws are the slaves, one cannot accept the situation when canons are meant to be of less value than they actually are. Secular statutes cannot also change or limit the scope of canons. Here again he used the sources indicated by the earlier canonists and added some new texts. His commentary did not limit to collecting the sources related to the same topics but he

presented here the more developed and consistent doctrine. Another argument raised by him was that spiritual law outweighed secular law.

Finally, Hostiensis wrote that imperial statutes were used in the Church only if they were accepted for particular matters and the rest of them were not binding for the Church. He used a lot of evidence to justify the thesis that the Church was not obliged to follow secular laws.

Hostiensis' *Lectura* was a great leap in canon law jurisprudence built around c. *Intelleximus*. He used previous glosses to the canon but he also added a lot of new canons and he proposed an advanced commentary which deserves to be called a doctrine of the relation between canons and secular laws.

4.4. Bernard of Montemirato. *Lectura*

Bernard in his *Lectura* to c. *Intelleximus* put the general *casus* to the whole title *De novi operis nunciacione* and three glosses. The first two were short and not of the highest importance but in the third gloss to the word *legalibus* he presented his own view on the relations between canons and civil statutes. He only once referred to Roman sources and ten times he indicated canon law sources but only two of them were the same as in the previous texts. He did not focus on describing the Roman institution and he did not follow his predecessors in his commentary except the reference to *Glossa ordinaria* on *Decretals* in the beginning of his own gloss.

The aim of Bernard's *Lectura* was to create the practical criteria for using secular laws on the ecclesiastical forum. To achieve this Bernard introduced a couple of divisions and presented this complex matter in a scholastic way.

Firstly, one should investigate whether civil statutes are contrary to canons. If they are in accordance with canons, they both can be applied. If they are contrary, we have to verify whether their contradiction is expressed. If they are not expressly contrary to each other, one should

keep what canons and civil statutes state expressly and combine it together. Further Bernard described the case in which canons and civil statutes were expressly contrary but one could keep the latter without the danger of committing a sin. In such circumstances we should assume that civil laws are in force on the civil forum, and canon laws are in force on the canonical forum. Finally, when there is a contradiction between them and one cannot keep civil laws without a sin, canons are declared as absolutely binding and the judge has to act according to them.

Abbas Antiquus in his *Lectura* proposed a perspective completely different from the previous canonists'. He used different sources to justify his own ideas and he created a very useful schema which gave an answer to the question of when civil statutes can be applied on the ecclesiastical forum.

5. Conclusions

The canonists of the thirteenth century recognised the value of c. *Intelleximus* for a general discussion about the relation between canon law and Roman law. Each of them developed the jurisprudence in their own way. Around 1210-1215 canonists such as Alanus, Damasus and Johannes Teutonicus already saw the value of this canon for applying secular law in the ecclesiastical forum. The gloss of Tancred influenced Bernard of Parma, and Bernard's gloss was the basis for Hostiensis *Lectura*, but the latter relevantly deepened the canonical doctrine. Another perspective was added to this discussion by Abbas who proposed useful divisions to clarify when it was possible to use civil law. The canonists were consistent that civil law may be applied on the ecclesiastical forum but they drew strict limits of such a practice. Pope Lucius' rule concerned with canons and imperial statutes was accepted in the doctrine and developed. It was

a very appropriate framework for a canonical doctrine on the relation between canons and civil statutes.

The sole issue of this decretal was not the turning point in the history of this relation but its elaboration by the jurisprudence definitely was. Obviously, the creation of the papal letter was an impulse for the later theoretical reflection of canonists. There were two main achievements of the thirteenth century canonists in this matter. Firstly, they fitted *c. Intelleximus* within canon law tradition and they indicated the great amount of sources that may and should be connected with this canon to interpret it properly. Secondly, their doctrine developed the rule stating that Roman law may be seen and used as a subsidiary source of legal precepts in the Church within specified boundaries.

The best confirmation of the achievements of canonical jurisprudence was the fourteenth-century *Novella* by Johannes Andreae to *c. Intelleximus*. In fact, it was nothing more than a compilation and summary of the thirteenth century canonists' commentaries. Their heritage marked the core directions for interpreting *c. Intelleximus* in canonical jurisprudence. However, this doctrine was continuously developing, which can be easily demonstrated by the complexity of Panormitanus *Lectura* to X 5.32.1.